

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU
TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ VƏ İRSİ FONDU

KEMEL TOKAYEV: HƏYATI, MÜHİTİ VƏ YARADICILIĞI

Sənətkarın elmi pasportu – 70

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının 29 sentyabr 2026-cı il 6 saylı
iclasının qərarı ilə çap olunmuşdur.*

Bakı – “Elm” – 2026

Layihə rəhbərləri: **akademik İsa Həbibbəyli**
professor Aktoti Raimkulova

Elmi redaktorlar: **professor Məmməd Əliyev**
professor Nizami Məmmədov

Məsul redaktor: **fil.e.d. Mehman Həsənlı**

Məsul katib: **fil.f.d. Seyidnisə Lətifli**

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı (Kollektiv monoqrafiya). Bakı: “Elm”, 2026, – 232 səh.

ISBN: 978-9952-602-89-0

“Kemel Tokayev: həyatı, mühiti və yaradıcılığı” kollektiv monoqrafiyası AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində hazırlanmışdır. Monoqrafiyada qazax detektiv ədəbiyyatının yaradıcısı Kemel Tokayevin (1923-1986) həyatı və yaradıcılıq yolu tədqiq edilmişdir. Araşdırmada ədəbin ömür yolu, ictimai fəaliyyəti və yaradıcılığının əsas istiqamətləri tədqiqat obyektı kimi təhlil edilmişdir.

Monoqrafiyada Kemel Tokayevin yaradıcılığında mühüm yer tutan bir sıra əsərləri ətraflı öyrənilmiş, bu əsərlərin mövzu və problematikası, ideya-bədii məzmunu, süjet-kompozisiya quruluşu, obrazlar sistemi və janr xüsusiyyətləri geniş elmi kontekstdə nəzərdən keçirilmişdir. Təhlil prosesində yazıcının detektiv janrına gətirdiyi yeniliklər, bədii üslubunun səciyyəvi cəhətləri və əsərlərinin qazax ədəbiyyatının inkişafındakı rolu xüsusi olaraq ön plana çəkilmişdir.

Nəşrin hazırlanması üçün yazı və foto materiallarının təmin olunmasında göstərdiyi dəstəyə görə Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyinə minnətdarlığımızı bildiririk.

© AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2026

© Türk Mədəniyyəti və İrsi fondu, 2026

GÖRKƏMLİ QAZAX YAZIÇISI KEMEL TOKAYEVİN TALE ROMANI VƏ SƏNƏT DÜNYASI

Dünya elmi-ədəbi fikrində detektiv ədəbiyyat haqqında fikirlər birmənalı deyildir. Bir çox hallarda haqsız olaraq detektiv ədəbiyyatın rolu və əhəmiyyəti kiçildilərək, bu tip əsərlər həyatda baş vermiş müəyyən kriminal hadisələrin yazıçı tərəfindən bəzədilmiş dillə ifadə edilmiş stenoqramı hesab olunur. Halbuki qətiyyən belə deyildir. Əsl detektiv ədəbiyyat kriminal hadisələr əsasında yaradılsa da, burada yazıçı fantaziyası özünəməxsus yer tutur. Detektiv yazıçı mövzu üçün seçdiyi həyat hadisələrini yenidən yaşamalı, onların içərisindən özünün müəyyən etdiyi məqamları ayırmalı, konkret bir süjet xətti qurmalı və aşılamaq istədiyi ideyanı formalaşdırmalıdır. Bu prosesdə həyatda yaşanmış kriminal hadisə sadəcə detektiv yazıçı üçün mövzu obyektinə ola bilər. Əsərin hasilə gəlməsində yazıçı fantaziyası, hadisələri ədəbiyyat dili vasitəsilə ifadə edə bilmək məharəti, süjetə əlavə edilən hadisələr və obrazlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Detektiv əsərlərdə həyatda baş vermiş hər hansı kriminal hadisənin kökləri, səbəbləri və nəticələri ümumiləşdirilərək, cəmiyyət hadisəsi səviyyəsində təqdim olunmalı, seçilmiş həyat materialı bədii ədəbiyyat materialına çevrilməli, oxucunu nəinki inandırmalı, mütləq həm də düşündürməlidir ki, onlardan ibrətə-miz nəticələr çıxarmaq mümkün olsun.

Qazax ədəbiyyatında detektiv nəsrin əsas yaradıcılarından olan Kemel Tokayevin (1923-1986) əsərləri yazıçı fantaziyası ilə həyat hadisələrinin üzvi sintezi əsasında yazılmış

mükəmməl ədəbiyyat nümunələridir. Keşməkeşli və çətin yollardan keçmiş Kemel Tokayev kifayət qədər həyat təcrübəsinə malik, mövzusunu dərinlən öyrənərək qələmə alan, hadisə və obrazları yazıçı fantaziyasının “köynəyindən” keçirərək canlandırmağı bacaran istedadlı detektiv yazıçıdır. Onun əsərləri ilə qazax ədəbiyyatında bu sahə ədəbiyyatın xüsusi qoluna çevrilmişdir. Kemel Tokayev XX əsrin ortalarından etibarən təxminən otuz il ərzində bir-birinin ardınca yazıb geniş ictimaiyyətə təqdim etdiyi nümunələrlə qazax ədəbiyyatında yüksək sənət prinsiplərinə cavab verən qiymətli detektiv əsərlərin oturuşmuş və davamlı bir sahə kimi mövcudluğunu isbat etmişdir. Bu mənada, Kemel Tokayev ədəbiyyatın bir qolu kimi qazax ədəbiyyatında detektiv nəsrin əsas yaradıcısı, banisi olmaq şərəfini qazanmışdır. Həm də onun yaradıcılığı dünya detektiv ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələri ilə səsləşdiyi üçün bu sahədə qazax ədəbiyyatına yüksək bədii səviyyə qazandıran örnəklər kimi qəbul olunmuşdur. Geniş mənada, dünya detektiv ədəbiyyatında da Kemel Tokayevin əsərlərinin bənzərsiz yeri vardır. Bütün hallarda o, dünya detektiv ədəbiyyatını yüksək sənətkarlıqla işləmiş qazax motivləri ilə zənginləşdirmişdir.

Detektiv ədəbiyyat haqqındakı əsas mübahisələrdən biri də bu sahənin ümumi ədəbiyyat müstəvisindəki təyinatı ilə əlaqədardır. Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində bu tip əsərlər detektiv janrında və ya detektiv növdə yazılmış bədii nümunələr adlandırılır. Halbuki nəinki Azərbaycan və Qazax ədəbiyyat nəzəriyyəsində, ümumən dünya ədəbi-nəzəri fikrində detektiv janr və ya detektiv ədəbi növ anlayışları yoxdur. Mövzusuna, əhatə etdiyi problemlərə və xüsusən həcminə

görə detektiv hekayə, detektiv povest, yaxud da detektiv roman kimi janrlar vardır ki, burada əsərin janrını “detektiv” sözü yox, ondan sonra gələn “hekayə”, “povest”, “roman” sözləri müəyyən edir. “Detektiv roman” ifadəsində “detektiv” sözü janrın özünü deyil, xarakterini müəyyənləşdirir. Buna ədəbiyyat nəzəriyyəsinə epitet, qrammatikada isə “sifət” deyilir. “Detektiv” sözü bu ədəbiyyatın epiteti və ya sifətidir. Oxuculara təqdim edilən bu kitabda da işlədilən detektiv janr ifadələri ənənədən gələn və şərti xarakter daşıyan anlayış kimi qəbul olunmalıdır.

Görkəmli qazax yazıçısı Kemel Tokayevin detektiv əsərləri ümumiyyətlə ədəbiyyatın bu qolu haqqında yüksək elmi-nəzəri səviyyədə təhlillər və dəyərləndirmələr aparmağa imkan verən orijinal sənət nümunələridir. İstedadlı qələm sahibi qazax detektiv nəsrinin görkəmli yaradıcısıdır. Kemel Tokayevin böyük istedadla yazılmış əsərləri detektiv nəsrin əsl ədəbiyyat örnəkləri olduğunu təsdiq edən ciddi sənət nümunələridir. Təsadüfi deyildir ki, Kemel Tokayevin 2022-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş “Gecə açılan atəş” adlı ilk kitabına “Müqəddəs borc” adlı müqəddimə yazmış, detektiv əsərləri ilə dünyada məşhurlaşmış Azərbaycanın xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev də onu “ədəbi sahədə sınaqdan keçən istedadlı yazıçı” kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan oxucusu qazax detektiv ədəbiyyatının görkəmli yaradıcısı Kemel Tokayevin bioqrafiyası və sənət taleyi ilə Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Comərd Tokayevin Bakıda “Qanun” nəşriyyatında çap edilmiş “Gecə açılan atəş” kitabında müqəddimə kimi yer almış “Atam haqqında söz” adlı sadə tərzdə və böyük səmimiyyətlə yazılmış,

övladın baxışını və sözünü təsirli, obyektiv şəkildə ifadə edən sanballı ədəbi-publisist əsər vasitəsilə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Bütövlükdə, “Atam haqqında söz” sanki nəslə yazılmış odadır. Bu əsərin tərkib hissələri olan “Uşaqlıq və yetimləlik”, “Müharibə” və “Anam” fəsiləri isə esse təsiri bağışlayır. Esselərdə Kemel Tokayevin iztirablarla dolu uşaqlıq həyatı haqqındakı yanıqlı təsvirlər kədərli-həyəcanlı həyat hadisələrinin real təqdimatından ibarətdir. Məsələn, onun “atalı-analı yetim uşaq” olmasını təsvir edən aşağıdakı hadisə bütöv bir romana sığacaq qədər acı və əzablı həyat hekayəsidir: *“Fəlakət 1933-cü ildə baş verdi. Həmin il xüsusilə ağır keçirdi, insanlar hələ də aclıq keçirirdilər... Həmin günlərin birində babası işləyən sonra əməyi müqabilində aldığı köhnə çəkmələri çörəyə dəyişmək üçün şəhər bazarına (Frunze, indiki Bişkek şəhəri nəzərdə tutulur – İ.H.) getmək qərarına gəldi. Atam da böyük qardaşı Kasımla yeməyə bir şey tapmaq məqsədilə bazara üz tutdu. Şəhər yolunda ... milislər cır-cındır içində olan iki uşağı yetim sayıb tutdular, zorla arabaya mindirdilər. Uşaqlar qışqıra-qışqıra sərgərdan olmadıqlarını, valideynlərinin himayəsində yaşadıklarını bildirsələr də ...milislər uşaqları hədələdi. ...Bir saatdan sonra onlar artıq uşaq qəbulu məntəqəsində idilər. ...Tifilləri uşaq evinə göndərdilər.*

Həmin faciəli gündə nənəm evdə kiçik qızı ilə qalmışdı... Atamın bacısı qızınmaq üçün ...qəfildən səndələyib düz sobanın üstünə yığıldı. İflic olmuş ana uşağa heç cür yardım göstərə bilmədi, ...dəhşət içində doğma balasının alovda yandığını müşahidə etdi. Keçirdiyi sarsıntıdan bir neçə dəqiqə sonra özü də dünyasını dəyişdi.

“...Babam gördüyündən dəhşətə gəlib, hönkür-hönkür ağladı... Sonra Yakovla (evin sahibi – İ.H.) birlikdə uşaqları axtarmağa getdilər. Onların harada olduğunu heç kəs düz-əməlli söyləyə bilmədi...

Elə həmin gecə də babam ev sahibinin daxmasından çıxıb getdi və onu bir daha heç kəs görmədi” (Tokayev K. J., 2022, s. 31).

Beləliklə, gerçək həyat hadisələrinin essevari təsvirlərlə müşayiət olunması “Atam haqqında söz”ü birnəfəsə oxunan dövrün şəxsiyyətlərini, mənəvi aləmi və xidmətləri ilə birlikdə təqdim edən qiymətli bir əsər səviyyəsinə yüksəltmişdir. Eyni zamanda, «Atam haqqında söz» həm də elmyönlü monoqrafik tədqiqat əsəri xarakteri daşıyır.

“Atam haqqında söz”dəki Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində düşmən təyyarələrinin “hər yeri cəhənnəmə çevirdiyi”, “güllələrin bir neçə santimetrliyindən keçdiyi” anlarda Kemel Tokayevin “döyüş sınağından” sağ-salamat və alnıaçıq çıxması, Ukrayna, Belorusiya və Polşanın azad edilməsi uğrunda “əlində avtomat silah tankın üstündə ... faşizm əjdahasının başını əzən” vətənpərvər əsgər kimi təqdim edilməsi ilə əlaqədar əhvalatlar da mahiyyətinə görə odalarda olduğu kimi şəxsiyyəti səciyyələndirən əsas xüsusiyyətləri bütün dolğunluğu ilə göz önünə gətirir. Ona görə də “Atam haqqında söz”ü heç tərəddüd etmədən “Atam haqqında oda” adlandırmaq olar. “Atam haqqında söz” Ata Kemel Tokayevin keşməkeşli tale yollarının odası, Oğul Kasım-Comərd Tokayevin valideynləri haqqında yaddaqalan, unudulmaz və ibrətamiz həyat hekayəsidir. Beləliklə, “Atam haqqında söz” birnəfəsə oxunan tale romanı təsiri bağışlayır.

“Atam haqqında söz”ün “Anam” fəslə də essevari təsvirlərdən ibarətdir. “Atam haqqında söz”ün bir fəslə bütünlüklə müəllifin həyatında müəyyənləşdirici rol oynamış anası Turar Şabarbayevaya həsr edilmişdir. Bu, əsl qazax qadını və müqəddəs Ana haqqında ədəbi-publisist abidədir: “Anam

bütün qanı və canı ilə öz xalqının bir parçası idi. O qazax mahnılarını, qazax dilində televiziya verilişlərini çox sevir, ...qazax dilində nəşr olunan qəzet-jurnalları diqqətlə oxuyurdu. O, gözəl hekayəçi idi, yaqın ki, mənim simamda minnətdar dinləyici tapmışdı... O mənə ətrafımdakı insanlara diqqətlə yanaşmağı, təmkinli olmağı, yaxşı oxumağı, hər şeydən faydalı dərs almağı öyrətdi... Özünü həmişəlik övladlarına həsr edib, ömrünün son günlərində analıq borcuna sadıq qaldı” (Tokayev K. J., 2022, s. 132).

Kemel Tokayevin “Ədəbiyyata gedən keşməkeşli yolu” da, “Bədii yaradıcılığı” da, “Müasirləri” də, “Atam haqqında söz” də sənədli filmlərdə olduğu kimi, bütün reallıqları ilə öz əksini tapmışdır. Belə məqamlarda odanı araşdırma və təhlillər əvəz etmişdir. “Atam haqqında söz”ün müəllifi oda və es-selərdə yazıçılıq, Kemel Tokayevin “Ədəbiyyata gedən keşməkeşli yolu”nun və yaradıcılıq dünyasının təqdimatında isə tədqiqatçılıq istedadı göstərir. Bütövlükdə “Atam haqqında söz” övladın ata-anasının tale yollarına dair baxışlarının, yazıçı Kemel Tokayev barəsində tədqiqat və araşdırmaların vəhdətindən yaranmış canlı salnamədir. Bədii-publisist düşüncələrin ifadəsində son dərəcə səmimi olan müəllif tədqiqatçılıq prosesində də tam obyektivlik nümayiş etdirir. Məhz buna görə ki, “Atam haqqında söz”də detektiv yazıçı kimi Kemel Tokayevin hərtərəfli obrazı canlandırılmışdır: *“Atamın qələmindən çıxmış əsərlərdə baş qəhrəmanlar sanki gerçək həyatda doğulublar. Kütləvi oxucular həmin qəhrəmanları tanıyır, başa düşürlər. Yazıçı onları ola biləcəkləri, hamının tanıdığı insanlar kimi, “bəzak-düzəksiz”, izafi pafossuz təsvir etməyə çalışırdı. Hər şeydən əvvəl, o özünü milis işçiləri və çekistlərə münasibətdə bürüzə verirdi. Kemel Tokayev sovet detektiv ədəbiyyatına xas olan hüquq-*

mühafizə sistemi ilə əlaqədar stereotiplərdən uzaqlaşa bilmişdi. O, öz obrazlarını başları üzərində qəhrəmanlıq haləsi olmayan adi zəhmət adamları kimi təsvir edib... Əsərləri ilə yenidən tanış olanda, istə-istəməz onun zamanı müəyyən qədər qabaqladığı barədə düşünürəm. Kitablarının qəhrəmanları atamın düşüncələrinin məhək daşından keçiblər, bütüən müsbət keyfiyyətləri və çatışmazlıqları ilə birgə canlı insanlardır” (Tokayev K. J., 2022, s. 91).

Bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirməyi zəruri hesab edirəm. Keçmiş sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində, eləcə də humanitar və ictimai elmlərin digər sahələrində yazıçılar, tarixi şəxsiyyətlər haqqında elmi əsərlər yazılarkən əsasən onların tərcümeyi-hal faktlarının təqdim olunması ilə kifayətlənilmişdir. Bu, həmin görkəmli simaların ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitdən təcrid olunmuş şəkildə çatdırılması ilə nəticələnir və haqqında söz açılan şəxsiyyətin məhdud və birtərəfli qaydada dərk olunmasına səbəb olurdu. “Atam haqqında söz”də isə haqlı olaraq Kemel Tokayevin həyatı və yaradıcılığı onu əhatə edən mühitin hadisələri və şəxsiyyətləri ilə birlikdə təsvir edilmişdir. Biz kitabın “Uşaqlıq və yeniyetməlik” fəslində Kemel Tokayevin Çimkənd qurğuşun zavodunun internat məktəbində birgə təhsil aldığı, sonralar məşhur yazıçı olmuş Amantay Raytanayevlə, “Ədəbiyyata gedən keşməkeşli yol” bölməsində Qazaxıstan Dövlət Universitetində tələbəlik dövründən dostluq etdiyi Qazaxıstan KP MK-nın katibi Səttar İmaşevlə, ölkənin xarici işlər naziri vəzifəsinə qədər yüksəlmiş görkəmli dilçi alim Müslüm Bazarbayevlə tanış oluruq. Dostların münasibətlərinin təsviri, onların ədəbi-ictimai mühitin hadisələri və digər təfərrüatları bölüşmələrinin diqqətə çəkilməsi bu şəxsiyyətlərin müasir həyatın və

cəmiyyət hadisələrinin mahiyyətini daha dərindən dərk və şərh etmələrini əsaslandırmağa xidmət edir. “Kemel Tokayev və müasirləri” fəsli isə yazıçının mühiti və müasirləri ilə əlaqələrinin geniş dairəsini açıb göstərən araşdırmalar əsasında yazılmışdır. Bu fəsildə adıçəkilən müasirləri ilə – Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının rəhbərləri olmuş Jubar Moldaqaliyev, Oljas Süleymenov, Abiş Kekelbayev, Ali Sovetdə birlikdə çalışdığı Jamal Ramazanova, Sabir Niyazbekov, Hamza Abalqazin, Baymirza Danqanbekov, Yunis Bekvepov, hüquq-mühafizə orqanlarında rəsmi vəzifələr daşımış Abdımanap Pleuleyev, Məkan Eşbolatov, mətbuat xadimləri Sapar Bayjanov, Seriazdan Elenkenov və başqaları ilə əlaqələri heç də karyera üçün deyil, daha çox insanlıq duyğularını, ictimai mühitin qayğılarını dərindən paylaşmaq, yazıçılıq baxımından zəruri olan həyat materialı əldə etmək və ya dəstək qazanmaq baxımından faydalı idi. Bu isə Kemel Tokayevin mühiti və müasirlərinə həsr olunmuş səhifələrin təsviri ilə “Atam haqqında söz”ü Qazaxıstan haqqında söz səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Beləliklə, detektiv yazıçı Kemel Tokayev haqqında söz funksiyasını yerinə yetirməyə xidmət edən “Atam haqqında söz” həm də Qazaxıstanın ictimai-siyasi portreti kimi də əhəmiyyətli mənbəyə çevrilmişdir. Bu mənada “Atam haqqında söz” Kemel Tokayevin tale romanı və sənət dünyası haqqında söz olmaqla bərabər, həm də Qazaxıstana həsr edilmiş tarix kitabıdır. Kemel Tokayevin və onu əhatə edən əməl və əqidə dostlarının talelərinin fonunda “Atam haqqında söz”də Qazaxıstan ölkəsinin və qazax xalqının XX əsrin iyirmi-otuzuncu illərindən, yəni aclıq və repressiya hadisələrindən, Böyük Vətən müharibəsi dövrü həqiqətlərindən, Stalin

rejimindən, Xruşov “istiləşməsi” mərhələsinin Qazaxıstandakı əks-sədasından, nəhayət, Qazaxıstanda dəyişən siyasi rəhbərliklərin ölkədə yaşatdığı çətinliklərdən elə seçilmiş detallara diqqət yetirilmişdir ki, burada kiçik bir əhvalatın xatırladılması və ya hər hansı bir şəxsiyyətlə əlaqədar təfərrüatların diqqətə çəkilməsi ilə həmin tarixi dövr haqqında əyani təsəvvür yaratmaq mümkün olmuşdur. Belə geniş ümumiləşdirmə imkanlarına əsaslanaraq “Atam haqqında söz”ü “Kemel Tokayev və epoxası” kimi də təqdim etmək olar. Məhz həmin keşməkeşli epoxanın özünəməxsus gərginlikləri, çətinlikləri və üstünlüklərinin ümumi mənzərəsində coşqun xarakterə məxsus olmasına baxmayaraq, Kemel Tokayevin göstərdiyi təmkin, dözümlük, iradə və zəhmət bu çətin və mürəkkəb tarixi epoxada onun ləyaqətlə yaşamağı bacarmaq və həmin dövrün gedişatını detektiv əsrlərdə əks etdirmək istedadının miqyasını təsəvvür etməyə imkan verir. Təxminən əlli ildən artıq bir dövrdə Qazaxıstanda gedən ictimai-siyasi prosesləri, qabarma və çəkilmələri obyektiv şəkildə, gerçək mahiyyəti ilə birlikdə təqdim etdiyi məqamlarda “Atam haqqında söz”ün yaradıcısı aydın ictimai-siyasi baxışlarına malik olan görkəmli dövlət xadimi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, “Atam haqqında söz”ün müəllifi bu gün yeni Qazaxıstanın böyük uğurla yeniləşdirilməkdə davam edən müasir tarixini yaradır.

Göründüyü kimi, Kemel Tokayevin detektiv əsərləri ədəbiyyatda detektiv mövzuların böyük maneələrlə qarşılaşdığı çətin bir zamanda meydana çıxmışdır. Sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna əsaslanan və tarixi nikbinlik prinsipi üstündə köklənmiş sovet ədəbiyyatında cəmiyyətdə baş verən

kriminal hadisələrdən, xüsusən də Kemel Tokayevin müraciət etdiyi milis və təhlükəsizlik orqanlarında gedən proseslərdən, həyata keçirilən əməliyyatlardan bəhs etmək ağılasığan iş deyildi. Bu, paxılları tərəfindən dövlət sirrinin açılması kimi adlandırılaraq, yazıçını böyük çətinliklərlə üz-üzə qoya bilərdi. Hətta belə cəhdlər bəzən baş verməkdə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, “Atam haqqında söz”də düzgün olaraq yazıldığı kimi, Kemel Tokayev ədəbiyyatın bu çətin mövzusunda bədii əsərlər yazmağın dilini tapa bilmişdir. O, hüquq-mühafizə orqanlarında çalışan insanların görünən tərəfləri, vəzifə borclarının yerinə yetirmələri ilə bərabər, daxili aləmini, xarakterini də açıb göstərmişdir. Belə məqamlarda tənqid və təhlillər hüquq-mühafizə orqanları sistemində çalışanların mənəvi dünyası ilə birlikdə təqdim olunmasına xidmət etmişdir. Bütün hallarda Kemel Tokayevin detektiv əsərlərindəki humanizm əsərin aparıcı xəttini müəyyən etmişdir. Yazıçı üçün ədəbiyyatda partiyalılıq prinsipi yox, gerçəkliyə sədaqət və bədiilik faktoru əsas meyar olmuşdur.

“Atam haqqında söz”ü yazıçı Kemel Tokayevin barəsində aşağıdakı sözləri həmin reallıqların səbəblərini və nəticələrini aydınlaşdırır: *“O vaxt yaradıcılığın bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatda da sosializm-realizm prinsipi hakim idi. Buna görə də yazıçıların bir çoxu öz qəhrəmanlarını, onların talelərini sosializm quruluşu üstünlüklərinin illüstrasiyasına çevirirdilər. Həmin qəhrəmanlar bütün insani xüsusiyyətlərdən məhrum olan donuq fiqurları xatırladırdı. Məni isə ideoloji don geyindirmədiyinə görə, Kemel Tokayevin əsərlərinin indiyəcən “dəbdən düşməməsi” sevin-dirir. Milis işçilərinin və çekistlərin ağır zəhməti barədə söz açanda, onların partiya direktivlərinin əsasında fəaliyyət göstərdiklərini*

qeyd etmək atamın heç ağlına da gəlmirdi. Onun əsərlərində sosializm quruluşunun üstünlükləri də xatırlanmır. Atam gerçək hadisələrlə bədii uydurmanın bir-biri ilə "dil tapmasına" xüsusi diqqət yetirirdi" (Tokayev K. J., 2022, s. 100).

Görkəmli qazax detektiv yazıçısı Kemel Tokayevin əsərlərində həyatın çətin və mürəkkəb qatları əsl kəşfiyyatçı məharəti ilə açılib göstərilmiş, həyat həqiqətləri və insan taleləri peşəkarlıqla və məharətlə təsvir edilmişdir. By mənada Kemel Tokayev oxucunun nəzərində əsl yazıçı-kəşfiyyatçı kimi canlanır. "Damğalı qızıl" povestində (1977) Qazaxıstan-Çin sərhədlərində qızıl möhtəkirliyi ilə əlaqədar baş verən hadisələr əsasında vətənə sədaqətlə və vətənə xəyanətin görünən və görünməyən qatları müqayisəli şəkildə, realistcəsinə əks etdirilmişdir. "Gecə açılan atəş" povesti (1972) müharibə illərində kəşfiyyatçı taleyinin dramatik ədəbi təqdimatıdır. "Sirli iz" povestində (1976) hərbi kəşfiyyat orqanlarının məxfi fəaliyyəti ədəbiyyatda canlı həyatın ümumiləşdirilmiş səhnələri kimi səslənir. Yazıçının "Son zərbə" romanında (1981) XX əsrin mürəkkəb hadisələri içərisində qazax xalqının ictimai-mənəvi həyatını qanla ləkələyən ağqvardiyaçılara qarşı mübarizənin real səhnələri yaradılmışdır. Hərbi-siyasi mövzuda yazılmasına baxmayaraq, Kemel Tokayev tarixi həqiqətə sadıq qalmış, obrazları əməlləri və mənəvi dünyası ilə birlikdə göstərməklə onlar haqqında bütöv və canlı təəssürat yaratmağa nail ola bilmişdir. "Atam haqqında söz"də "Son zərbə" romanı Kemel Tokayevin "ən yaxşı əsəri" kimi qiymətləndirilmişdir.

"Xüsusi tapşırıq" romanında (1963) Böyük Vətən müharibəsində Ukrayna cəbhəsində gedən döyüşlər və partizan

hərəkəti vasitəsilə doğma torpaq və insan taleləri haqqında əsl yazıçı sözü deməyi bacarmışdır. Romanda doğma torpaq və insan münasibətlərinə dair, necə deyərlər, manşetə çıxardığı “dünyada çox gözəl yerlər mövcuddur, amma doğma tarlalar-dan və meşələrdən, doğma göy üzündən və Günəşdən, hətta küləkdən, yağışdan və tufandan əziz heç nə ola bilməz” sözləri vətən torpaqları uğrunda döyüş səhnələri haqqında bədii əsər yazan vətəndaş-yazıçı qayəsinin əsl mahiyyətini açıb göstərir.

Ümumiyyətlə, Kemel Tokayevin detektiv əsərləri gerçək həyat hadisələri ilə yazıçı fantaziyasının, real faktlarla bədii uydurmaların üzvi sintezi əsasında yazılmış mükəmməl ədəbiyyat nümunələridir. Yazıçının tale romanının dramatikliyi ilə sənət dünyasının bədii ifadəsi olan detektiv əsərlərindəki dramatik hadisələr bir-birini üzvi surətdə tamamlayır.

Əlbəttə, Kemel Tokayevin əsl yazıçı siması onun detektiv əsərləri ilə meydana çıxmışdır. O, bu əsərləri ilə qazax ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəb yaratmış görkəmli yazıçıdır. Bununla belə, uşaqlar və gənclər üçün yazdığı əsərlər də Qazaxıstan ellərində ona ad-san qazandırmışdır. Bundan başqa, onun “Kimdir müqəssir”, “Qırmızı komissar”, “Şehirli gizlinlər” adlı pyesləri Qazaxıstan teatrlarında uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Bu görkəmli detektiv yazıçı sözün əsl mənasında sağlığında qazandığı şöhrətin şirinliyini də, acısını da yaşamışdır. Kemel Tokayev sanballı detektiv əsərləri ilə qazax ədəbiyyatına özünün möhürünü vurmuşdur. O, yazıçı kimi əbədiyyət qazanmış, qazax ədəbiyyatı tarixində öz yerini müəyyən etmişdir.

Kemel Tokayevin əsərləri ilk növbədə qazax cəmiyyətinin, o cümlədən bənzər talelər yaşamış digər xalqların həyatının

hansı çətinliklərdən keçərək bizim günlərə qədər necə gəlib çatdığını canlı və əyani şəkildə görməyə və göstərməyə xidmət edən, ibrətamiz nəticələr çıxarmağa imkan yaradan qiymətli ədəbiyyat nümunələridir. Fikrimizcə, Qazaxıstanda detektiv ədəbiyyatın əsas yaradıcısı olan Kemel Tokayevin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşrinin ölkəmizdə də böyük rəğbət və maraqla qarşılanmasının əsas səbəbi bundan ibarətdir.

Görkəmli qazax yazıçısı Kemel Tokayevin həyatı və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təqdim etdiyi “Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı” kollektiv monoqrafik tədqiqatı qiymətli detektiv əsərlər yaradan böyük sənətkarı ölkəmizdə tanıتماqla bərabər, həm də çoxxəsrlik zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan-Qazaxıstan elmi-ədəbi əlaqələrinin də əhəmiyyətli bir səhifəsidir.

I FƏSİL

KEMEL TOKAYEVİN
HƏYAT YOLU VƏ
SƏNƏT İDEALI

KEMEL TOKAYEVİN HƏYATI (1923-1986)

Ömrünün 100 ilini “başa vurmuş” Kemel (Kamal) Tokayevin ağır, məşəqqətli və keşməkeşli həyat tarixçəsi nəsillərə örnəkdir. Yaxşı deyiblər ki, həyat həmişə Yer üzünün hər bir sakininə qarşı ədalətli və mərhəmətli olmur. Taleyin “səxavətindən” kənarda qalmış Kemel Tokayevin məşəqqətli ömür yoluna nəzər salarkən həyatın ona “bəxş etdiyi” uğursuzluqları, əzablı həyat yolunu həyəcansız və dərin sarsıntılar keçirmədən oxumaq olmur. Nədənsə, K.Tokayevin həyat və fəaliyyətindən danışarkən C.London, N.Ostrovski, və Boris Polevoy kimi ədiblərin baş qəhrəmanları gəlib gözlərimiz önündə durur... K.Tokayev onlardan əvvəlki tarixi dövrün yetirməsi və ya müasiri olsaydı, həmin ədiblər “Həyat eşqi”, “Polad necə bərkidi” və “Əsl insan haqqında povest”ində Kemel Tokayevi özlərinin baş qəhrəmanı seçərdilər.

Kemel Tokayevin büsbütün həyatı bir deyil, bir neçə romanın mövzusu ola bilər. Onun yaşamaq, cəmiyyətdə özünü təsdiqləmək uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi, bu mübarizədə, həyatın onun qarşısına çıxardığı sınaqlardan keçərək ailə, övlad və cəmiyyət qarşısına alını açığ, üzü ağ çıxması bir neçə nəslə nümunə ola bilər.

Kemel Tokayev 1923-cü il oktyabrın 2-də “ortabablar” təbəqəsinə aid olan Toka adlı bir kəndlinin evində dünyaya göz açmışdır. Anadan olduğu Taldı-Kurqan (Almatı) vilayəti, Karatala rayonu, Kalpe aulunda ağır kənd həyatı və bütün Qazaxıstanı bürümüş aclıq üzündən, onsuz da dolanışığı xeyli

çətin olan ailə başçısı ailəsini aclığın cəngindən qalmaq üçün Bişkekə (o vaxtkı FRUNZE şəhəri) köçür, Frunzeyə gedən yol həddən artıq əzəb-əziyyətli və ağır olsa da, ailə elə yenicə özünü ora çatdırı bilmişdi ki, burada Yakov adlı rus millətindən olan bir nəfərin həyatında özünə iş tapa bilib, orada bir qarın çörəyə işləməyə razılıq verir.

1927-ci ildə Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) Partiyasının (ÜİK (b)P) XV qurultayında ölkədə elliklə kollektivləşməyə keçidlə bağlı qərar qəbul olunur ki, həmin qərar SSRİ-də kənd əhalisi üçün faciəvi nəticələrə səbəb olmuşdu... İnsanların malı, mülkü əllərindən alınaraq məcburən kolxozlara qoşdurulmuş, varlı kəndlilərə və “ortabablara” qarşı ciddi mübarizə başladılmışdır. Beləliklə, onlar ucqarlara (Sibirə) sürgün etdirilir, həbsxanalara atılır, çox vaxt isə güllələnirdilər.

Bu kampaniyanın gedişində başlıca məşğuliyyəti heyvandarlıq olan qazaxları birinci növbədə qurban verdilər. Dörd milyon əhalisi olan Qazaxıstanın iki milyondan çoxu repressiya və aclıq nəticəsində kütləvi şəkildə məhv edildi. Bu vaxt Qazaxıstana Leninin yaxın məsləkdaşı, çar ailəsini xüsusi amansızlıqla aradan götürən Feiliks İsayeviç Qoloşevski (Şaya İsakovic 1876-1941) rəhbərlik etmişdi. O bu işi xüsusi amansızlıqla həyata keçirmişdi.

V.İ.Naneyşvilidən sonra (1924-1925) Qazaxıstan rəhbərliyinə gətirilən Qoloşevski (1925-1933-cü illər) törətdiyi cinayətlərin cəzasını 1941-ci ildə edam olunmaqla almışdır. Bundan sonra onların insan qanına susamış əməllərini L.İ.Mirzoyan (1933-1938-ci illər) davam etdirmiş, 1938-ci ildə o da ölüm cəzası ilə “bolşevizmə” fəaliyyətini sonuclamışdı...

Tokayevlər ailəsinin qismətinə Qazaxıstanın belə ağır, faciəvi illəri düşmüşdü. Yakovun həyatındakı uçuq-sökük daxmada ailəsinə güc-bələyla yerləşdirmiş Toka bundan sonra daha müdhiş faciə ilə üzləşir. Ağır zəhmət, amansız kasıblıq, dözülməz həyat şəraiti və aclıq üzündən həyat yoldaşı ağır insult xəstəliyinə düşər olur. 1933-cü ilin soyuq payız günlərinin birində daxmada oynayan kiçik qız uşağı bədrəyib odun qalanmış sobanın üstünə yıxılır, xəstə yatan ana ayağa qalxa bilmədiyindən qızının sobada yanmasına dözməyərək ölür. Bundan əvvəl isə onun iki oğlunu – Qasım Cəməd və Kemeli küçəyə çıxarkən milis əməkdaşları yetim və kimsəsiz bilib yetimlər evinə aparırlar.

Yeniyetmələrin bədbəxtlik kimi dəyərləndirdikləri bu hadisə əslində onların aclığın cəngindən qurtarmalarına səbəb olur, lakin ailədə isə onlar itkin düşmüş hesab olunurlar.

Yakovla birgə komasına qayıdan Toka arvadının öldüyünü, qızının isə yanıb qara kösövə döndüyünü görür... Yakovun köməyi ilə onları dəfn etdikdən sonra o, bir daha görünmür.

Əvvəl yetimlər evində, sonra isə internat məktəbində qardaşlar yazıb-oxumağı öyrənirlər. Yetimlər evində şərait o qədər də yaxşı olmadığından böyük qardaş Qasım necəsə bir gecə qaçıb evlərinə gedir.

Yakov ona ana və bacısının faciəvi ölümünü, atasının isə bu faciəyə dözməyərək baş götürüb getdiyini xəbər verir. Belə sarsıdıcı xəbəri eşidən Qasım daha ətrafında heç kimin olmadığını görüb gecələrin birində yetimlər evinə qayıdır.

Qardaşı Kemeli yatmış bilib, bu faciəni uşaqlardan birinə danışır. Kemel Tokayevin xeyli sonralar yazdığı memuar-romanında bununla bağlı məlumatlar var: "Sakitcə uzanıb

qardaşının danışdığı qorxunc əhvalatı diqqətlə dinləyirdi. O, gözlərini pəncərədən süzülən ay işığına zilləyib duyduğu dəhşəti büruzə verməmək üçün qımıldanmır, acı göz yaşlarını güclə gizlədib qəlbinə axıdırdı. Qasım dərindən köks ötürüb dedi: “Beləliklə, Kemellə bu işıqlı dünyada tək qaldıq”. Mənim başıma bir şey gəlsə, Kemel tək, atasız-anasız və köməksiz-filan qalacaq. (Çox təəssüf ki, onun sözləri çin çıxdı – 9 il sonra, 1942-ci ilin 22 fevralında alman işğalçılarına qarşı aparılan müharibədə, Kalinin vilayətində qəhrəmancasına həlak olur. O, 186-cı atıcı diviziyaya daxil olan 290-cı atıcı alayın nəqliyyat bölümünün kiçik siyasi rəhbəri olmuşdu. Ölümündən bir qədər əvvəl o, ÜİK(b)P-yə üzv qəbul olunmuşdu... Qəbri Tver vilayətində qardaşlıq məzarlığındadır).

Böyük qardaş Qasım Comərd bu zaman xüsusi fəallıq göstərir, müəllim və nəzarətçilərin diqqətini cəlb edir, özünü intizamlı bir yeniyetmə kimi göstərir, kiçik kollektivdə hörmət qazanır. Xahişi ilə onları şəhər internat məktəbinə qəbul edirlər. Çimkənd qurğusun zavodu nəzdində yetim uşaqlar məktəbində təhsil alan qardaşlar oranı “əla” və “yaxşı” qiymətlərlə bitirib kamal attestatı alırlar.

Kemeldən üç yaş böyük olan Qasım Comərd daha sonra feldşer məktəbini və Sverdlovskda siyasi zabitlər hazırlayan hərbi məktəbi bitirdikdən sonra 1939-cu ildə orduya çağırılır...

Qardaşının “qara kağızını” alandan sonra Kemel müharibəyə çağırılır. Bundan bir qədər əvvəl serjant hazırlığını bitirib cəbhəyə yola düşən Kemel əsl şücaət göstərir, dəfələrlə ağır yaralanır, kontuziya alır, Qomel, Omsk, Almata hospitallarında müalicə olunur, sağalıb cəbhəyə – öz döyüş mövqeyinə qayıdır, dəfələrlə yüksək orden və medallarla təltif edilir. O,

Ukrayna, Belarusiya və Polşanın faşistlərdən azad olunmasında misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir... Stalinqradın müdafiəsində iştirak etmiş. 1944-cü ilin axırlarında “Böyük Vətən müharibəsi” ordeninə layiq görülmüşdür.

Lakin bir anlıq ehtiyatsızlıq bu qəhrəman döyüşçüyə başa başa gəlir... 1945-ci il yanvar ayının 21-də Polşada döyüş zamanı, T-34 tankının üstündə əlisilahlı Kemel düşmən snayperinin gülləsinə tuş gəlir. Güllə onun sol qıçının dizin parçalayır, bir möcüzə sayəsində qıçı kəsilmir, lakin ömürlük şikəst olur. 1945-ci il iyun ayının 16-da ordudan tərxis olunur. Dəfələri Dövlət orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. Faşizm üzərində qələbənin 40 illiyi münasibətilə o, ikinci dəfə Birinci dərəcəli “Böyük Vətən müharibəsi” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Kemel Tokayevin doğulub, boya-başa çatdığı mühit ictimai-siyasi hadisələrin təzadlı, kollektivləşmənin, aclıq və yoxsulluğun, kütləvi insan qırğınları ilə müşayiət edilən repressiyaların tüğyan etdiyi, daha sonralar alman faşizminə qarşı aparılan ölüm-dirim mübarizəsi, bunun müqabilində milyonlarla insan faciəsinin baş verdiyi illərə təsadüf edirdi.

Yalnız müharibə qurtardıqdan sonrakı həyatı, çoxdan ürəyində saxladığı arzusunu—ali filoloji təhsil alıb böyük ədəbiyyatın ənginliklərində mövqe tutmaq istəyi reallaşdı.

Cəbhədən ağır dərəcəli əlilliklə qayıdan Kemel Tokayev 1945-ci ildə sənədlərini Qazaxıstan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə verir. Qəbul komissiyasının üzvləri və rektorluq sinəsi orden və medallarla dolu, lakin qoltuq ağacı

ilə yeriyə bilən bu gənci görən kimi ona kömək etməyi özlərinə borc bilirlər... O, universitetə qəbul edilir. Nəhayət ki, ürəyindəki arzusunun baş tutduğunu görən Kemel gecə-gündüz özünü bütün varlığı ilə təhsilə həsr edir. Burada tanınmış filoloq alimlərdən dərs alır, qazax ədəbiyyatının klassiki Muxtar Auezovun məruzələrini dinləyir, gecə-gündüz rus dilini öyrənməyə səy göstərir, rus və dünya klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olur. Universitetdə oxuyarkən, sonralar qazax ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynayacaq tələbələrlə oturub-durur, onlarla dostluq edir. Onlardan biri də Səttar İmaşev idi. Onları birləşdirən cəbhə “qardaşlığı” olmuşdu. Hər ikisi gənclik çağlarına qədəm qoyan kimi müharibəyə getmiş, “həyatın və ölümün dəyərini” yalnız orada öyrənmişdir.

Tələbə dostu S.İmaşev əlaçı olmaqla universitetin ictimai həyatında, müxtəlif tədbirlərin keçirilməsində yaxından iştirak edir, əksəriyyətin hörmət və rəğbətini qazanmışdı. Bu xüsusiyyətlərinə görə tezliklə o, cavan yaşlarında olarkən Selinoqrad Diyar Partiya Komitəsinin katibi, sonra Qazaxıstan KP MK-nin katibi vəzifəsinə seçilir. Bu illər Qazaxıstanda elm, təhsil, ədəbiyyat və ümumilikdə mədəniyyətin çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə olunur (Azərbaycanda belə bir dövr 1960-cı illərdə baş vermiş, ədəbiyyat və incəsənət özünü 60-cılar hərəkəti kimi təsdiqləyə bilmişdi...)

Bu dövr qazax mədəniyyətinin nümayəndələrindən Roza Jamanova, Roza Baqlanova, Ermek Serkebayev, Bibigül Tölegenova, Şaken Aymanov, Asanalı Aşimov və b. ən yüksək fəxri adlara, dövlət mükafatlarına layiq görüldülər. Qazax ədəbiyyatının İlyas Esenberlin, Abdulla Tajibayev,

Tumanbay Moldagulyev, Əbdicəmil Nurpeisov, Şerxan Mur-taza və başqa bu kimi tanınmış nümayəndələri ədəbiyyata yeni nəfəs gətirməklə, onun inkişafına layiqli töhfələr verir, ümid işığı yandırırıdılar.

Bu dövrdə Abış Kekilbayev, Oljas Süleymenov, Akim Ta-razi, Muxtar Şaxanov, Muxtar Maqauin, Anuar Alimcanov və b. bu kimi istedadlı gənclər böyük ədəbiyyata gəlirdilər.

Kemel Tokayev məhz belə insanların əhatəsində idi, on-larla görüşür, söhbətlər edir və bu insanlarla dostluğundan xüsusi qürur duyur, onların yaradıcılıq yolunu izləyir, yeri gəldikcə onlardan öyrənirdi. O, Qazaxıstan SSR Ali Soveti Rə-yasət Heyətinin sədri Səttar Nurmaşulinlə də dostluq münasibəti saxlayırdı.

K.Tokayev hələ universitet illərindən tələbə dostu, Qaza-xıstan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru ol-muş, sonralar isə Qazaxıstanın Mədəniyyət naziri və Xarici İşlər naziri kimi mühüm dövlət postlarını tutmuş Müslim Ba-zarbayevlə uzun müddət dostluq əlaqələrində olmuşdur.

Kemel Tokayevin Qazaxıstan cəmiyyətindəki belə nüfuz sahibi olmasına səbəb onun müharibədəki fəaliyyəti, özünə və başqalarına qarşı tələbkarlığı, ətrafındakılara humanist münasibəti, həmçinin cəsurluğu, sözünü deyə bilmək cəsarəti, şəx-siyyəti bütövlük və s. kimi keyfiyyətləri olmuşdur.

Müslüm Bazarbayevlə dostluğu 70-ci illərin sonlarına qə-dər davam etmiş, sonralar onların arasında soyuqluq yaran-mış, 80-ci illərdə əlaqələri kəsilmişdir. K.Tokayevin “Sonun-cu zərbə” romanının dərc edilmiş bir neçə fəslə ətrafında süni surətdə başladılmış kampaniya (qalmaqal), onun dövlət xidmətindən uzaqlaşdırılması ona pis təsir etmiş, buna görə

də o, doğma insanla münasibətilərinin soyumasından kədər-ləndiyindən, tez-tez onu xatırlamışdır. Ölmündən iki il əvvəl o dostu ilə çəkirdiyi şəkilləri xüsusi qovluğa yığıb Dövlət Arxivinə təhvil vermişdir.

Kemel Tokayev 1953-cü ildə Turar Şabarbayeva ilə ailə qurur, həmin ildə onun ilk övladı Qasım Comərd Tokayev dünyaya gəlir. O, oğluna müharibədə həlak olmuş qardaşının adını qoymuşdur. Bundan sonra onun daha üç övladı, bir oğ-lu və iki qızı dünyaya gəlmişdir.

Həyat yoldaşı Turar 1931-ci ildə Almatı vilayətinin Gök-kal aulunda doğulmuş, auldakı rus məktəbini bitirdikdən sonra Almatıda Tibb institutuna daxil olsa da, 3-cü kursdan sonra ailə vəziyyəti ilə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilmə-miş, 2000-ci ilin iyun ayının 20-də dünyadan köçmüşdür. Qa-zaxıstanın indiki prezidenti Qasım Comərd Tokayev anası haqqında dərin məzmunlu, emosional “Anam” adlı memuar yazmışdır.

Kemel Tokayev 1986-cı ilin noyabrın 10-da, 63 yaşında dünyadan köçmüşdür. O, İslam Peyğəmbəri Məhəmməd (ə.s) qədər ömür yaşamışdır...

Böyük çölün sufi mütəfəkkiri, təsəvvüf şeirinin nəhəng simalarından biri Əhməd Yəsəvi də həmin yaşda, Müqəd-dəs Peyğəmbər ömründən artıq yaşamaq istəmədiyini bildir-mişdi... Onun arzusu “qəbul edilmiş” və o elə həmin yaşda dünyasını dəyişmişdi... Kemel Tokayevin oğlu, Qazaxıstanın hazırkı prezidenti Qasım Comərd Tokayev atasının və onun dostu Müslimin xatirəsini əziz tutaraq Müslimin ölümündən sonra (1995) ailəsinə qayğı göstərmiş, 2017-ci ildə onun 90-il-lik yubleyində geniş məruzə etmişdir.

K.Tokayev 1948-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra Cəmbül şəhərinə gedib vilayət qəzetinin redaksiyasında bir il işlədikdən sonra Almatıya qayıdıb “Qazaxıstan pioneri” qəzetində işə başlayır. Burada o, jurnalistlik fəaliyyəti ilə əməlli-başlı məşğul olmaq, qüvvəsini bu maraqlı işdə sınamaq, təcrübəli qələm ustalarından dərs almaq imkanı əldə edir. Qəzetin oxucu auditoriyası əsasən uşaqlardan ibarət olduğundan, komsomolun mərkəzi komitəsi redaksiyanın fəaliyyətinə ciddi nəzarət edirdi. Bununla belə, o, qəzet nəşrinin problemlərini də öyrənir, bir neçə ildən sonra qəzetin baş redaktoru olur. Həmin illərdə yaşayan ziyalılar və informasiya işçiləri 50-ci illərdə xeyli populyar olan bu qəzeti yaxşı xatırlayırdılar...

Belə məsuliyyətli xidmətinə görə K.Tokayev respublika komsomolunun mərkəzi komitəsinə üzv seçilir. Həmin illərdə o, məktəbli uşaqlar üçün “Ulduz yağışı” adlı kitabını nəşr etdirir. İlk dəfə olaraq özünün yazıçı olmaq arzusunu bildirir. Burada onu ilk növbədə detektiv janrı daha çox maraqlandırır. Bu onun düşüncəsində onda müharibə illərindən qalmışdı, getdikcə bu həvəs daha böyük istəyə çevrilir, Qazaxıstan milisinin cinayətkarlıqla mübarizədə apardığı çətin əməyindən bəhs edən “Daşqın” (“Тасқын”) əsərini nəşr etdirməklə geniş oxucu auditoriyasının sonsuz marağına səbəb olur və o daha da böyük şan-şöhrət sahibi kimi nüfuz qazanır.

O, tez-tez respublika Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin arxivlərinə müraciət edir, oradakı vaxtilə baş vermiş cinayətlərin arxivlərdəki materialları ilə tanış olur. Qazaxıstanda olmuş həmin cinayətlər haqqında heç

kimin əli çatmayan materialları toplayaraq dedektiv janrda “Sonuncu zərbə” romanını nəşr etdirir.

Əslində bu kitabda ağ qvardiyaçı general Dutovun qətlinin təşkilindən danışılmalı idi, lakin senzura bu “sirrini” açılmasına icazə vermədiyindən orada çar generalı Annenkovun Qazaxıstanda törətdiyi cinayətlərdən ətraflı danışmaq mümkün olmamışdı.

Dedektiv janrda əsər yazmağın xüsusi çətinlikləri vardır. Belə əsərləri yazmaq yüksək peşəkarlıq tələb edir. Burada sadəcə olaraq cinayətlərin xronikası deyil, tarixi, real şəxslərin obrazlaşdırılması, bədii konflikt, süjetin qurulması, düynünün açılması və s. kimi başlıca ədəbi priyomların sənətkarlıq baxımından ortaya qoyulması mühüm amildir. Yalnız bunları dərinləndirən və yerinə yetirən qələm sahibləri geniş oxucu auditoriyasının rəğbətini qazanır. Onların əsərləri sevilə-sevilə oxunur. K.Tokayevin öz ölkəsindən başqa, Qırğızıstan, Özbəkistan və Monqolustanda məşhurlaşması həm də dedektiv janrının o vaxtkı sovet məkanında təzə-təzə “ayaq tutub yeriməsi” ilə bağlı idi. 60-cı illər Azərbaycanında olduğu kimi... (Məsələn, C.Əmirovun “Qara volqa”, “Brilyant məsələsi” romanları) K.Tokayevin də əsərləri işıq üzü görən kimi o, az müddət də tanınıb məşhurlaşmışdı.

K.Tokayevin detektiv əsərləri, qazax ədəbiyyatşünasları və tənqidçiləri tərəfindən hələ sağlığında yüksək qiymətləndirilirdi. Elə buna görə yazıçı Mahirə Kojəhmədova, Atinə Jaketova və başqaları istedadlı yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən ağızdolusu danışmışlar.

Yazıçının “Sarbağanda hadisə” adlı əsəri bu janrın ən dəyərli nümunələrindən biri kimi etiraf edilməkdədir.

K.Tokayev “Qazaxıstan pioneri” qəzetində sonra daha bir neçə qəzetin redaksiyasında işləyərək mətbuat sahəsində də zəngin təcrübə toplamışdı. Bütün bunlar gələcəkdə onun daha maraqlı, çoxsaylı oxucu auditoriyasının emosional-estetik tələblərini ödəyə biləcək əsərlər yazmasına yol açacaqdı...Yazıçı haqlı olaraq qazax ədəbiyyatında detektiv janrının yaradıcısı kimi qiymətləndiriləcəkdir. O, 80-ci illərdə “Leninçi gənclik”, “Sosialistik Qazaxıstan” qəzetlərinin redaksiyalarında işləyərkən özünün ciddi nizam-intizamı, vətəndaşı olduğu dövlətin qanunlarını yüksək tutmaq kimi mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilmiş, bunlar isə öz-özlüyündə K.Tokayevin şəxsi nüfuzunun artmasına, onda dövlətçilik ənənələrinə sdaqət ruhunun güclənməsinə, qazax cəmiyyətinin nümunəvi vətəndaşı olmaq, mənəvi saflıq ruhunun daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur. Mənəvi baxımdan o, çox mükəmməl idi. Onun bir üzü, bir sözü olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan qazax ədəbiyyatına, qazax cəmiyyətinin formalaşmasında inkişafında onun müstəsna roluna böyük ümid bəsləyirdi. Qazax ədəbiyyatının korifeyləri Saken Seyfullin, Beymbet Maylin, İlyas Cansuqurov, Muxtar Auezov, Qabit Musrepov və Sabit Mukanovun yaradıcılığına böyük ümidlərlə baxır və fəxr edirdi. O, güman və düşüncələrində yanılmırdı. Onun müasiri, yaxın təmasda olduğu Cuban Moldaqaļiev “Mən qazaxam” poemasını yazmaqla SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Şəxsi keyfiyyətləri və nüfuzu sayəsində Qazaxıstan SSR Ali Sovetinin “Xəbərləri” məcmuəsinə baş redaktor təyin edilir. Və həmin dövrdən etibarən onun digər fikir adamları ilə olan əlaqələri genişlənir, dostlarının sayı daha da artır.

Kemel Tokayevin detektiv əsərləri. Kemel Tokayevin oğlu Qazaxıstan Respublikasının prezidenti Qasım Comərd Tokayevin Azərbaycan nasiri-mütərcim Nəriman Əbdülrəhmanlının tərcümə kitabında təqdim etdiyi “Kemel Tokayev. Gecə açılan atəş. Povestlər. K.J.Tokayevin “Atam haqqında söz” müqəddiməsində oxuyuruq: *“Atama naz-nemət içində, yetkin nəvələrinin, o cümlədən oğlum Timurun əhatəsində yaşamaq qismət olmadı. Haqqa qovuşmasından bir qədər əvvəl o, yalnız bizim – övladlarının – ayaqlarımız üstündə möhkəm durmağımızı, cəmiyyətdə hörmət sahibi olmağımızı, öz övladlarımızı böyüdüb təhsil verməyimizi arzulamaq iqtidarında idi. Amma bizə özü haqqında xoş xatirə, özünün işıqlı arzularını və öyüd-nəsihətlərini yadigar qoyub getdi”* (Tokayev K. , 2022).

Qasım Comərd Tokayevin qeyd etdiyi kimi, doğrudan da Kemel Tokayev ömrünü daim əzab-əziyyətlər içində yaşasa da, özünün məsuliyyəti və işgüzarlığı sayəsində o, qazax ədəbiyyatı, milli mədəniyyəti və sənəti sahəsində ilkə imza atmış orijinal təfəkkürlü yazıçılardan olmaqla sərgüzəştli – detektiv janrının banisi kimi milli mədəniyyət tarixində özünə önəmli bir zirvə fəth etmişdir. Qazax ədəbiyyatı Kemel Tokayevin şəxsində detektiv janrda qələmə alınmış “Qılgılcım”, “Gizli iz”, “Onlar harada yerləşirdi” və başqa bu kimi kəskin, oxucu diqqətini dərindən məşğul edən, dəyişkən süjetə malik və oxucular arasında canlı əks-səda doğuran problemləri qabartmağı bacaran əsərlər müəllifi kimi tanındı. Təsadüfi deyildir ki, uzun müddət ərzində Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqı və Qazaxıstan Daxil İşlər Nazirliyi tərəfindən keçirilən açıq və qapalı müsabiqələrdə Kemel Tokayevin qələmə aldığı “Qırmızı komissar”, “Kimdir müqəssir?”, “Sehrli

gizlinlər” və b. pyesləri dəfələrlə nüfuzlu mükafatlara layiq görülmüşdür.

Kemel Tokayevin əsərlərinə qədər qazax professional ədəbiyyatı detektiv-sərgizəştli janrın nə olduğundan xəbərsiz idi. Daha doğusu, ona qədər ədəbiyyatın bu janrında qazax sənətkarları hər hansı bir uğurlu sənət nümunəsi yaratmamışdılar. Sənətkarın belə üslubda qələmə aldığı əsərlərində onun son dərəcə maraqlı müşahidəçilik qabiliyyəti, analitik düşüncə tərz, dövlət orqanlarının böyük zəhmət tələb edən fəaliyyəti bütün incəliyi ilə qələmə alınıb oxuculara çatdırılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, qələmə aldığı əsərlərinin orijinallığı, orada əksini tapmış problemlərin aktuallığına görə yazıçı 1956, 1972, 1977, 1980-ci illərdə mükafatlar sahibi olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Kemel Tokayev daim birmənalı olaraq elə orijinal ədəbi əsərlər yaradırdı ki, orada xalq həyatına vurğunluğun ən müxtəlif və mühüm tərəfləri özünü nümayiş etdirməkdəydi. Kemel Tokayevin qələmindən fərqli mövzulara həsr olunmuş elə maraqlı bədii məcmuələr çıxmışdır ki, onların içində “Ulduz yürüşü” (1954), “Qış qaranquşu” (1955), “Daşqın” (1958), “Gələcək haqqında düşüncə” (1965), “Xüsusi tapşırıq” (1968), “Gecə açılan atəş” (1972 – qazax dilində, 1976 – rus dilində), “Hadisə Sarbaqanda olmuşdur” (1975), “Sehrli iz” və s. kimi əsərləri ilə yanaşı, həm də digər kollektiv məcmuələrə daxil edilmiş hekayə və povestləri işıq üzünə görmüş və bu əsərlər özündə çekist həyatından götürülmüş mövzuları əhatə etmişdir. Onların sırasında “Damğalı qızıl”, “Həyata heyfim gəlmədən” (1977) kimi əsərlər yer almışdır. Bundan başqa, Kemel Tokayevin qələmə aldığı “Sonuncu zərbə” (1981), “Əsgərin ölümü” (1983), “Yuvasız

quş", yaxud "Quş yuvasını tərk edir" (1983) və adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz "Kimdir müqəssir", "Qırmızı komissar" və "Möcüzəli gizlinlər" kimi pyesləri vardır.

Kemel Tokayev özünün ilk povesti olan "Ulduz yürüşü" povestini qazax pionerlərinə ithaf etmişdirsə, üç ildən sonra "Daşqın" ("Taskın") kitabı üzərində çalışdığı əsərini Qazaxıstan milisinin həyat və fəaliyyətinə həsr etmişdir. Adını çəkdiyimiz kitabın orijinal və uyğurlu alınması üçün müəllif Qazaxıstan Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizlik arxivlərində uzun müddət axtarışlar aparmışdır.

Kemel Tokayevin qələmə aldığı çoxsaylı detektiv səpkili əsərləri ilə tanış olub, onları oxuduqca onun sözün həqiqi mənasında əsl psixoloq-yazıçı olduğunun şahidi olmaq mümkündür. Çünki o, əsərlərində elə maraqlı yaradıcı mühit ortaya gətirir ki, orada qazax xalqının əsrlərin sınağından keçmiş ənənələri, tarixi, etnik-milli xüsusiyyətləri, dil zənginliyi özünün bütün potensiyası ilə əks olunur.

Məsələn, 1962-ci ildə qələmə aldığı "Xüsusi tapşırıq" povestində, hər şeydən öncə, Ukraynanın tanınmış dövlət xadimi və partizan Sidor Artemyeviç Kovpakın obrazı oxucunu laqeyd buraxmır. Müəllif onun obrazını inamlı, gülərliz, insanlara xoş münasibətlə yanaşan, müdrik həyat təcrübəsinə malik olan, söhbətdə ünsiyyətə yönümlü bir şəxs kimi qələmə almışdır. Əslində povest bütün yönləri ilə avtobiografikdir. Burada müəllif tərəfindən 1943-cü ilin noyabrında Kiyev uğurunda gedən döyüşlərin bədii mənzərəsi yaradılmışdır.

Kemel Tokayevin digər "Sui-qəsd", "Gecə açılan atəş" və "Yuvasız quş" kimi əsərlərində isə Qazaxıstan milisinin daim apardığı xidmət həyatı bütün yönləri və çətinlikləri ilə oxucu

diqqətinə çatdırılmışdır. Bir şeyi də qeyd edək ki, Kemel Tokayevin bədii əsərlərinin infrastrukturuna yerləşdirdiyi müxtəlif tipli teleqramlar, xəbərlər operativ məlumatlar o qədər təbii və yaşantılıdır ki, onlar cəbhəçi yazıçının uğuru və öz bədii üslubu kimi diqqəti xüsusilə cəlb edir.

2022-ci ildə Azərbaycanda Nəriman Əbdülrəhmanlının tərcüməsində Kemel Tokayevin işıq üzü görmüş “Gecə açılan atəş” (povestlər) kitabına “Müqəddəs borc” adlı “Ön söz” yazmış Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Birinci Katibi, Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev bu orijinal təfəkkürlü qazax nasiri haqqında haqlı olaraq aşağıdakı fikirləri səsləndirmişdir: “Kemel Tokayev istedadlı yazıçı idi. Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqı və Respublika DİN-nin keçirdiyi ədəbi müsabiqələrdə dörd dəfə qalib gəlsə də, bu sahədə gözəgörünməz maneələrlə rastlaşmışdır. Ənənəvi olaraq, kolxozçuların və fəhlə sinfinin əmək nailiyyətləri, partiyanın xalq təsərrüfatına rəhbərlikdəki rolu barədə “əsərlər” yaradan adlı-sanlı ədiblər oxucular arasında populyar olanlar, müəllifin uğurlarını qəbul edə bilmirdilər. “Detektiv ədəbiyyat deyil” fikrini şəxsən mən ömrüboyu bircə sanballı əsər yarada bilməyən, ad – sanına görə nəşr etdirdiklərinin hamısı çıxdaş olun adamlardan dəfələrlə eşitmişəm. “Populyarlıq keyfiyyət demək deyil” sözlərini mənə o qədər tez-tez deyiblər ki, artıq bu cür iddialara alışmışam. Amma müəllifin romanlarına müəyyən bir marağın olmaması da, açıq-aydın onun dahiliyindən xəbər vermir. Hətta bədxahları mərkəzi qəzet-jurnallarda Kemel Tokayevin əleyhinə məqalələr təşkil ediblər. Həmin illərdə populyar janrlar – detektiv, fantastika, melodram, macəra – qeyri-rəsmi

qadağa altında idi. Bu məsələdə partiyanın rəhbər rolunu qeyd etməmək olmaz. Detektiv müəlliflərinin bəxti xüsusilə gətirmirdi. Hətta mayor Pronin obrazını yaradan Lev Ovalovu “İstinaq işi metodlarını yaydığına görə” həbs etmişdilər.

Çingiz Abdullayevin bu fikirlərini burada ona görə bir qədər əhatəli verməyi zəruri hesab edirik ki, Kemel Tokayevin detektiv əsərlər yaratdığı dövrün yazıçılar üçün nə qədər amansız bir mərhələ olduğunu daha təfərrüatı ilə diqqətə gərəyincə təqdim edək. Çünki bir tərəfdən içi istedad baxımından boşlar Kemelin əsərlərini “həzm etməyi” bacarmırdılarsa, digər tərəfdən, bu janrın özü hələ də nəinki Qazaxıstanda, həm də bütün Sovetlər İttifaqında gərəyincə dəyərləndirilmir, ölkənin və xalqın təhlükəsizliyinə qarşı sirrin yayılması kimi qəbul və təqdim edilirdi.

Kemel Tokayevi qazax və digər ədəbi-tənqid nümayəndələri heç də boşuna milli ədəbiyyatın inkişafında detektiv nəsrinin əzəmətli nümayəndəsi hesab etmirdilər. O, sözün həqiqi mənasında bir yazıçı olaraq öz orijinal yaradıcılıq dəst-xəti ilə geniş oxucu auditoriyasının rəğbətini qazanan müəllif olduğunu, xüsusən əsərlərində amansız müharibə illərinin qəddar şəraitini dəf etmiş və insanın ən yüksək ruhi-mənəvi keyfiyyətlərini vəhşiliyə qarşı qoymuş yaradıcı ziyalı kimi tarixin yaddaşına yazılmışdır. Müharibə ilə bağlı mövzuya yaxından müraciət edən Kemel Tokayev “Sosialist Qazaxıstan”ı (hazırda “Egemen Kazaxıstan”) qəzetinə keçdikdən sonra o, get-gedə öz əsərlərinin məzmununu bir qədər başqa səmtə yönəltməklə hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlığa qarşı apardığı mübarizənin çətinliyini əks etdirən mövzulara daha çox üstünlük vermişdir. K.Tokayevi əslində gizlinlərlə

bağlı həyat, onun mürəkkəbləri, insanların davranışlarında yer almış psixoloji problemlər daha çox özünə cəlb edirdi. Onu daim gizlin cinayətlər, asayiş keşikçiləri ilə cinayətkarlar arasında dayanmadan mövcud olan rəqabət və ziddiyyətlər maraqlandırır. Əlbəttə, bu tipli bədii əsərlərin həyata vəsiqə alması üçün və bu və ya digər əsərin süjet xəttinin interpretasiyasının maraqlı şəkildə qurulması üçün o, bir tərəfdən, özünün sadıq dostlarına, digər tərəfdən milis orqanları əməkdaşlarına müraciət edirdi ki, bütün bunlar da nəticə etibarilə onun əsərlərinin daha inandırıcılığı və özəlliyi üçün münbit əsaslar yaradırdı. Nəticədə istedadlı nasirin “Ulduzlu yol”, “Qış qaranquşu”, “Gələcək haqqında düşüncələr”, “Gecə açılan atəş”, “Düşmənçilik”, “Mühüm tapşırıq”, “Damğalı qızıl”, “Yuvasız quş” və b. bu kimi əsərləri oxucuların ixtiyarına verilirdi. Bütün bu əsərlər qazax ədəbiyyatına yeni bir yazının öz üslub və bədii janr dəst-xəti nümunələri ilə gəldiyini daha çox inadla sübut edirdi. K.Tokayevin əsərlərində ən vacib cəhət onların daha çox mənəvi dərinliyə malik olması ilə bağlı idi. Məhz buna görə də xalq kütlələri və ictimai təfəkkür daşıyıcılarını o, daha çox özünə cəlb edirdi. Zaman keçdikcə K.Tokayevin əsərləri daha çox kütləvi tirajlarla nəşr olunaraq oxuculara çatdırılırdı. Qazax nəşriyyatlarından ən irisinə rəhbərlik edən istedadlı yazıçı Şirazdan Yeleukenov vaxtı ilə deyirdi: M.Auezovun kitabları belə tirajla nəşr olunmamışdır. Çünki məlumdur ki, Kemel Tokayevin bəzi əsərləri 450 min tirajla nəşr olunurdu.

Kemel Tokayevin orijinal yaradıcılıq nümunələri XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq əvvəl qazax, daha

sonra rusdilli oxuculara təqdim olunmuşdur. Onların sırasında “Ulduzlu yol. Hekayələr məcmuəsi”, “Qış qaranquşu” (“Зимняя ласточка”. Повесть. Алма-Ата, КМКАБ, 1958), “Gələcəklə bağlı düşüncələr” (“Думы о будущем”. Повести и рассказы. Алма-Ата, “Казахстан”, 1971-1972, 1976), “Düşməncilik”. Povest (“Враждебность”. Повесть. Алма-Ата, “Писатель”, “Казахстан”, 1971, 1972, 1975, 1976), “Xüsusi tapşırıq”. Povest (“Важное задание”. Повесть. Алма-Ата, “Писатель”, “Казахстан”, 1965, 1968, 1976), “Damğalı qızıl”. Povest (“Золото с тамгой”. Повесть. Алма-Ата, “Казахстан”, 1977), “Sonuncu zərbə”. Roman (“Последний удар”. Роман. Алма-Ата, “Писатель”, 1981), “Əsgər getdi”. Roman (“Солдат ушёл”. Роман. “Писатель”, 1983), “Yuvasız quş”. Roman (“Птица без гнезда”. Роман. Алма-Ата, “Писатель”, 1983) və s. qeyd etmək olar. “Gördüyümüz kimi, Kemel Tokayevin əsərlərindən bir neçəsi təkrar olaraq nəşr olunmuşdur ki, onların sırasında povest və hekayələr məcmuəsi “Gələcəklə bağlı düşüncələr”, “Gecə açılan atəş”, “Mühüm tapşırıq” və s. kimi nümunələr vardır.

Kemel Tokayev qazax nəsrində detektiv janrının banisi olmaqla yanaşı, orijinal səpkili dram əsərlərinin müəllifi kimi də tanınmaqdadır. Onun “Kimdir müqəssir?”, “Qırmızı komissar” və “Sehrli gizlinlər” kimi pyesləri Qazaxıstanın iri şəhərləri Astana, Almatı və digər Vilayət mərkəzlərinin dram teatrlarında səhnəyə qoyulmuşdur.

Kemel Tokayevin yaradıcılığına bir sıra məqalələr həsr etmiş türkoq, qazax, ədəbiyyatının davamlı və məsuliyyətli tədqiqatçısı, professor Nizami Məmmədov Tağısoy Tokayevin

sərgüzəşt səpkili “Sonuncu zərbə” romanını təhlil edərkən qeyd edir ki, sənədli materiallara söykənən bu əsərdə Semi-reçye çekistlərinin qəhrəmanlığından bəhs olunur. Hadisələr Vernı və Carkənd səhərlərində cərəyan etməklə çekistlərin məsuliyyətli xidmət aparmaları ilə bağlı problemlərini göstərməklə, romanda real tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin hər hansı bərbəzəkdən kənar təqdim edildiyini göstərir. Əsərin infrastrukturunda yer almış personajların monoloqu, dialoqu, teleqram, operativ məlumatlar və s., obrazların özünəməxsusluğu, hiss və duyğularının gizlinlər şəklində verilməsi əsərin fərdi keyfiyyətlərinin daha əsaslı şəkildə ortaya qoyulmasına səbəb olur. *“Əsərdə peyzaj zarisovkaları və doğma təbiət mənzərələri özünəməxsus şəkildə təqdim olunur”* (Тарусой, 2024)

Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, Tokayevin əsərlərini parlaq fabulalar, baş qəhrəmanların taleyinin görümlü təsviri, ildırım sürətilə gedən hadisələr, süjet gözlənilməzliyi və s. kimi elementlər onu sözün həqiqi mənasında qazax detektivinin təşəkkülünə, inkişafına və formalaşmasına ciddi uğurlar bəxş etmiş sənətkar kimi dəyərləndirmək üçün təkribedilməz əsaslar verir. Çünki qazax ədəbiyyatında bu janrın mövcudluğu ilə bağlı təsəvvür yaratmış yazıçıdan söhbət düşdükdə ilk növbədə məhz Kemel Tokayevin yaradıcılığı nəzərimizdə canlanır və bundan sonra da canlanacaqdır.

KEMEL TOKAYEVİN DETEKTİV ƏSƏRLƏRİNDƏ ESTETİK İDEAL

Estetik ideal dedikdə biz, hər şeydən öncə, yazıçının sənət və həyatla bağlı daxili təsəvvürlərindəkilərini nəzərdə tuturuq ki, bu hər hansı müəllifin əsərlərində özünü göstərən bədii dünyanın köməyi ilə ifadə olunur. Eyni zamanda burada ideallıq arzu edilənlərlə uyğunlaşaraq gerçəkliyi, xeyir-xahlığı və gözəlliyi təcəssüm etdirir. Bu belə bir anlama gəlməlidir ki, hər hansı əsər bu və ya digər əsərin necəliyini müəyyənləşdirən kanonlar sistemi kimi dərk edilib, mövzu, obrazlar, üslub seçiminə təsir etməklə fərdi dünyagörüşü, dövrün və mərhələnin ruhunu özündə əks etdirməlidir.

Estetik idealın bir sıra komponentləri vardır ki, onların sırasında a) mükəmməl insan obrazı; b) gözəlliyin mütləq yer alması; c) bədii aləm; d) reallıqla ideallıq münasibətlərinin ortada olması zəruridir.

Odur ki, qeyd etdiklərimizi biz həm də aşağıdakı kimi incələyə bilərik. Mükəmməl insan dedikdə biz ideal qəhrəmanın ən yüksək ruhi, mənəvi və əxlaq keyfiyyətlərini təcəssüm etdirən etik idealla həmahəngliyini və uyğunluğunu nəzərdə tuturuq. Estetik idealda gözəllik mütləq tələb olunan keyfiyyətdir. Gözəlliyin tərənnümü isə onu gündəmə gətirir ki, estetik ideal həyatın hansı şəkildə mövcudluğunu yox, necə ola biləcəyinin axtarılmasında hər hansı harmoniya və mənanın yer alması zəruri olur. Bunların realizə olunması üçün yaradılmış bədii aləmin, ondakı geniş və bütöv mənzərələrin obrazlar sistemi, süjetlər və simvolların köməyi ilə ələ gətirilməsi

zəruridir ki, bu da müəllifin dünyanı öz prizmasından necə görüb, təqdim etməsi ilə bağlı olur. Bu zaman müəllif tərəfindən realıqla ideallıq arasındakı münasibətlər də mütləq ortaya gətirilir. Burada, bir tərəfdən, gerçəkliyin (həyatın özü necə varsa) yazıçının yaradıla biləcək təsəvvürlərinin köməyi ilə ideal perspektivin ortaya qoyulması nəzərdə tutulur.

Bəs belə olduğu təqdirdə estetik ideal özünü necə əks etdirib, göstərə bilər?! Bu ilk növbədə personajların xarakterində, onların davranışlarında və canatmalarında, əsərlərini təhlilə cəlb edəcəyimiz Kemel Tokayevin bədii dünyasında, ədalətlə qanunun aliliyinin əhatəli şəkildə təmin olunmasında, müəllifin əsərlərində yer almış təbiət obrazlarının təbiətin gözəlliyi ilə bağlılığında, onunla harmoniyada nəfəs almasında Kemel Tokayevin bədii üslubunda (daha doğrusu, onun əsərlərinin dil ünsürlərinin, kompozisiya, struktur, troplar və s. seçimində) onların hamısının oxucuya emosional təsir gücünə malik olmaqla xüsusi mühit yaratmasındadır. Eyni zamanda bu, həm də qeyri-natamam realıqla ideal qəhrəmanın üz-üzə durmasında özünü göstərir ki, bu da mahiyyət etibarı ilə əsərin dərin məna kəsb etdiyinin sübutu kimi göz önündə dayanır.

Elə buradaca onu da bildirək ki, estetik ideal heç də statik formula demək olmayıb, dinamik anlayışdır. Eyni zamanda bu, yazıçının özü və onun yaşadığı mərhələ ilə bağlı olub, hər bir sənətkarın, həm də Kemel Tokayevin yaradıcılığının nüvəsi kimi çıxış edir.

Estetik ideal haqqında geniş bəhs etməmişdən öncə onun özünün təyini ilə bağlı çoxsaylı təriflər olduğuna da nəzər salmaq yaxşı olardı. Məsələn, ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində

estetik idealın aşağıdakı tərfi verilir: Estetik ideal – yunanca-dan tərcümədə idea – ideya, anlayış, ilkin obraz, təsəvvür olmaqla sənət əsərində əksini tapmış mükəmməlliklə bağlı bədii təsəvvür deməkdir; estetik idealda gözəlliyin təsviri mütləqdir. Estetik ideal gözəlliyin, xeyirxahlığın, həqiqətin insan obrazında təəcəssümüdür və eyni zamanda bu, ictimai quruluşda da öz əksini tapır. Hər bir zaman mərhələsində yaşayan sənətkarlar öz estetik idealına can atırlar. Buna görə də estetik idealın xarakteri, hər şeydən öncə, ictimai təmayüllərlə müəyyənəşir.

Estetik ideala fərqli baxış bucaqlarından yanaşmalar mövcuddur. On cildlik “Kratkaya Literaturaya Ensiklopediya”nın 3-cü cildində “İdeal estetiçeskiy” məqaləsində oxuyuruq: “Estetik ideal insanın gerçəkliyə hissi münasibət nümunəsidir ki, o da öz təəcəssümünü sənət əsərlərində, eyni zamanda adi istehsaladakı əşyaların konstruksiyasında, onların zahiri görünüşündə əks etdirir. ...Estetik ideal tarixidir, cəmiyyətin hər bir dönəmində o insanların bir-birinə münasibətinin humanizisiya səviyyəsini əks etdirir.

...Estetik ideal, adətən, sırf estetik formada çıxış etmir, onun strukturuna orqanik dini-mifoloji, ictimai-siyasi və etik-mənəvi elementlər də qoşulur ki, onlar estetik idealın insan konsepsiyasının obrazlı təəcəssümünə çevrilir.

Estetik idealın yaranıb formalaşması ictimai şüurun hansı formada olmasından asılıdır. *“Estetik idealın tarixi təkamülündə üç başlıca mərhələ: 1) estetik idealın antik mifologiyaya söykənən və kosmoloji dünyanı dərk; 2) estetik idealın xristian dini (göründüyü kimi burada digər dünyəvi dinlərdəki baxışlar nəzərə alınmır) və orta əsərlər teologiyasına söykənməklə inkişaf; 3) estetik*

idealın yeni dövr düşüncəsinə söykənən dünya baxışları vardır ki, burada naturfəlsəfə (və metafizika), sonra siyasi-yuridik (yaxud etik) və, nəhayət, təbii-elmi və sosioloji motivlər vardır” (Краткая Литературная Энциклопедия, 1963). Təbii ki, bu mərhələlərdən hər birini də şərti olaraq təsnif və izah etmək olar.

V.M.Kojevnikov və P.A.Nikolayevin ümumi redaktəsi altında nəşr olunmuş “Literaturniy ensiklopedičeskij slovar” mənbəyində estetik ideal aşağıdakı kimi izah olunur: Estetik ideal konkret – hissi, estetik mükəmməliyin və ona yetişmənin yolları ilə bağlı təsəvvürdür. Estetik ideal insanın sərbəstliyinə xidmət etməlidir. İnsanların ətraf aləmə emosional münasibətini əks etdirməklə estetik ideal həm də öz təcəssümünü hissi formalarda tapmalı, mənəvi-siyasi və digər ictimai ideallardan fərqli olaraq ictimai ideal mücərrəd anlayışlar kimi də mövcud ola bilər. *“Hər bir mərhələnin qabaqcıl estetik ideali gerçəkliyə zidd olmamaqla onun imkanlarına uyğun konkret – hissi ifadə kimi olmaqla, həm də bu mərhələnin inkişafına təsir edir”* (Кожевникова, 1987, s. 162)

Bu tərif və yanaşmalardan heç biri, təbii ki, fikrimizcə, estetik idealın başlıca tərəflərini sona qədər açmır. Bizim yanaşmamıza görə, estetik ideal dedikdə biz bu və ya digər ictimai-siyasi sistemin, mədəni cəmiyyətin tələb və çağırışlarına cavab verən və onun istəklərini qabardan yanaşma və dəyərləndirmələri göz önünə gətirməkdəyik. Yəni konkret olaraq estetik ideala yanaşmanı Kemel Tokayevin baxışlarında incələmək istəsək, bu zaman ilk növbədə ədibin hansı ictimai-siyasi quruluşda və mühiddə yaşadığına nəzər salmalıyıq. K.Tokayev sovet dövründə doğulduğundan onun həmin quruluşun mənəvi tələblərindən çıxış etdiyini görə bilirik. K.Tokayev sovet

hakimiyyəti dövründə yaşadığından ədəbi-estetik baxışlarını da həmin fəlsəfəyə uyğun olaraq formalaşdırmış və bu da sənətkarın əsərlərinin birbaşa aparıcı tərəflərinin dəyəri kimi xidmət etmişdir. Buraya onu da əlavə edək ki, estetik ideal struktur baxımdan estetik şüura bağlı olmaqla, həm də eyni zamanda özündə estetik hiss, estetik zövq və estetik baxışları əks etdirməkdədir.

Estetik idealın başlıca komponentlərini biz tanınmış nəsir qazax ədəbiyyatında detektiv janrının banisi Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl”, “Gecə açılan atəş”, “Sirli iz” və b. bu kimi əsərlərinin əsasında müəllif alverçi – möhtəkirlərlə və xüsusi xidmət orqanlarının xarici şpionlarla üz-üzə gəlməsini və ağır müharibə illərində düşmən kəşfiyyatçılarının iç üzünün necə ustalıqla açılmasına diqqət yetirəcəyik.

Bəri başdan bildirək ki, qazaxların cəbhəçi yazıçısı, Kemel Tokayevin estetik ideali, hər şeydən öncə, doğruluq, təvazökarlıq, vətənə xidmətlə yanaşı, həm də yüksək əxlaq dəyərləri üzərində bərqərar olub, vətənpərvərlik, altruistlik və vicdan kateqoriyalarına söykənməklə, oxucunu özünə cəlb edən süjetlərin yaradılması, şpionlarla aparılan mürəkkəb mübarizələrin mahiyyətini açmaqla əsərin tərbiyəedici mahiyyətini qoruyub saxlamaq, milli mədəniyyətin qayğısını çəkməyi və ruhi halı ilə əlaqələri qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyi nəzərdə tutur.

Kemel Tokayevi Qazaxıstanda detektiv janrının pioneri adlandırırlar. Onun hər bir əsəri əslində qazax ədəbiyyatında mədəni hadisə kimi dəyərləndirilir. Çünki onda bu janrda işləmək bacarığı ilə bağlı anadangəlmə istedad vardı. O onu da yaxşı bilirdi ki, “yazıçı olmağı öyrənmək olmur”, gərək

özünün Haqq tərəfindən gələn, fitri istedadın ola. K.Tokayev digər keyfiyyətləri ilə yanaşı, həm şəxsiyyət, həm də yazıçı kimi müstəqil və özünəməxsus müəllif idi. Onun estetik idealındakı qəhrəmanları mütləq dərin düşüncəli, qoçaq, qorxu bilməyən insanlar idi. Sovet dövründə ən şərəfli və igidlik peşəsi olan sovet milisi işçiləri və dövlət təhlükəsizlik orqanlarına xalqın qanunu pozanları ifşa etməsi onun yaratdığı personajlarının xarakterində bütün müsbətləri və mənfiləri ilə təsvir edilməklə cinayətkar obrazlarının realistcəsinə yapılmasına imkan verirdi. Onun qələmə aldığı onlarca əsərlər sırasında “Daşqın” (“Taskın”), “Sonuncu zərbə” (Songı sokkı), “Əsgər döyüşə getdi” (“Soldat soğıska ketti”), “Yuvasından bezmiş quş”, “Damğalı qızıl” (“Tanbalı altın”), “Gecə açılan atəş” (“Tünde atılğan ok”), “Sargabanda olmuş hadisə” (“Sargabanda bolğan okiga”) və s. son dərəcə dərin fikir və duyğularla zəngin olmaqla, həm də maraqlıdır. Kriminal həyatdan götürülmüş və oxucunu daim gərginlikdə saxlayan bu əsərlərdəki hərəkət və hadisələrin sürətli inkişafı bu nümunələrlə tanış olanları orada yer almış hadisə və proseslərin mərkəzinə qoymaqla qəhrəmanlarla birlikdə hiss, həyəcan keçirməyə vadar edir. Həç şübhəsiz ki, belə estetik mənzərənin araya-ərsəyə gətirilməsi və real faktların bədii xülya ilə birləşdirilməsinə nail olmaq üçün müəllif əsl istedad sahibi olmaqla yanaşı, həm də yüksək bədii məharətə malik olmalıdır. Məsələn, K.Tokayevin “Sonuncu zərbə” romanında – Yeddisu (Çetisu) çekistlərinin qəhrəmanlarının şücaətini səmərəli materiallar əsasında yaradan bu əsərdə hadisələr Verni (indiki Almatı) və Carkənddə XX əsrin 20-ci illərində baş vermişdir. Yeni həyatın qalib gələcəyinə inanan və onun ədalətliyini

düşünən çekistlər quldurluq hərəkətlərinin qarşısını alaraq ataman Dutovun düşərgəsindən gələn həmlələrə tablaya bilər. Əsərdə qazax xalqının qəhrəman və tarixi şəxsiyyətləri Candosov və Şaqabutdinov kimi milli təəssübkeşlər diqqət mərkəzinə çəkilir ki, onlar da bu romanın janr baxımından tarixi əsər kimi dəyərləndirilməsini reallaşdırır.

Qazax milli-mədəni düşüncəsinin inkişafında böyük rol oynamış tanınmış ədəbiyyatşünas Müslim Bazarbayevin qızı akademik Zeynəb Bazarbayeva 2023-cü ilin 14 avqustunda qələmə aldığı *“Yazıçı və insan haqqında söz”* (Базарбаев, 2023) adlı avtobioqrafik səpkili məqalədə Kemel Tokayevlə onun atası Müslim Bazarbayev arasında olan dostluq və yaradıcılıq münasibətlərindən bəhs edir və eyni zamanda Kemel Tokayevin onun uşaqlıq yaddaşında necə qaldığından, əsərlərinin əsas istiqamətlərindən və mahiyyətindən söhbət açır.

Kemel Tokayev yaradıcılığında daim həyatın sirli-sehirli tərəflərini öyrənməyə can atmışdır. Onlar üzərində rəngarəng müşahidələr qurmağa çalışmışdır. Bu isə, məlum olduğu kimi, xüsusi bacarıq tələb etməklə psixologiya sahəsinə daha yaxın bir sfera idi. Odur ki, onun maraqlarının özü daim cinayətlərin detektiv gizlini və asayış keşiyində dayanan işçilərin amansız mübarizəsini əks etdirirdi. *“Bu məqsədlə də o bu tipli süjet xətləri qurmaq üçün milis əməkdaşlarına, orqanlarda çalışan dost-taşıqlara müraciət edib, bu və ya digər hadisənin, yaxud hadisələrin interpretasiyasını ortaya qoyurdu”* (Omerbekova, 2020).

Detektiv janrına belə mahiyyətcə maraq göstərmə, hər şeydən öncə, onunla bağlı idi ki, qəddar müharibə illərində o, düşmənlə heç bir günahı olmayan insanlar arasındakı münasibətlərin onun gözü qarşısında baş verdiyindən o, əsl insana

yaraşmayan cinayətin morfologiyasının araşdırılmasında maraqlı idi. Qazaxıstanın xalq qəhrəmanının partizan, yazıçı Qasım Kaysenov mətbuata verdiyi müsahibələrindən birində demişdi: *“Mən Kemel Tokayevin görünməmiş inadkarlıq nümayiş etdirib mənim haqqımda qazax və rus dillərində kitab yazmasını yüksək dəyərləndirirəm” Kitabın yazılması üçün o, Qasımla birlikdə Ukraynaya gedib öz partizan dostları ilə də görüşmüşdür*” (Есенжол.)

Kemel Tokayevə qədər qazax peşəkar ədəbiyyatında sərgüzəştli-detektiv janrda yazılmış heç bir konkret nümunəyə rast gəlmirik. Məhz bu baxımdan Kemel Tokayevin üzərinə son dərəcə böyük və ağır məsuliyyət düşmüşdür ki, o, milli ədəbiyyatda bu janrın təşəkkülünü boynuna götürsün. Bunu keyfiyyətli və peşəkarlıqla etmək üçün isə müəllifə çox şeyləri öyrənilib, bədii yaradıcılıqda tətbiq etməyə ehtiyac var idi. Məlumdur ki, Kemel Tokayev İkinci Dünya müharibəsinin odunda, alovunda bişib, keçmiş cəbhəçi olmaqla, həm də nəzərəcarpacaq dərəcədə müşahidəçilik qabiliyyətinə və analitik təfəkkür tərzinə malik jurnalist olmaqla sovet hakimiyyətinin bütün sahələrdə ola biləcək təntənəsinə qeyd-şərtsiz inanan insanlardan idi. Bundan başqa, o, həm də eyni zamanda təhlükəsizlik və milis orqanlarının da fəaliyyətini dəstəkləyənlərdən idi. O, müharibədən çıxmış ölkənin dirçəlməsini də bütün varlığı ilə arzu edib, ona bu istiqamətdə kömək göstərənlərdən idi. Bütün bu proseslər fonunda cinayətkarların, oğruların, möhtəkiirlərin, valyuta alverçilərinin ifşası ilə məşğul olmaq heç də asan məsələ deyildi. Təbii ki, bu tipli ünsürlərin kökünün kəsilməsi üçün səriştəli mütəxəssislərin köməyinə böyük ehtiyac duyulurdu. Qazaxıstanda da, demək

olar ki, analogi proseslər gedirdi. Həmin zamanlarda qazax çekistlərinin və milis orqanlarının da boynuna böyük məsuliyyət düşürdü. Bəlkə də həmin dövrün adekvat mənzərəsini nəinki SSRİ-də, həm də ayrıca götürülmüş Qazaxıstanda gədən mürəkkəb proseslərin mənzərəsinin köməyi ilə və aparılan cinayət tərkibli təhqiqatların elementlərinin psixologiyasını da uğurla öyrənmək mümkün olardı.

Qazaxıstan Jurnalistlər İttifaqının üzvü, veteran pedaqoq Fatima Orazbekova 2024-cü ilin 18 iyulunda təqdim etdiyi “Kemel Tokayev – detektiv janrının banisidir” məqaləsində xatırlayır ki, “Mənim cəbhəçi komissar və partiya işçisi olan atam tərəfindən əsas qoyulmuş hərbi və detektiv-sərgüzəştli ədəbiyyat kitabxanamda Kemel Tokayevin iki kitabda nəşr olunmuş beş povesti vardır: “Gizli iz” (1976) və “Həyata heyfi gəlmədən” (1977). Və bir də xeyli vaxt bundan öncə oxumaq istədiyim “Gecə açılan atəş”, “Damğalı qızıl”, “Qürubdan öncəki ölüm”, “Xüsusi tapşırıq”, “Gizli iz” (Оразбекова, 2023).

Bu əsərlərdə XX əsrin 1960-cı illərində Almatıda baş vermiş hadisələrdən danışılır. Onlardan birində – “Damğalı qızıl” povestində inqilab illərindən başlayaraq, 1962-ci il arasında Qazaxıstanda və qonşu Çində naməlum bir şəxsin təsadüfi səhvi nəticəsində çoxşaxəli bir nəhəng kriminal – cinayət işinin üstü dövlət təhlükəsizlik əməkdaşları və milis orqanları tərəfindən açılır. Orqanlar qiymətli daşqas, qızıl və ceyran buynuzlarının qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan cinayətkarları ifşa etmişlər ki, onlar əvvəllər də Sovet hakimiyyətini sarsıtmağa istiqamətlənmiş, çoxlu hay-küylü ölümlər törətməklə xaricdə gizlənmişdilər.

Azərbaycan yazıçısı və mütərcimi Nəriman Əbdülrəhmanlı tərəfindən “Gecə açılan atəş” və “Sirli iz” əsərləri ilə eyni vaxtda tərcümə edilib, oxuculara çatdırılmış “Gecə açılan atəş” kitabında yerləşdirilmiş “Damğalı qızıl” povestinin dili, təqdimat üslubu, cümlələri ağırlaşdıran frazalardan və tərkiblərdən kənar olmaqla rahat oxunur. Əsər elə maraqlı şəkildə qələmə alınmışdır ki, sanki oxucu özü təhqiqat prosesinin iştirakçısına çevrilməklə, özünü bütün əsərdə yer almışların şahidi kimi hiss edir. İlk növbədə Almatılı oxucu özünün tanıyıb – gördüyü küçə və prospektlərlə – Vinqradov, Paster, Podqorını, Kalinin, Panfilov, Kirov, Sibirskaya, Gənc Tamaşaçılar Teatrı, Almatina çayı, Baum çəmənlisi, Nikolski bazarı, Tastak, Vesnovka çayı və digər yerlərlə tanış olur. Povestdə cərəyan etmiş epizod və hadisələrdən bir sırası Furmanovla Kalinin küçəsində, Kommunist prospektində baş vermişdir ki, bu məkanlar adətən paytaxt elitası – alimlərin, yazıçıların, aktyorların, rəssamların gəzintiye çıxdıqları yer idi.

Kemel Tokayev istedadlı nasir olmaqla, həm də qazaxlar üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən deyimlərə, müdrik ifadələrə, sitatlara yer verməyi bacaran və insanı düşündürməyə vadar edən müdrik deyimləri diqqət mərkəzinə çəkməkdə məharəti ilə seçilən müəlliflərdən idi. Məsələn, sənətkarın aşağıdakı ifadələri daha çox cəlbedicidir: “Biz insanların vicdanlılığına inanmalıyıq, həm də eyni zamanda yaddan çıxarmaq olmaz ki, peşəimiz, hər şeydən öncə, sayıqlıqdır”, yaxud “Hisslərini ortaya qoymaq heç də əsl işgüzar adamçün əyləncə deyil..”, “Çekist nə vaxt istəsə, lazım olan hər şeyi tapar”, “Demə, sizin əlinizdə Bibliya, qoltuğunuzda daş imiş” və i.ə. və s.

“Gecə açılan atəş” povestində isə elə ifadələr işlədilmişdir ki, bu söz və ibarələr insanda məğrurluq hissi yaratmaqla, həm Qazaxıstan, həm də qazaxların halı, xasiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, müəllif Oljas Süleymenovun ifadəsindən istifadə edərək deyir: “Amma Qazaxıstan elə böyükdür ki...! Şair demişkən: “O Luvrsız, Monmartrsız beş Fransadır...”, Yaxud “Qazaxlar uşağı sevirilər. Onlarçün fərq eləməz ki, özününküdür, yoxsa özgənin”. “...Biz hələ ki, qonaq qəbul etməyi yadırgamamışıq. Bu bizə əsil-nəcabətlərimizdən keçib, odur ki, bizə də müqəddəs qonaqpərvərlik adətini pozmaq olmaz”. “Qazaxlar qonağı salamlamaqdan heç zaman kasıblamayıblar”, yaxud “Yaxşı adam heç vaxt özgə ola bilməz”.

Elə buradaca onu da qeyd edək ki, detektiv janrda əsərlər yazmaq bacarığı heç də digər yazıçılara məxsus olan yaradıcılıq janrı deyildir. Çünki bu janrda işləyən müəlliflər yaxşı bilirlər ki, materialın ardıcılıqla təqdim edilməməsi, hadisələrin dolaşlıqlığı və bir-birini izləməməsi yetərincə problemlər ortaya çıxarır. Kemel Tokayevin yazı üslubundan görünür ki, o bütün bu yazı manerasının sirlərini yetərincə mənimsəyə bilmişdir. Buna görə də o öz əsərlərində Vətəninə diversant və kriminal elementlərdən qorumaq üçün belə mürəkkəb və əzablı peşəni seçməklə Qazaxıstan daxili işlər və təhlükəsizlik orqanlarının salnaməçisinə çevrilmişdir.

Kemel Tokayevin əsərləri ilə yaxından tanış olduqca onda estetik ideal probleminin təkamülü və formalaşmasının tarixi-fəlsəfi və etik-mənəvi hadisələr zəminində baş verdiyini görürük. Çünki estetik ideal nəinki solumun həyatından kənardə mövcud olur, o həm də insanların daha artıq hissəsində statistik baxımından yer almış daha yaxşı və düzgün

təsəvvürlərə söykənərək yaşayır. Eyni zamanda yazıçının estetik idealının formalaşmasında həm mənəvi-fəlsəfi və əxlaqi-etik normalar, həm də daim çevik və dəyişkən ictimai zövq və tələblər iştirak edir. Bu solumun həyatında baş verən proseslərin mühüm dəyər kriteriyası olmaqla, həm də psixoloji, mədəni, sosial dəyişmələrin indikatoruna çevrilir.

Eyni zamanda bunu da vurğulamalıyıq ki, estetik ideal ədəbiyyatşünaslıq kateqoriyası olaraq fəlsəfənin və estetikanın da anlayışına daxildir. Və estetik ideal sənət əsərində özünü realizə edir. Bununla belə, onu da nəzərə almaq zəruridir ki, estetik ideal heç də özünü bütün hallarda realizə etmək imkanına malik olmur. "İdeal" bu və ya digər mənada vəziyyətdən asılı olaraq "maddi"yə qarşı qoyulur. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, yaradıcı şəxsiyyət hər hansı kənar təsirə tabe olur və əksinə yaradıcı insan bəşər övladının düşüncəsinə bacarıqlarının qeyri-ordinarlığına görə təsir edə bilər.

"Hələ 1966-cı ilin "Voprosı literaturı" jurnalının № 11-ində A.Qalanov adlı müəllif "Estetik ideal zirvəsindən" adlı tənqidi məqaləsində yazırdı: "Ədəbi yaradıcılıq sırf fərdidir, burada yaradıcılıq fantaziyası uçuşu, sənətkar düşüncəsi və onun xəyalının ortaya gəlməsi və yetişməsi o qədər gərəklidir ki, onun subyektiv rolunun başlanğıcı fikrinin "idarə" olunmasına həlledici təsirindən danışmaq olar. Biz xeyli sənətkarlarla bağlı elə faktlar gətirə bilərik ki, onların əsərləri hər hansı izah olunmaz daxili özünəməxsusluqdan yaranmış, yaxud "öz ürəyini boşaltmaq istəyi" tələbindən ortaya çıxmışdır. Bu etiraflar bizə yaradıcılıq psixologiyasının gizlinlərinə daxil olmağa kömək edir ki, bununla isə nədənsə bizim estetika hələ də son dərəcə az məşğul olur" (Галанов, 1966).

Estetik idealdan bəhs edərkən biz estetik fəaliyyətin terminoloji aparatının hansı əsas müddəalardan ibarət olduğunu da burada yada salmaq istərdik. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Estetik qavrayış – onun şəxsiyyət tərəfindən real aləmdə ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyan mənəvi-mədəni baxımından mənimsənilməsi; 2) Estetik təsəvvür – mənimsənilmiş obrazda möhkəmlənmiş estetik qavrayışın nəticəsi; 3) Estetik təəssürat – estetik təsəvvürlərə bağlı yaddaş, onlara verilən qiymət, onların şüurda möhkəmləndirilməsi; 4) Estetik zövq – mədəniyyətdəki estetik oriyentasiyalar, meyillər sistemi və estetik təəssüratların yaradıcılıq baxımından işlənilib hazırlanması, estetik hissin sürətlə inkişafı və s.; 5) Estetik ideal – gerçəklikdə ən yüksək harmoniya və mükəmməliklə bağlı təsəvvürləri nəzərdə tutur ki, onlar məqsədə çevirilir və insanın fəaliyyət vektorunun kriteriyası kimi xidmət edir. İdeal estetik zövqlə diktə edilən ən yaxşı estetik oriyentasiyaların seçimi ilə formalaşır. *“Estetik konsepsiya isə burada insanın estetik fəaliyyətinin nəzəri baxımdan dərk olunmuş təcrübəsinə çevrilir”* (Борев, 2002).

Elə buradaca bildirək ki, sənətdə və ədəbiyyatda estetik idealın bədii-obrazlı ifadəsinin müxtəlif formaları mövcuddur. Kemel Tokayevin estetik ideali gözəllik haqqında təsəvvürlər olub, obrazlarda təcəssümünü tapmış gerçəkliyin ən yüksək estetik dəyəri kimi çıxış etməklə sənətkarın mürəkəb sosial – siyasi baxışlarının, mənəvi-estetik hisslərinin, öz dövrünün estetik ideallarının milli ədəbi-estetik ənənəsi olaraq çıxış etmişdir. *“Kemel Tokayevin estetik idealında ən mühüm yer tutan dünyagörüşü onun yazıçılıq təfəkkürünün formalaşmasına nəzərəcarpacaq dərəcədə kömək etməklə yaradıcılıq prosesini yetərinca fəallaşdırmışdır”* (Нигматуллина, 1970).

Bunu da nəzərə almalıyıq ki, K.Tokayevin əsərlərinin estetik ideali, hər şeydən öncə, estetik dəyərin subyektiv-emosional-şəxsi xarakterini şərtləndirir. Adi estetik şüurdan fərqli olaraq sənətkar gerçəklikdə olan estetik idealın ümumiləşmiş tərəfini yaradıcılığında əks etdirməyə çalışır. Bununla da o, dünyaya özünün yeni baxış bucağından baxmaqla onun yeni estetik modelini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Kemel Tokayevin estetik ideali heç də onun utilitar zahiri gerçəkliyə əlavəsi yox, onun mahiyyətə individual baxışının içindən çıxan yanaşma olmaqla estetik münasibətlər və estetik fəaliyyət zəminində ortaya gəlir. Estetik ideal yaradıcı və dəyişdirilməyə, yenidən yaratmağa istiqamətlənmiş onun bütün fəaliyyət növlərində özünü nümayiş etdirir.

Kemel Tokayevin qazax ədəbiyyatına bəxş etdiyi yaradıcılıq irsini təhlil və tədqiq edərkən biz estetik ideal probleminin aparıcı məqamlarının zəruri qarşılıqlı əlaqələr kontekstində, həm də ideal hərəkətin məqamı kimi nəzərdən keçirə bilərik ki, bu, həm də metodoloji məna və mahiyyət kəsb edir. Estetik ideal sənətkarın yanaşmasında estetik şüurun komponenti olaraq ən yüksək məqsəd olaraq çıxış edir və o estetik fəaliyyətin motivi olaraq ortada olur. Estetik ideal onu öz estetik tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirir. Eyni zamanda onu da bildirək ki, ideal kateqoriyası böyük alman filosofu “Dünya, Allah, Qəlb” nəzəri yanaşmasını təklif etmiş İmmanuel Kantın estetikasında öz əsaslandırmasını əldə etmişdir. Kant əvvəl “idea” anlayışını “ağıl” və “ideal” anlayışlarına bölür. Güzəllik ideali ağılın qeyri-müəyyən ideyasına söykənir, lakin bu anlayışların köməyi ilə təqim olunmayıb, yalnız vahid təsvirdə özünü göstərir. İdeal bizim təsəvvürümüzdə

olmayıb, onun yaradılmasına can atmağımızdır. Yəni estetik ideal gerçəkliyin yaradıcılıqda estetik imkanının yaradıcı formasıdır ki, o predmetin mahiyyətini açmağa can atır. İctimai inkişafda isə estetik ideal digəri ilə dəyişilir və buna görə də onun formulasında daimi inkişaf getməklə idealın sona qədər əldə edilməsi mümkünsüzləşir. Çünki estetik ideal cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa bağlı olduğundan, onun ictimai və əxlaq aspektləri ilə bağlılığı sferasının dəyişiklikləri idealın formulirovkasında getməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə anlamaq zəruridir ki, estetik ideal – mükəmməl dünyanın modelidir. Sənətkar yaratdıqca kamilləşir. Mükəmməl insan isə özünün konkret tarixi mövcudluğunda disharmoniyanı dağıdıb yüksəkliyə can atır.

Kemel Tokayevin estetik ideali struktur baxımından onun estetik şüuruna daxil olmaqla, həm də özündə eyni zamanda estetik hiss, estetik zövq, estetik baxışlarını əks etdirir. Belə olduğu halda estetik idealın formalaşması, həm də onun yaşadığı ictimai həyatın mühüm və ciddi tələbinə çevrilir. Odur ki, Kemel Tokayev detektiv əsərlərində bir qrup insanın spesifik identikliyi, cinayətkarların xüsusi şüur formasının və dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu izləməyi zəruri hesab edir. Eyni zamanda bir qrup insanın aparıcı mədəniyyət dəyərləri ilə razılaşmasının müxtəlif tərəflərini təhlil edir. Kemel Tokayev cinayətkar qrupların hansı cinayəti törətmələrindən daha çox bu qrupların baxış və ictimai münasibətləri necə dərk etdiyini və qanunlara niyə riayət etməmələrinin səbəblərini izləməyi zəruri hesab edir. Məşhur psixoloq L.S. Vıqotski yazırdı ki, “Sənət ictimai silah olmaqla, həm də onun köməyi ilə sənət sosial həyat kursuna cəmiyyətimizin ən

mühüm intim və şəxsiyyət keyfiyyətlərini cəlb edir. Sənət bizim gələcəyə irəli istiqamətlənən davranışımızın təşkilidir.

Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” povestində podpolkovnik Bessonov Japarov və Taubun görüşündən xəbər tutulqda aşağıdakıları soruşur:

“Taub haqqında nə bilirsiniz?

Məlumat az deyildi, Bortnik yaxşı işləmişdi. Kirsanova hər şeyi yox, yalnız əsas məlumatları verdi: Taub İranın Şahpur şəhərində anadan olub. Heç yerdə işləmir. Qaydar küçəsində və Bolotnikov küçəsində iki evi var... İkinci evi arvadının adına qeydiyyatdadı...

Bessonov qəfildən Şaydosdan soruşdu:

– Japarov restoran məsələsindən sonra heç kəslə görüşməyib?

– Yox.

– Onda o, restoranda Taubu gözləyirmiş... Çox güman ki, Japarov Çindən biri keçəndə çoxlu qiymətli şeylər gətirə bilib, gizlinlə gətirdiklərini müştərilərinə satır. Taub da onlardan biridi.

– Məncə, Japarov indi də sərhədin o tayındakı əlbir olduğu adamlarla əlaqədədi. Çox əminəm ki, köhnə çarpayı söykənəcəkləri qaçaqmalçıların hiylələrindən biridir. Ehtimalım düzgündürsə, Japarov Taubla kifayətlənməyəcək, başqa adamlar da axtarır tapmağa çalışacaq” (Tokayev K. , 2022, s. 180).

Gətirdiyimiz sitatdan göründüyü kimi, Kemel Tokayev povestə cəlb etdiyi personaj və obrazların dili ilə təhlükə izlənildiyini ustalıqla təsvir edir. Cinayət iştirakçılarının hər biri haqqında yığılan material və dürüst təkzibedilməz informasiyalar cinayət iştirakçıları üzərində apardığı müşahidələrini nəinki bir sərgüzəştli-detektiv janrının ustası kimi, həm də hüquq-mühafizə və dövlət təhlükəsizlik orqanları mütəxəssisi kimi sübut edə bilir.

K.Tokayev cinayətkarların hərəkət və fəaliyyəti üzərindən diqqəti bir an belə yayındırmır: *“Şarfin yükü çox deyil: qara rəngli dəri çamadan, bir də içində ərzaq olan parlaq, gözəl yol sumkası... Özüylə yalnız ilk vaxtlar geyinmək üçün bir cüt abırlı kostyum götürüb...*

– Sumkanız ağırdı. İçində nə var?

– Baxa bilərsiniz, yalnız ərzaq var. Mədəm xəstədi, özümlə lazımı ərzaq götürmüşəm.

– Zəhmət olmasa, bu otağa keçin, – qız nəzakətlə, dilləndi.

Otaqdakı uzun, şirli masa arxasında gömrükçü formasında bir kişi və bir qız əyləşmişdi. Onlar Zaurumu yaxın tanışları kimi mehribancasına qarşıladılar.

– ...Sizi çox ləngitməyəcəyik. Sumkadan başlayaq. Bir qədər ağırdı. Az qala qulpları qopacaq. İçindəki əşyalar sizindi?

– Sizcə, kimin ola bilər? Əlbəttə ki mənimdi.

– İcaza verirsiniz? – Kişi xahişedici tərzdə dilləndi, sonra sumkanın işindəkiləri masanın üstünə boşaltmağa başladı.

O, boyat çörək buxankasını götürdü, əlində sanballadı, kəskin hərəkətlə yarı böldü. Tutqun parıltı saçan sikkələr cingiltiyə masanın üstünə töküldü. Qaxac qolbası yarı böləndə də eyni hadisə baş verdi. Gömrükçülər “mədə xəstəsinin” ərzağında tapdıqları qızıl sikkələri və qiymətli daş-qaşları səliqəylə yığdılar.

– Qanunlarımıza görə qiymətli metalların və daş-qaşların xaricə qaçaqmalçılıq yoluyla çıxarılmasının qadağan olduğunu bilirsiniz?

– Şarfa həmin qiymətli şeyləri hansı yollarla əldə elədiyinə aydınlıq gətirənəcn həbs olunduğunu bildirdilər. O, ağladı.

– Günahkar deyiləm, onlar mənim deyil. Allaha and olsun. Həmin qiymətli şeyləri Quriyev Kanadadakı qardaşına çatdırmaq

üçün verdi. Məndən xahiş elədi, əvəzini çıxacağına söz verdi. Ona niyə baş qoşdum ax?" (Tokayev K. , 2022, s. 200).

Gördüyümüz kimi, K.Tokayev povestdə gömrük orqanlarının apardığı işi elə böyük ustalıqla təsvir etməyə çalışır ki, sanki o, yazıçı yox, gömrük orqanlarının ən səriştəli işçilərindəndir. Məlum olduğu kimi, cinayətkarın cinayət işlərinin açılması detektiv və kriminal janrlarının başlıca elementi olmaqla, həm də cinayət işinin aparılmasını təsvir etməklə ədalətlə qanunsuzluğun ziddiyyətlərinin çeşidli tərəflərini öyrənməklə izah edir. Kemel Tokayev bu janrda qələmə aldığı əsərlərində günahkarın psixoloji baxımdan təhlil edilməsinin motivləri doğru-dürüst metodoloji rakursdan qurulur. Onun povestlərində cinayətkarın şəxs olaraq formalaşması faktoru tədqiq edilir, eləcə də ideoloji, ictimai, sosial və mənəvi təsirlər uğurlu yöndən öyrənilir. Tokayevin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərində heç də yalnız hüquqi problemlər araşdırılmaz, cinayətkarların bir-biri ilə olan əlaqələri, yazışmaları, zəruri olduqda tarixi sənədlər və arxiv sənədləri də təhlil və təsvirlərə gətirilir. Kemel Tokayevin detektiv tipli əsərlərində ədəbi araşdırmalar intellektual səviyyədə baş sındırmadan qanunçuluğun səbəblərinin dərin fəlsəfi araşdırmalara qədər getdiyini də izləmək mümkündür.

Kemel Tokayevin detektiv janrında qələmə aldığı povestlərində cinayət süjeti sadə, lakonik və bununla bərabər hüquq elminin imkanları baxımından diqqət mərkəzinə çəkilir. Müəllif sanki hər bir əsərində oxucularını çoxsaylı cinayət süjetlərinin içinə salır. Bu zaman o, seçdiyi mövzunu struktur quruluşunun infrastrukturuna daxil etməklə özünün təsvir üçün maraq doğura biləcək süjet xətlərini əsaslandırır, burada

yer almış çoxsaylı yazışmalardan, telefon əlaqələrindən istifadə etməklə, həm də təsvirin inandırıcılığını təmin edən digər üsullardan ustalıqla yararlanır.

Cinayət süjetlərində hər birinin uğurlu tətbiqinə yiyələnmək üçün o, təkrarçılığa yol vermədən daha mühüm hüquqi problemləri qabartmağı bacarır. K.Tokayevin bu janrda qələmə aldığı cinayət işinin süjetləri ilə yaxından tanış olduqda onların nə dərəcədə dərin və çeşidli olduğunu şahidi oluruq.

Kemel Tokayev öz dövrünə qədər qazax ədəbiyyatına analoqu olmayan sərgüzəştli – detektiv janrı gətirməklə milli mədəniyyətdə sonralar özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir janr bəxş etdi ki, burada diqqəti cəlb edən təhqiqatla cinayətkarlar, asayiş keşiyində dayananlar arasında psixoloji qarşıdurmaları ortaya qoymaqla onu yeni milli zəmin daxilində uğurla inkişaf etdirə bildi. Onun detektivin – klassik, polis, psixoloji, şpion kimi çoxsaylı növlərindən istifadə etməklə daha çox üstünlük verdiyi, fikrimizcə, psixoloji detektivdir ki, bunun da əsasında hisslərin daha çox tarıma çəkilməsi dayanmaqdadır. K.Tokayevin detektiv əsərlərində ədəbi qəhrəman obrazı müxtəlif priyomların sıralanmasından – portret xarakteristikasından, bədii detallardan və personajların nitq xarakteristikasından ortaya çıxır. Qazax yazıçısının əsərlərində cinayətkar qəhrəmanın xarakteristikası bəzən heç də birbaşa müəllifin özünün onunla bağlı nitqindən yox, əsərdə yer almış digər personajların nitqindən və dialoqlarından ortaya çıxır. Bunu biz Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” povestinin materialları əsasında daha yaxşı hiss edirik.

Beləliklə, Kemel Tokayevin detektiv janrında qələmə aldığı əsərlərin reallıqlardakı cinayətkarlıqla qarşılıqlı əlaqələrinə nəzər saldıqda görürük ki, onun əsərlərinin xeyli digər araşdırılmalı tərəfləri də vardır ki, onlar məqsədyönlü və daha dərin tədqiqatların həyata keçirilməsini gündəmə gətirməkdədir. Müəllifin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərinin məna-məzmun kontekstinə nüfuz etdikdə görürük ki, Kemel Tokayev nəinki iki-üç, hətta daha artıq stereotip situasiyalardan uğurla istifadə etməklə cinayətkar qruplarla bağlı maraqlı bədii əsərlər yaratmışdır ki, onların süjet və məzmun kontekstində özünün estetik idealını ustalıqla əks və bəyan etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

İlk əsərlərindən başlayaraq Kemel Tokayev cinayətkarlıq və cinayətkar davranışına daha mühüm diqqət yetirmişdir. Cinayətkar və cinayətkarlıq inkişaf etdikcə elm və bədii ədəbiyyat da onlara lazımınca diqqət yetirmiş və yetirməkdədir. Cinayətkar davranış artdıqca onun kökünün kəsilməsinə, onu törədən faktorlara bədii nəsrə də nəzər salınmaqdadır. Eyni zamanda o hüquqi və sosioloji tədqiqatların dominant mövzusuna çevrilir, onun sosioloji, bioloji, sosio-bioloji və psixi davranışla bağlılığına diqqət yetirilir. Digər cəmiyyətlərdə olduğu kimi, qazax cəmiyyətində də cinayətkarın şəxsiyyəti müxtəlif amillərin təsiri altında – sosial, ideoloji, siyasi, ruhi halların təsiri ilə gedir. Çünki cinayətkarın davranışı digər vətəndaşlardan fərqli olaraq əsasən dəyər oriyentasiyası, maraqlar, tələbatlar, baxışlar və ustanovkalarla bağlı olur. Cinayətkarlar nəinki qanuna riayət edənlərdən fərqlənir, həm də öz aralarında müxtəlif kriteriyalara görə fərqlənirlər.

Beləliklə, fikirlərimizi problemlə bağlı ardıcıl təqdim edərkən görürük ki, Kemel Tokayev ədəbiyyata nəinki fərdi və şəxsi bioqrafiyasını, həm də həyatın orijinal detektiv mövzularını gətirməklə öz yaradıcılıq laboratoriyasının özəl xüsusiyyətlərini də gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Onun yaradıcılıq mövzu və janrı həyatda olanların bədii obraza çevrilməsində aparıcı rol oynamışdır. Əsərlərində yazıçı öz xalqının (həm də digər xalqların nümayəndələrinin) obrazlarını və milli xarakterini ustalıqla təsvir etməyi bacarmışdır.

Bu baxımdan yazıçının “Sonuncu zərbə” povesti özünün sənədliliyi ilə fərqlənir. Bu əsərdə yazıçı XX əsrin 20-ci illər Qazaxıstanını təsvir mərkəzinə çəkməklə Yeddisu (Cettısu) coğrafi regionunda mövcud olan ağır dövrü qələmə almış, ataman Annenkovun Semey, Alagöz və Urcar da yerləşib, Qapal qəsri inşaa etdiyini də burada əks etdirmişdir. Digər tərəfdən onunla ataman Dutovun qoşunları birləşir. Lakin onlar Qızıl Orda hücumları qarşısında tablamayıb geri çəkirlər. Buna baxmayaraq, onlar Sovet hakimiyyətinin düşmənlərini sadə xalqın üzərinə qaldırırlar. Belə çətin durumda Qazaxıstan çekistləri inanılmış kommunist Oraz Candosovun rəhbərliyi altında qalıb gəlirlər. Onu da qeyd edək ki, müəllif bu hadisələrlə bağlı sənədləri son dərəcə çətinliklə əldə etmişdir. Bunun üçün o, tozlu arxiv rəflərində uzun-uzadı işləmiş və öz ağır zəhmətinin bəhrəsini xeyli əzab-əziyyətdən sonra görmüşdür. O bütün qələmə aldığı əsərlərində olduğu kimi, həyatında və ictimai fəaliyyətində olanları da bədii dünyaya çevirib, maraqlı hadisələr ətrafında uğurlu süjetlər qurmaqla mükəmməl sənət əsərləri yaramışdır.

Kemel Tokayevin yaradıcılıq nümunələrində estetik idealın başlıca xüsusiyyətləri kimi qəbul edilən doğruluq və vicdanlılıq, vətənpərvərlik və vətən qarşısında olan borc, altruizm (daha çox başqalarının qayğıları ilə yaşamaq, öz maraqlarını başqalarının maraqlarına qurban vermə) və insanlara göstərilən qayğı, detektiv ustalığı, bədii yaradıcılığının tərbiyəvi əhəmiyyəti, mədəni dialoq və s. kimi məsələlərə daha çox yer ayrılırdı.

Kemel Tokayevin əsərlərində fərdi səliqə-sahman, mükəmməllik görünməklə, həm də bu nümunələrdə müəllifin təvazökarlığı öz əksini tapırdı. O, hər şeydən öncə, əsərlərində həyatın ən mürəkkəb və keçilməz tərəflərini göz önünə gətirirdi. Vətən qarşısında borc məsələsinə gəldikdə isə onun əksər əsərlərinin mövzusu Vətənin müdafiəsinə həsr olunduğundan, o, cinayət tərkibli işlərin mahiyyətini açmaqla düşmənlərlə mübarizədə bütün varlığı ilə Vətəninə xidməti özünün ən ali məqsədi hesab etdiyini ortaya çəkirdi. Onun əsərlərinin qəhrəmanları müəllifin özü kimi pul yığmağa, mənsəb sahibi kimi yaşamağı özlərinə yad bilməklə digərlərinə qayğı göstərməyi daha vacib hesab edirdilər ki, bu da dərin müşahidəçi nəzəri ilə baxdıqda qazax xalqının etnik-milli idealları ilə üst-üstə düşürdü.

Kemel Tokayevin estetik idealında qazax ədəbiyyatında özünəməxsus detektiv janrı yaratmaq zəruri idi ki, bu nümunə oxucu diqqətini məşğul edib, mürəkkəb cinayət və konfliktləri açmaqla ictimaiyyətin diqqətini özünə daha çox cəlb edib, əsərinin tərbiyəvi funksiyasını ön plana çəkmək başlıca məqsəd kimi ortada dayanırdı.

Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” (“Tanbalı altın”), “Gecə açılan atəş” (Tündə atılğan ok”), “Sirli iz” (“Köməski iz”)

və digər əsərlərində yer almış sərgüzəştli süjetlərin köməyi ilə müəllif ailənin mühümlüyünü, şəxsi məənəviyyat məsələlərinə cavabdehliyi bu və ya digər şəkildə təqlid etmə nümunəsi yarada bilirdi. Qeyd etdiklərimizlə bərabər Tokayevin əsərlərinin yerli koloriti sanki dünya ədəbiyyatının aktual tendensiyaları ilə səsleşməklə, həm də mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət etmək imkanlarını özündə saxlamaqdadır.

Kemel Tokayev əsərlərində qorxunc müharibə illərinin bütün dəhşətlərini öz gözü ilə görmüş maraqlı obrazlar yarada bilmişdir. Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə saysız-hesabsız dəhşətlər görmüş K.Tokayev bununla yanaşı, həyata insan kimi olan sevgisini bir an belə itirməmişdir. Tanınmış qazax şairi və yazıçısı Qadir Mirzə Əli onunla bağlı xatirələrini bölüşüb, şəxsiyyətini dəyərləndirərkən yazırdı: *“Mən universiteti qurtarıb işə düzəlmişdim. Tezliklə “Zvezda” jurnalına keçdim, daha sonra mənə “Pisatel” nəşriyyatında işləmək nəşib oldu. Bu zaman mən çoxlu maraqlı insanlarla tanış oldum. Bu işin mənə, mənim gələcək peşəmin müəyyənleşməsində çox köməyi oldu. Ən başlıcası mən yaxşı tanışlar, ustadlarla yaxınlaşdım ki, onlar mənə çox şeydə yardımçı oldular. Onlardan biri Kemel Tokayev idi. O, digər insanlarla rahat dil tapmağı bacaran ünsiyyətçi adam idi. Biz tezliklə həmfikir və həmrəy olduq. Eyni zamanda o, həmin dövrlərdə artıq “Damğalı qızıl”, “Sonuncu zərbə” və s. kimi əsərlərin müəllifi kimi tanınırdı... O, məndən yaşca böyük olmaqla, müharibənin əzəblərini görmüşdü, döyüşlərin ən qaynar nöqtələrində olmaqla döşündə ordenləri olan əsl cəbhəçi idi. Çox danışmayan və təmkimli, bir sözlə, böyük yaradıcılıq*

adamı idi. Mən o zaman hələ fəaliyyətə təzə başlayan jurnalist idim... Bədii ədəbiyyata gəlib, ilk kitablarımı nəşr etdirib, mən də öz böyük qardaşlarımın, ustadlarımın yolu ilə getdim. Onu da deyim ki, xarakterimizdəki oxşarlıq bizim çoxillik dostluğumuzun əsasına çevrildi” (Кадыр Мырза, 2009).

Kemel Tokayevin estetik idealında müharibənin fəlakətli və qorxunc bəlalarından keçmiş maraqlı şəxsiyyətin faciələrini görən insan obrazının yaradılması yazıçı diqqətini son dərəcə məşğul etmişdir. *“Bundan başqa, onun estetik idealında həyatda böyük və keçilməz çətinliklərlə üzləşmiş insan obrazının yaradılması, onun mənəvi həyat yolu diqqət mərkəzində olmaqla insanın mühüm keyfiyyət göstəricilərinin formalaşdırılması ön planda dayanmışdır”* (Шакиев, 2022).

Kemel Tokayevin yaradıcılığı, onun əsərlərinin bədii qayəsi və s. özünəməxsusluğu ilə bağlı çox deyilib, çox yazılıbdır. Onlardan birinin fikirləri – tanınmış qazax yazıçısı Koqabay Sarsekeyevin “Mənşə” adlı xatirə yazısı “Nezavisimiy Kazaxstan” qəzetində hələ 2001-ci ildə nəşr olunmuşdur. O, yazır: *“...qazax ədəbiyyatında çekistlərin, milislərin fəaliyyəti ilə bağlı sərgüzəştli detektiv janrının bünövrəsini qoyan yazıçı öz maraqlı mövzusunun əl çəkməmişdir”*. Onun hekayələr məcmuəsində, həm də iki “Sui-qəsd” və “Gecə açılan atəş” povesti vardır. Hər iki povestdə hüquq mühafizə orqanları və milis əməkdaşlarının cinayətkarları müəyyənləşdirib tutmasından, onların qəhrəmanlıqlarından, xalqı qorumasından söhbət açılır. Kemel Tokayev “Adam öldürməyə cəhd” povestinin yazılmasına isə düz dörd il vaxt sərf etmişdir. Belə böyük zaman onun əsərinin ən mühüm məqamlarına, onun

quruluşuna, faktların açılmasına, hadisələrlə bağlı qəhrəmanların obrazlarının formalaşdırılmasına həsr olunmuşdur. *“Bir daha qeyd edirik ki, xüsusən bu janr üçün süjetin qurulmasına belə zaman sərf etmə yazıçı üçün olduqca təqdirəlayiq cəhətdir”* (Koraбай., 2001)

Beləliklə, biz qazax ədəbiyyatında detektiv janrının banisi Kemel Tokayevin əsərlərində estetik idealın necə öz əksini tapmasına nəzər salarkən problemin son dərəcə maraqlı və düşündürücü olduğunu şahidi oluruq. Zəngin və çeşidli yaradıcılıq ənənələrinə malik Kemel Tokayevin bədii irsi o qədər cəlbedici və özünəməxsusdur ki, onun əsərlərinin digər nəzəri baxışlar rəqəmlərindən öyrənilməsi də qazax bədii-fəlsəfi düşüncəsinin müəllifin əsərlərinə istinad edərək individual xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılması daha böyük imkanlar yaradacağına ümidlərimizi artırır.

II FƏSİL

**DETEKTİV YARADICILIQDA
MƏZMUN, PROBLEM VƏ
AXTARIŞLAR**

KEMEL TOKAYEVİN “SİRLİ İZ” POVESTİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR

XX əsr qazax detektiv ədəbiyyatının yaranması və formalaşması Kemel Tokayevin (1923-1986) adı ilə bağlıdır. Kemel Tokayev sovet dönəmində yazıb-yaratmış sənətkarlardan olmuşdur. Onun yaratdığı ədəbi nümunələr dövrün ictimai və ideoloji gerçəkliklərini özünəməxsus bədii boyalarla əks etdirən əsərlərdir. Yaradıcılığı sosialist realizminin nümunələrini əks etdirməsi baxımından sovet ideologiyasına xidmət etməli, cəmiyyətdə baş verənləri ictimai gerçəkliklər fonundan uzaqlaşdırmaq və ya onlara qeyri-real don geydirməklə təqdim etməli idi. Bütün bu kimi keyfiyyətlər yazıçının yaradıcı ideali ilə tam əks mövqe təşkil edirdi.

Detektiv nümunələr cəmiyyətdəki reallıqları və həqiqətləri əlvanlılığı ilə açıb göstərən bir janrdır. Bu janr sovet cəmiyyətinin prinsiplərinə uymadığı üçün sovetlər dönəmində bir janr kimi formalaşmadı. Bu janrda mövcud olan əsərlər yazılmasına baxmayaraq, onlar əvvəllər başqa-başqa janrlar kontekstinə daxil edilirdi. Bununla bağlı Ç.Abdullayev yazır: *“Detektiv ədəbiyyat deyil” fikrini şəxsən mən ömrüboyu birçə sanballı əsər yarada bilməyən, ad-sanına görə nəşr etdiklərinin hamısı çıxdaş olunan adamlardan dəfələrlə eşitmişəm. “Populyarlıq-keyfiyyət demək deyil” sözlərini mənə o qədər deyiblər, artıq bu cür iddialara alışmışam. Amma müəllifin romanlarına müəyyən bir marağın olmaması da açıq-aydın onun dahiliyindən xəbər vermir. Hətta bədxahları qəzet-jurnallarda Kemel Tokayevin əleyhinə məqalələr təşkil ediblər. Həmin illərdə populyar janrlar –*

detektiv, fantastika, melodram, macəra – qeyri-rəsmi qadağa altında idi” (Abdullayev, 2022).

Bu janrın başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun qəhrəmanları utopik və xəyali insanlar olmayıb, reallıqda yaşayan, cəmiyyətdə törətdiyi əməllərə görə tanınan və fəaliyyət göstərən insanlardır. Bu baxımdan qazax ədəbiyyatında detektiv janrının əsasını qoyan Kemel Tokayevin yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun yaradıcılığında detektiv janrının ünsürləri tarixi gerçəkliklə əlaqəli şəkildə oxuculara təqdim olunur.

Kemel Tokayev qəhrəmanlarının gücü insan təfəkkürünün bütün qapalı və açıq sərhədlərini qırıb, azad bir cəmiyyətə qovuşmaq arzusuna can atan inasanlardır. Onun cəmiyyət və insan problemlərini əks etdirən əsərlərində sovet insanının taleyüklü məsələləri əsas yerlərdən birini tutur. Tokayevin qəhrəmanlarının başlıca müsbət cəhəti cəmiyyət daxilində baş verən proseslərin insan həyatındakı rolu, onların yaşam tərzindəki mövqeyi və ən əsası insan taleyini işıqlandırmasıdır. Əsərlərinin başlıca qayəsi milli dəyərləri qorumaq, vətənin və xalqın taleyini düşünmək, vətənpərvərlik ideyaları uğrunda mübarizə aparmaq, soykökə bağlılığı gənc nəsillərə təbliğ etmək, ailə prinsiplərinə sadıq qalmaq və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlərin oxuculara təbliğindən ibarətdir. Türk mədəniyyəti və irsi fondunun prezidenti professor Ak-totı Raimkulova müharibə əleyhinə qələmə alınmış insanları sülhə səsləyən “Xüsusi tapşırıq” kitabını “Türk ədəbiyyatının inciləri” seriyasından olduğunu söyləmişdir. Qazax ədəbiyyatında detektiv janrının banisi olan Kemel Tokayev türk mədəniyyətinin və söz sənətinin inkişafına böyük töhfələr vermiş

sənətkarlardandır. O, yazıçılıq fəaliyyəti ilə yanaşı, jurnalistika ilə də məşğul olub, publisistik əsərlərində Qazaxıstanın mühüm mədəni və sosial məsələlərini işıqlandırmğa çalışmışdır.

Kemel Tokayevin həyatı sovetlərin tərkibində olan xalqların milli və mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırmaq ideyasının təbliğ olunduğu bir dönmə təsadüf edir. Xalqı öz keçmişindən, adət-ənənəsindən, soykökündən ayırmaq, onu manqutlaşdırmaq sovet ideologiyasının əsas prinsiplərindən biri kimi qazax xalqının da həyatında dərin iz buraxmışdır. Yazıçının ailəsində şəxsi faciəsinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də sovet quruluşunun apardığı bu kimi siyasi və ideoloji amillər olmuşdur. Bu tipli hadisələr oturaq həyatla məşğul olan qazax xalqının başına gətirilən müsibətlərdən biri, bəlkə də başlıcası idi.

Yazıçının XX əsrin 20-ci illərində, sovet hakimiyyətinin yarandığı ilkin dönlərdə ölkənin sərhədlərində baş verən qaçaqmalçılıq, sərhədlərin pozulması, banditizm, cəsusluq kimi hərəkətin ölkə daxilində yaratdığı xoatik vəziyyət bədii boyalarla təqdim olunur. Müasir ədəbiyyatın əsas prinsiplərindən biri həyatda baş verən hadisələri gerçəklik fonunda oxuculara təqdim etmək və bu hadisələri törədən səbəbləri əlvanlığı ilə açıb göstərməkdir. Odur ki, Kemel Tokayev 1920-ci illərdəki Qazaxıstan çekistlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinə əks əsər qələmə almaq fikrinə gəlir. Onun qazax xalqının çətin dönlərini əks etdirən “Sonuncu zərbə” (“Соңғы соққы”) əsəri bu baxımdan maraqlı doğurur.

Əsər real hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Qazaxıstanda sovet hakimiyyətinə tabe olmaq istəməyən qüvvələrlə

hakimiyyət arasında baş verən özbaşınalıqların qarşısını almaq üçün bir qrup çekistin göstərdiyi fəaliyyət öz əksini tapır. O illərdə Qazaxıstanın müxtəlif vilayətlərində hakimiyyət əleyhinə qruplar fəaliyyət göstərirdi. Real faktlar əsasında qələmə alınmış əsər Semereçiye vilayətində ataman Dutovun özbaşınalığının qarşısının alınmasında fəal iştirak edən qazax xalqının qəhrəman oğullarının göstərdiyi rəşadətdən bəhs edir. Qızıl orduya qarşı yaranan qruplara Ataman Dutovun ordusu da qoşulur. Lakin onlar Qızıl Ordunun hücumunu dəf edə bilməyib geri çəkilirlər. Məğlubiyyətə düşər olsalar da, sovet hakimiyyətinə düşmən kəsilənlər onlara qarşı ayağa qalxır, sadə xalq arasında üsyan qaldırırdılar. Belə bir çətin dövrdə Qazaxıstanın məğrur çekistləri Oraz Candosovun rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlayırlar. Onların fəaliyyəti sayəsində ölkədə qayda-qanun bərqərar olur.

Təbii ki, o dövəmdə baş verən bu hadisələri müəllif arxiv materialları əsasında araya-ərsəyə gətirə bilərdi. Odur ki, yazıçı arxiv materiallarının əldə edilməsi və onlardan istifadə etməkdə xeyli çətinliklərlə qarşılaşır. Məlumatları əldə etmək çətin olsa da, qarşılaşan müəllifin öz məqsədinə çatmaq üçün əzmlə çalışması daha münbit şərait yaratmaqdaydı. *“Caus detektivi İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl və Soyuq müharibə dövründə faşizmə və kommunizmə qarşı inkişaf etdirilmişdir. Soyuq müharibə dövründə də inkişafını davam etdirmiş və beynəlxalq cinayət təşkilatları, global terror şəbəkələrinin yaranması ilə yenidən vüsət almışdır. Caus detektivi mövzusunda qələmə alınmış bədii əsərlərin əsas mövzusu İkinci Dünya müharibəsi və Soyuq müharibə hadisələri olmuş və tarixi dövr bədii formada yenidən canlandırılmışdır”* (Lətifli S. , 2022).

Kemel Tokayevin yaratdığı obrazlar sadə insanlar, arxa cəbhədə döyüşən polis məmurları, çekistlər, ön cəbhədə düşmənlə üz-üzə döyüşən partizanlardır.

Müəllifin bədii təxəyyülü sayəsində yaratdığı obrazların bənzərsiz siması, onların fəaliyyəti canlı və oxuculara son dərəcə inandırıcı boyalarla çatdırılır. Yazıçı bu obrazlarla yanaşı o dövrün insanların həyat tərzini, düşüncələrini, istəklərini, hərəkətlərini diqqətdən kənarda qoymurdu. Bütün bunları yaratdığı obrazlarla qarşılıqlı əlaqədə təqdim edirdi. Əsərindeki süjet-kompozisiya vəhdətini, bədii söz ustalığını, inqilabdan sonrakı dövrün siyasi-ictimai vəziyyətini etibarlı şəkildə çatdıran “polifonik” dialoqların rəngarəngliyini qeyd etməmək düzgün olmazdı. Bütün bunlar onun əsərlərini həyəcanverici dərəcədə maraqlı edir.

Kemel Tokayevin yaradıcılığında əsas yerlərdən birini müharibə mövzusu tutur. Müharibə zamanı yaranan ədəbiyyatla, müharibədən sonra yaranan ədəbiyyat arasında müəyyən fərqlər vardır. Müharibə sona yetsə də, onun yaşatdığı faciələr uzun müddət davam edir. Qəfildən baş verib insanda hədsiz qorxu və çarəsizlik hissi yaradan hadisələrin təsirlərinə psixoloji sarsıntılar deyilir. İnsan həyatında xoşagəlməyən, onu incidən elə hadisələr olur ki, bunların hamısını psixoloji zədə kimi hesab etmək olmaz. Bir hadisəni psixoloji sarsıntı adlandırı bilməyimiz üçün o hadisə mütləq qorxulu, dəhşətli olmalı, baş verən hadisədə özümüz və ya yaxınlarımız ölüm təhlükəsi yaşamış olmalıyıq. Yazıçının müharibə mövzusuna müraciət etməsi, gördüyü hadisələri real boyalarla təsvir etməsinin başlıca səbəblərindən biri qardaşının və özünün müharibədə iştirakı, baş verən hadisələri gözləri ilə

görməsidir. Qasım Comərd Tokayev “Atam haqqında söz” adlı kitabın müqəddiməsində yazır: *“Atam müharibəni xatırlayanda həmişə deyirdi ki, döyüş şəraitini çəhrayı rəngdə təsvir edən bədii əsərlərə inanmaq olmaz. Bir çox müəlliflərin sovet əsgər və zabitlərini, guya, qanlı döyüşlərdə qorxu bilməz igidlər kimi “bərlibəzəkli” təsvir hekayələri onu əsəbləşdirirdi”* (Tokayev K. , 2022).

Yazıcının müharibə mövzusunda qələmə aldığı əsərlər bir tərəfdən müharibədə gördüklərini əks etdirirsə, digər tərəfdən bu əsərlər həm də avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Deməli, bu əsərlər Tokayevin özünün və onun taleyinin hekayələridir. Yazıcının özünün və qardaşının müharibədə iştirakı, onların qarşılaşdığı hadisələr məhz onun əsərlərində öz əksini tapır. Bu baxımdan Kemel Tokayevin müharibə həqiqətlərini əks etdirən əsərləri sənədli nümunə kimi tarixin yaddaşında qalmaqdadır. Müharibə təkcə öldürmür, o həm də insanlar üçün bir qorxu, fəlakət qaynağı olaraq bütün həyatı boyunca onlarla birlikdə yaşayır, onları daim təqib edir. Bu qorxu zaman-zaman insanları mənən məhv edir. Müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərdə müharibənin törətdiyi fəlakətlər, insanların başına gələn faciələr, bu hadisələrin onların sonrakı həyatında buraxdığı izlər, müharibə fəlakətlərinin təsiri altında yaşadıklarını poetik boyalarla əks etdirir. Yazıcının qələmə aldığı həyat həqiqətlərini əks etdirən əsərlərində xalqların və millətlərin dərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmək onun yaradıcılığının mühüm hissəsinə çevrilmişdir.

Kemel Tokayevin əsərlərindəki obrazlar, onların tədqiqi, diskursu, həyat həqiqətinin bədii rekreasiyası, dövrün reallıqlarını, personajların şəxsiyyətlərini xüsusi dəqiqliklə və ifadəliliklə çatdırmağa imkan verir.

Müharibə təkcə iki ölkə arasında aparılan bir savaş deyil, həm də doğmaları bir-birindən ayrı salan, müxtəlif taleli insanların qovuşduran, onları həsrətdə qoyan bir mənfur reallıqdır.

K.Tokayev əsərlərində müharibə obrazını canlı boyalarla təqdim edir. Müharibənin fəlakətlər törədən üzünün necə qəddar olduğunu ortaya qoyur. Cəbhəyə yenidən gəlmiş əsgərlərin düşmənin ölüm saçan silahlarının insanları necə öz ağuşuna alıb, bir anda məhv etdiyini görüncə dəhşət içində bağırtıları Kemel Tokayevin xatirəsində illər boyu yaşadı. Ölüm, qanla üz-üzə dayanan gənclər bütün bu dəhşətləri gördükcə onların çıxardığı səslər belə düşmən bombalarının səmindən daha böyük dəhşətli yaşayardılar. Dahi Hüseyn Cavid məşhur “Müharibə və ədəbiyyat” əsərində bildirirdi ki, *“bu günün müharibəsi sabahın ədəbiyyatına ciddi şəkildə təsir edir və bu təsir keçmişin ədəbiyyatının bu günün müharibəsinə edəcəyi təsirdən daha güclüdür”* (Cavid, 2022).

Yazıçı “Xüsusi tapşırıq” əsərində dördüncü bir əsr sonra Ukraynanın paytaxtı ilə görüşünü belə təsvir edir: *“Biz Kiyevə doğru uçuruq. Kiyev! Bu şəhər iyirmi ildir əsgərimin xəyallarında məni təqib etdi. İndi necəsən, qədim və əbədi gənc şəhər? Geniş perspektivdə necə insanlar gəzir? 1943-cü ildə yeddinci tank polku Radomışla Taras Bulba bulvarına gəldi. O gecə qaranlıq, ətraf dağınıq idi. Ölmüş şəhərin sakitliyini, səssizliyi yalnız tank motorlarının səsi pozurdu. Ruslar və qazaxlar, tatarlar, qırğızlar və özbəklər irəliləyirdilər. Ukraynanın paytaxtı ilə o, şəxslər irəliləyirdi ki, onlar Moskva, Stalingrad, Kursk və Xarkovda faşistləri darmadağın etmişdilər”* (Tokayev K. , 2024).

İllər sonra Kemel Tokayev Frunze Piyada Məktəbində serjant kurslarını bitirdi. Sonra onu Stalingrad Cəbhəsinin

tərkibində olan hərbi hissəyə göndərildilər. On səkkiz yaşında müharibəyə yollanan Kemel Tokayev Stalinqrad döyüşlərində qəhrəmancasına döyüşmüşdür. Üç aylıq döyüşlərdən sonra yaralandı, lakin hərbi hospitalda qalmaq istəmədi və Birinci Ukrayna, sonra İkinci Belarusiya Cəbhəsinin tərkibində tank alayı ilə birlikdə Belarus, Ukrayna və Polşanın döyüş meydanlarından keçib, Stalinqradın müdafiəsində iştirak edib. 1944-cü ilin sonunda o, şücaət və igidliyə görə iki Vətən Müharibəsi ordeni və çoxsaylı medallarla təltif edilmişdir. Düşməne qarşı mübarizədə bir müddətdən sonra ağır yaralanır, hətta həkimlər onun ayağını kəsmək qərarına gəlirlər. Yazıçının xatirələrindən məlum olur ki, onun ayağını müalicə edən gənc həkim sonradan məşhur cərrah İlezorov olmuşdur. İnsanın özünə güvəni, sarsılmayan inamı Kemel Tokayevi ömürlük şikəst qalmaqdan məhrum etmişdir. Bu faciə zamanı təkcə həkimin hünəri yox, yazıçının öz cəsarəti, yaşamaq həvəsi, həyat eşqi onu şikəst olmaqdan xilas edir.

“Kemellə birlikdə qardaşı Qasım da hələ İkinci Dünya müharibəsi başlamazdan əvvəl orduya getdi. O, daha sonra 1942-ci ilin fevralında Reyx yaxınlığında həlak oldu. Onların hər biri bizim üçün böyük nümunədir. Müharibə illərində çox dəhşətlərə sinə gəriblər, dəhşətli sınaqlarından keçiblər. Onlar qorxu və kədər in öhdəsindən gələ biliblər. “Məncə, bunu hər adam bacarmır” (Tokayev K. , 2022, s. 43).

Müharibə mövzusunun bədii ədəbiyyata nüfuzu təkcə müharibə və onun iştirakçılarının obrazlaşması ilə bitmir. Müharibəni görmüş, müharibə dövrünü yaxından və uzaqdan yaşamış insanların sonrakı taleyi Kemel Tokayevin yaradıcılığında simvollaşmışdır.

Kemel Tokayevin müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərdən biri də “Sirli iz” povestidir. Povest birbaşa müharibənin içindən, aktiv döyüş əməliyyatı baş verən hadisələr fonunda təqdim edilir. Əsər kəşfiyyat qrupunun rəhbəri Süleymenovun öldürülməsi və düşmən müdafiəsini yarmağa hazırlaşan birləşmələrin atəş fəaliyyətinin məxfi hərbi sxeminin itməsi ilə başlayır. Komandirin ölümü və məxfi xəritənin tapılması üçün qərəghahdan mayor Rodionov hadisə yerinə göndərilir.

Mayor Rodionov baş verən hadisəni dəqiqliyi ilə araşdırmağı qərara alır. Müharibənin qızgın çağında bir kəsə sirr vermək, hadisələri ətrafdakıqlarla müzakirə etmək qadağası, onun əsas qanunlarından idi. Buna görə də müharibədə iştirak edən əsgərlər mənəvi-psixoloji cəhətdən çox gərgin və güvənsiz olurlar. Hadisə yerinə getmək qərarına gələn mayor öz-özünə sual verir. Bunu kim törətmiş olar? Əsərdə obrazın daxili monoloqu, nəqlətmə vasitəsilə onun xarakterini açır. Odur ki, o, mühafizə rəisi leytenant Malyarı yanına çağırır. Baş verən hadisədən məlum olur ki, leytenant Malyarın qardaşı hadisə zamanı həlak olmuş və məxfi xəritə yoxa çıxmışdır. Əsərdə yazıçı müharibədə həlak olan qardaşının və özünün obrazını bu iki fədakar əsgərin simasında canlandırmışdır. Əsər boyunca qardaşların vətənpərvərliyini, ölüm ayağında belə öhdəsinə düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirən gənc əsgərlərin simasında görürük.

Rodionovun leytenantı sorğu-suala tutması, məxfi sənədin oğurlanmasında onun qardaşının əli olması kimi fikirlər müharibə fəlakətinin insanlarda yaratdığı qorxu xofu idi. Buna baxmayaraq, Malyarın qardaşına sonsuz inamı, onun satqınlıq

etməsi fikri əsla leytenant qardaşının ağlına belə gəlmirdi. Əsər boyunca bu da qardaşın qardaşa olan inamından və etimadından xəbər verir. Mayor özü də Malyarın məxfi xəritədən xəbərinin olmadığına inanır, amma qəlbinə dolan şübhələr onda inamsızlıq yaradır. Rodionov hadisəni belə izah edir: *“Kapitan Süleymenovun qərargaha gələcəyi vaxt cinayətkara məlum imiş. Onlar kapitandakı xəritədə qeyd olunmuş sirləri də bilirdilər. Serjant Malyar Süleymenovun ölümçül yaralanmasından istifadə edib xəritəni ələ keçirmiş, gizlətmək qərarına gəlmişdir. Amma yolda uğursuzluğa düçar olmuşdur. Şübhəsiz ki, onun yanında bir nəfər də varmış. “O ikinci adam kimdi?” – Mayor – özündən soruşdu, – öldürülənin qardaşı leytenant Malyardı?”* (Tokayev K. , 2022).

Müharibənin öz qanunları var. Kimliyindən asılı olmaya-raq hamı o qanunlara tabedir. Əsərdə qoyulan problemin əsasını partizan hərəkətində baş verən əhvalatlar təşkil edir. Əsər boyunca almanların göndərdiyi kəşfiyyatçının partizan səngərinə soxulması və orada törəddiyi əməllərdən söhbət gedir.

“Gizli sirr” povestində işlədilən kiçik hadisələr böyük əhvalatların açılmasına xidmət edir. Əhvalatların belə təfərrüfatı ilə dəqiq verilməsi yazıçının müharibə zamanı gözü ilə gördüyü hadisələrdən qaynaqlanır. Yazıçı təxəyyülünün dəqiqliyi əsərin finalına qədər oxucunu intizarda saxlaya bilər. Oxucu baş verəcək hadisənin nə qədər içində olsa da, təfərrüatı varı bilmir. Mayor serjant Malyarın qəbrini açarkən onun əlinin bərk yumulması diqqətini çəkir, çətinliklə də olsa, o, əsgərin əlini açır və orada olan sarı tüklərin məhz qadına aid olduğunu özü üçün dəqiqləşdirir. Daha sonra maraqlı detallardan biri də siqaret kötükləridir. Rodionov bilirdi ki, neçə

müddətdir ki, əsgərlərə *“Belomorkanal”* papirosu verilmir, onu ancaq zabitlər çəkir. Mayor öz-özünə fikirləşir ki, bu hadisəni casus tək törədə bilməzdi, ona kim isə kömək edib. *“Malyar qardaşlarının böyüyü də, kiçiyi də satqın ola bilməzdi”* (Tokayev K. , 2022).

Əsərdə yazıçı təhkiyəsinin formalaşmasına təkan verən əsas amillərdən biri də personajların öz keçmişlərinə xəyalən səyahəti, onun daxili monoloqu, dünəni və bu günü haqqındakı düşüncələridir. *“Həm daxili monoloqları quran konkret əhvalatların müstəqil təsviri, həm də yeri gəldikcə monoloqlar verilən müəllif şərhləri (özünütəhlil) qəhrəmanın subyektiv aləminin müəyyən ideya istiqamətində dərkinə kömək edir”* (Muxtar, 1991).

“Mayor qəbri açanda leytenant qardaş laqeyd gözlərlə ona baxırdı. Onun düşüncələri lap uzaqlarda idi. Qardaşı barədə düşüncə nürdü. Fikri indi yarisınacan torpaqla dolmuş səngərdəki qardaşının yox, lap kiçik yaşlarından tanıdığı, çox sevdiiyi şanlı, şən həyat-sevər Mişanın yanında idi. İndi daha blindaja, onun yanına gəlib zarafatlaşmayacaqdı” (Tokayev K. , 2022).

Oxucu serjant Malyarı əsər boyunca görmür, onun haqqında heç bir təsəvvürə malik deyil, amma onun haqqındakı tam bilginə anasına yazmış olduğu məktubdan alır. Yazılan məktubdakı səmimi etiraf gənc əsgərin səmimiyyətindən, ailəsi ilə qardaşı arasında olan hörmətdən və möhkəm bağlılıqdan xəbər verir. Məktubdakı təfəsilat obrazın hansı xarakterli olması, onun görünməyən məqamları, insani keyfiyyətləri haqqında oxucuda fikir formalaşdırır.

Əsərdə təcrübəli, həyat görmüş mayor Rodionov oxuduğu məktubda serjant qardaşın təbii hisslərini anası ilə bölüşdüyünü, anasından heç nəyi gizlətmədiyini görüncə, öz əsgərinə etibarı daha da artır. Onun əsgər haqqında satqın,

vətən xaini, düşmənlə əlbir olması barədəki təəssüratları alt-üst olur.

Hadisələrin gərgin şəkildə davam etməsi, situasiyanın dərinləşdiyi məqamlarda leytenant Malyar qardaşının xəyanətkar olduğuna, xəritəni oğurlayıb düşməinə sirr verməsinə bəzən özünü inandırır. Odur ki, o, anasına oğlunun vətən xaini olduğu barədə məktub yazmaq qərarına gəlir. Onu bu işdən, yəni anasına məktub yazmaqdan çəkindirən yenə də mayor Rodionov olur. Cəbhədə əsgər haqqında tez qərar vermək, ona ömürlük damğa vurmaq, ölümünə qərar vermək kimi bir iş idi.

“Sirli iz” povestində baş verən əhvalatlar müharibə qanunları ilə idarə olunur. Partizan dəstəsinə soxulmuş cinayətkar bir qadının cəbhə bölgəsində törətdiyi əməllərdən bəhs edən yazıçı əsər boyunca oxucunu intizarda saxlayır. Düşmən qəhrəman döyüşçü Belovanın sənədlərini oğurlayaraq onun adı altında arxa cəbhədə fəaliyyət göstərir. Hamı da bu cəsur qızın Belova olduğuna inanır. Lakin uzun illər həyat təcürbəsi olan peşəkar mayor Rodionov bu qızdan şübhələnməyə başlayır. *“Bəlkə o, casus Belova yox, qoşunlarımızın arxasına keçməyə cəhd göstərən həmin Qış Qaranquşu –Ley idi?”* (Tokayev K. , 2022).

Yazıçı casus düşməinə simvolik ad vermişdir. Qış Qaranquşu. Kemel Tokayev, Qış qaranquşu ifadəsini təsadüfi olaraq işlətmir. Yazıçı bununla oxucuya çatdırmaq istəyir ki, qışda qaranquşlar soyuq məkanda yaşaya bilmirlər. Onlar qışın sərt soyuğuna qərib diyarda tab gətirə bilməz, ölümə məhkum olar.

Kemel Tokayev bədii yaradıcılığında müxtəlif insanların dəyişkən taleyini bəşəri və lokal şəkildə oxuculara çatdırır.

Onun yaradıcılığında ayrı-ayrı fərdlərin taleyi deyil, çoxsaylı millətlərin, xalqların düşüncələri, arzu və istəkləri dünya-görüşü və s. həyat tərzini çərçivəsində oxuculara təqdim olunur. Personajlar sisteminin yaradılmasında, onların həyat tərzinə kompleks şəkildə müraciəti yazıcının əsərlərini oxunaqlı və maraqlı edə bilmişdir. Odur ki, Kemel Tokayevin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq, oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

KEMEL TOKAYEVİN “DAMĞALI QIZIL” POVESTİ POLİS DETEKTİVİ KONTEKSTİNDƏ

Ədəbiyyatda keçən əsrlərdən müxtəlif formalarda rast gəlinən detektiv ünsürlər zaman keçdikcə formalaşaraq daha dərindən işlənmiş, çoxqatlı və geniş bir ədəbi istiqamətə çevrilmişdir. Dünyada şəhərləşmənin sürətlə inkişafı, cinayətlərin çoxalması, hüquq-mühafizə sisteminin genişlənməsi və oxucuların bu tipli mövzulara olan böyük marağı detektiv nəsrin yüksəlişinə təkan vermiş, həmin janrdə əsərlərin sayının artmasına şərait yaratmışdır. Bu prosesdə dünya ədəbiyyatının qabaqcıl estetik ənənələri və mövzu prinsipləri əsasında mənimsənilsə də, paralel olaraq milli özünəməxsusluğun qorunması və təqdim edilməsi də vacib istiqamət olaraq formalaşmışdır. Bəşəriyyət müxtəlif sivilizasiyalardan keçib texnologiya sürətlə inkişaf etsə də, cinayət faktoru daim dünyanın ən qaranlıq guşələrində mövcud olmuşdur. Pul, qısqanlıq, hakimiyyət üzərində gedən çaxnaşmalar, qəzəblərinə məğlub olan insanlar bəşəriyyətin bütün dövrlərində cinayətlərə yol açan əsas faktorlardandır. Dünyada baş verən cinayət proseslərinin artması ədəbiyyatda cinayət mövzularının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Detektiv nəsrin dünya ədəbiyyatında sürətlə formalaşmasında tərcümə əsərlərinin, ədəbiyyatşünasların hazırlamış olduğu ümumi konseptual modellərinin tətbiq olunmasının da böyük əhəmiyyəti vardır: *“Detektiv janr müxtəlif ölkələrdə tarixi və ictimai mühitdən asılı olaraq fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər formalaşdırmışdır”* (Lətifli S. , 2023, s. 105). Hər bir xalqın

sosial-mədəni mühiti, şəhərləşmə prosesi, hüquq-mühafizə sisteminin inkişaf səviyyəsi və oxucu maraqları bu janrın dinamikasına ayrıca təsir göstərmişdir.

Qazax ədəbiyyatında detektivin müstəqil bir janr kimi formalaşması XX əsrdə Kemel Tokayevin yaradıcılığı ilə bir-başa bağlıdır. O, dünya detektiv ənənələrini milli ədəbiyyatın ruhu ilə birləşdirərək qazax nəsrində tamamilə yeni bir yol açmışdır. Kemel Tokayevin əsərləri detektiv janrın əsas prinsiplərini – gərgin süjet xəttini, məntiqi ardıcılığı, cinayət və ədalət qarşıdurmasını – milli psixologiya, tarixi yaddaş və yerli həyat detallarını ön plana çıxarmaqla zənginləşdirmiş və qazax detektiv ədəbiyyatının təməlini qoymuşdur. Bu baxımdan, onun yaradıcılığı yalnız janrın başlanğıcı deyil, həm də sonrakı inkişafı üçün tutarlı bədii baza rolunu oynamışdır. Kemel Tokayev XX əsr qazax ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan görkəmli yazıçı, jurnalist və ictimai xadim olmuşdur. XX əsrin ortaları və 80-ci illərində ədəbi prosesdə sosialist realizmindən kənara çıxmağa cəhd edən yazıçılar kimi, Kemel Tokayev də bu ideoloji çərçivələrin yaratdığı məhdudiyyətlərlə üz-üzə qalmışdır. *“Onun yaradıcılığı tez-tez “sosialist realizminə sadıq qalmaq” və ya ondan “uzaqlaşmaq” prizmasında qiymətləndirilsə də, yazıçı əsas məqsədini bu sərhədləri aşaraq yeni bədii axtarışlara yönəltmişdir”* (Шакиев М. , 2022). O dövrə qədər qazax ədəbiyyatında geniş yer tutmayan detektiv janr Kemel Tokayevin yaradıcılığı ilə inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu janr vasitəsilə yazıçı cəmiyyətin mənəvi problemlərini, insan xarakterinin sınaqlarını və ədalət anlayışını ön plana çıxararaq ədəbiyyata yeni nəfəs bəxş etmişdir. Professor Nizami Tağısoyun tədqiqatlarından məlumat alırıq

ki, *“Kemel Tokayevin qələmə aldığı əsərləri qazax nəsrinə yeni ruh gətirməklə yanaşı, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir”* (Tağısoy N. , 2024).

Kemel Tokayevin 1977-ci ildə yazmış olduğu *“Damğalı qızıl”* povesti polis detektivinin maraqlı nümunəsidir. Ədib əsərdə obrazların davranışı və danışiq tərzilə həyat həqiqətlərini, onların xarakterlərini məharətlə göstərmiş, onları düşündürən məsələləri cəsarətlə ortaya qoymuş, problemə baxış və konsepsiyalarını obrazlar vasitəsilə cəmiyyətə çatdırmışdır. Povestdə müəllif obrazlar arasında konfliktli situasiyalar yaradaraq personajların şəxsiyyətinin, hisslərinin, düşüncələrinin daha aydın üzə çıxmasına şərait yaratmışdır. Müəllifin əsərlərinin ən mühüm dəyəri həyatın aktual problemlərini əsas hekayə xətti ilə əlaqələndirməsi, bununla da insanı tanıması, onun cəmiyyətlə münasibətini məharətlə təsvir etməsidir.

“Damğalı qızıl” povestində qızıl möhtəkirliyi və qaçaqmalçılığı, qərar və cinayət məsələləri, qanunların pozulmasına şərait yaradan amillər tənqid olunmuşdur” (Tokayev K. , 2022). Qeyd etdiklərimiz yalnız müxtəlif cinayət hallarının təsviri ilə məhdudlaşmır, həmçinin bu halların yaranmasına şərait yaradan sosial, iqtisadi və mənəvi səbəblərin dərinlən təhlilini əhatə edir. Əsərin mərkəzində qızılın maddi sərvət kimi cazibəsi və bu cazibənin insanları necə dəyişdirməsi dayanır. Əsərdə qızılın dəyəri artdıqca insanların onun ardınca düşməsi, mənfəət hərisliyi onları həm mənəvi, həm də hüquq çərçivələrini pozmağa sövq etməsi kimi məsələlər təsvir olunmuşdur. Qızıl möhtəkirliyi yalnız fərdi tamahkarlığın nəticəsi kimi deyil, eyni zamanda bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial bir xəstəlik

kimi qiymətləndirilmişdir. Müəllif qanunsuz yollarla qızıl əldə etməyə çalışan insanların bir müddət sonra öz dəyərlərindən uzaq düşdüyünü, vicdan və humanist prinsiplərin arxa plana keçdiyini ustalıqla işıqlandırır. Bu proses təkcə ayrı-ayrı şəxslərin məhvinə deyil, həm də bütöv cəmiyyətin mənəvi pozuntularla üzləşməsinə gətirib çıxarır. Yazıçı əsərdə qızıl möhtəkirçiliyini cəmiyyətin inkişafını ləngidən, sosial münasibətləri deqradasiyaya uğradan ciddi bir təhlükə kimi təqdim etməklə, oxucunu həm fərdi, həm də ictimai məsuliyyət haqqında düşünməyə vadar etmişdir.

Əsər Lyaşkerovun şahidliyi ilə başlayır, lakin o, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşlarına qızıl möhtəkiqləri haqqında geniş və dəqiq məlumat verə bilmir. Hadisənin gəcə vaxtı, onun həyatında və tam qaranlıq şəraitdə baş verməsi şahidin faktları tam xatırlaya bilməməsinə gətirib çıxarır. Tanınmadığı bir şəxsin zülmət qaranlıqda gözlənilmədən ona qızıl külçələri verməsi təsadüfi şahid motivini yaradır. Klassik detektiv ədəbiyyatında bu motiv süjetin hərəkətverici qüvvəsi kimi qəhrəmanın taleyi təsadüfi hökmü ilə hadisələrin içinə düşməsinə ifadə edir.

Bu sirli və ani görüş Lyaşkerovun həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı olur. Lakin onda yaranan çaşqınlıq qızılın niyə məhz ona verildiyi və bu vəziyyətin arxasında hansı gizli məqsədlərin dayandığının bilinməməsi detektiv əsərlərə xas olan informasiyanın qeyri-bərabər bölünməsi prinsipini ortaya qoyur. Hadisə iştirakçısı ilə oxucunun eyni səviyyədə məlumata sahib olması araşdırmanı daha mürəkkəb hala gətirməklə süjetdə gərginlik yaradır.

Bundan sonra süjet xətti mayor Kirsanov, Sergey Yepivafonoviç və podpolkovnik Bessonovun apardığı müzakirəyə

keçir. Onlar Lyaşkerovun şahidliyinin etibarlılığını qiymətləndirir, onun danışdıqlarındakı boşluqları və əsassızlığını araşdırırlar. Bu səhnə detektiv əsərlərdə mühüm nəzəri element olan “şahidin etibarlılığı problemi”ni işıqlandırır. *“Narrativ tədqiqat baxımından belə bir şahid etibarsız danışan tipinə yaxınlaşır, çünki hadisəni müşahidə etsə də, məzmunu tam və ardıcıl şəkildə çatdırmaq gücündə deyil”* (Areeba, 2010).

Mayor Kirsanov Lyaşkerovun verdiyi məlumatların çox səthi və qeyri-dəqiq olduğunu bildirərək, şahidin ifadələrinin araşdırmanın gedişinə mane olduğunu vurğulayır. Sergey Yepivafonoviç isə ifadələrdəki tutarsızlıqları qabardır və bu səbəbdən şahidə ehtiyatla yanaşmağın vacibliyini qeyd edir. *“Sergey Yepifanoviç, bir-biri ilə düz gəlməyən mətləblər var. Axşam Lyaskerovun yanına bir adam gəlir, qızıl külçəsi verir ki, al, kefin istədiyi kimi yaşa. Bir sual belə vermir, hətta, necə deyərlər, kiminlə danışdığını belə soruşmur... Lyaşkerov da onunla cəmi bir neçə dəqiqə söhbət edib qızılı alır, sifətinisə yadında saxlaya bilmir”* (Tokayev K. , 2022, s. 280). Onların mövqeyi detektiv əsərlərə xas olan məntiqi təhlil metodu ilə ifadələrin yoxlanılması prinsipinə əsaslanır. Bu, cinayətin açılmasında emosional deyil, analitik düşüncənin ön plana çəkilməsinin göstəricisidir.

Podpolkovnik Bessonov isə belə qeyri-dəqiqliklərin qızıl möhtəkirliyinin arxasında duran gizli şəbəkənin aşkara çıxarılmasını çətinləşdirdiyini vurğulayır və cinayət şəbəkəsinin çoxqatlı strukturu ilə bağlı informasiyanı diqqətə çatdırır. Gizli iqtisadi cinayətlərin araşdırılması təkcə bir epizodun deyil, bütöv bir sistemin ifşa olunmasını tələb edir. Lyaşkerovun qeyri-müəyyən ifadələri də məhz bu sistemin mürəkkəbliyini təsdiq edir.

Bu səhnənin funksiyası təkcə məlumat vermək yox, həm də əsərin psixoloji və süjet gərginliyini artırmağa xidmət edir. Oxucu hadisənin təfərrüatları ilə tanış olur və müəllifin yaratdığı intriqa (gizli saxlayan süjet modeli) oxucunu araşdırmanın daha dərin qatlarına endirir. Lyaşkerovun passiv mövqeyi və məhdud bilikləri qızıl möhtəkirliyinin nə qədər gizli və təşkilatlanmış bir xarakter daşdığını göstərir.

Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları isə belə natamam və qeyri-dəqiq məlumatlarla vəziyyəti araşdırmağa məcbur olur ki, bu da sübut çatışmazlığı şəraitində araşdırma modelinə uyğun gəlir. Nəticədə işin daha dərindən təhlili Şaydos Kanısbayeviçə verilir. Onun araşdırmaya qoşulması süjetin inkişafında peşəkar detektiv obrazının daxil olması mərhələsini formalaşdırır və hadisələrin daha sistemli şəkildə açılacağına xəbərçisinə çevrilir.

“Qızıl külçələrinin ekspertizası zamanı müəyyən edilir ki, külçələr başqa bir dövlətə məxsusdur. Lakin onların hansı ölkədən gətirildiyinə dair məlumat gizli saxlanılır və açıq şəkildə açıqlanmır. Bu nüans detektiv janrın tipik xüsusiyyəti olan məxfilik prinsipini işə salır” (Emsley, 2006). Araşdırmada bəzi məlumatların bilərək gizli saxlanması həm təhlükəsizlik məqsədi daşıyır, həm də süjetin gərginliyini artırır. Diplomatik məxfilik elementi isə hadisənin sadəcə cinayət hadisəsi deyil, geosiyasi məqamlarla əlaqəli potensial beynəlxalq məsələ ola biləcəyini göstərir.

Ekspertizadan sonra əsas sual ortaya çıxır: başqa dövlətin damğasını daşıyan qızıl ölkəyə necə və hansı yollarla daxil ola bilərdi? Bu sual əsərdə çoxqatlı intriqa yaradır, çünki problem artıq məişət səviyyəsindəki möhtəkirlikdən çıxaraq

beynəlxalq qaçaqmalçılıq kimi iqtisadi cinayətkarlığa doğru genişlənir. Beləliklə, əsərin strukturunda hadisələrin miqyası böyüyür və oxucu qarşısında daha geniş kriminal şəbəkənin varlığı ehtimalı açılır.

Mətnə xüsusi kodlaşdırılmış termin kimi işlədilən “buynuz” ifadəsi isə detektiv süjetdə simvolik kodlaşdırma üsuluna nümunədir. Burada söhbət maral buynuzlarının yüksək qiymətləndirilməsindən və bu qeyri-rəsmi bazarın mövcudluğundan gedir. Maral buynuzlarının satışı ilə əldə olunan gəlirin qızıl külçələrinin alınmasına sərf olunması göstərir ki, möhtəkirlik yalnız qızılın qanunsuz dövriyyəsi ilə məhdudlaşmır. Əksinə, bu, müxtəlif sahələri birləşdirən paralel qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın mövcudluğunu üzə çıxarır.

Bu təsvir kriminal şəbəkənin genişləndirilməsi deməkdir. Əgər əvvəlcə hadisələr tək bir əmtəənin – qızılın möhtəkirliyi üzərində qurulursa, “buynuz” kodu oxucuya işarə edir ki, əslində şəbəkə çoxşaxəlidir və onun iqtisadi dayaqları daha genişdir. Buynuzların satılması hesabına qızılın alınması qanunsuz gəlirin daha dəyərli və asan gizlədilən aktivə çevrilməsini ifadə edən iqtisadi cinayətkarlığın konversiya mexanizminə uyğundur. Bu məqam əsərin ideyasını daha da dərinləşdirir. Möhtəkirlik artıq yalnız bir malın qeyri-qanuni dövriyyəsi kimi yox, çoxpilləli iqtisadi əlaqələr sisteminə çevrilmiş şəkildə təqdim olunur. Həmçinin bu şəbəkənin beynəlxalq əlaqələrinin olması yazıçının əsərdə göstərdiyi kriminal prosesin miqyasını artırır və oxucuya real dünyadakı iqtisadi cinayətlərin mürəkkəbliyini xatırladır.

Beləliklə, qızıl külçələrinin mənşəyi məsələsi və “buynuz” kodunun açıqlanması əsərin həm bədii, həm sosial, həm

də nəzəri mənzərəsini genişləndirir və detektiv xəttin çoxşaxəli qurulduğunu təsdiq edir.

Əsərdə qızıl möhtəkirliyi ilə məşğul olan dəstənin başçısı Qazarx-Qureyevdir. O, öz əlaltıları –Taub, Samat, Aqapov, Japarov və Bakiyevlə əlbir işləyir. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşları qızıl möhtəkirçiliyi ilə məşğul olan dəstənin üzvlərini və onların fəaliyyət dairəsini tam dəqiqliklə müəyyən etmək üçün genişmiqyaslı əməliyyatlara start verir. Əməkdaşlar hər bir üzvün rolunu, əlaqələrini və qaçaqmalçılıq sxemlərini sistemli şəkildə araşdırır, toplanan məlumatları analiz edir, həmçinin əməliyyat zamanı müxtəlif texniki və kəşfiyyat vasitələrindən istifadə edirlər. Əməliyyatlar çərçivəsində əvvəlcə dəstənin əlaltıları – Taub, Samat, Aqapov, Japarov və Bakiyev yaxalanır. Detektiv əsərlərin özünəməxsus istintaq metodologiyasına uyğun olaraq onların hər biri ayrı-ayrılıqda ifadə verməyə məcbur edilir və istintaq zamanı şəbəkənin necə qurulduğu, qızılın ölkəyə necə gətirildiyi, qaçaqmalçılığın hansı marşrutlar üzrə həyata keçirildiyi, habelə xarici əlaqələrin miqyası haqqında ətraflı məlumatlar əldə olunur. Əldə olunan sübutlar və ifadələr əsasında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları növbəti mərhələdə əməliyyatları daha da genişləndirir, qızıl möhtəkirçiliyi şəbəkəsinin digər iştirakçılarını və əlaqədar şəxsləri müəyyən edir. Bu mərhələdə şəbəkənin ölkə daxilindəki və xaricdəki bağlantıları da üzə çıxarılır.

Nəhayət, uzun və çətin araşdırmalar, əməliyyatlar və təqiblər nəticəsində dəstənin başçısı Qazarx-Qureyev tutulur. Bu hadisə dövlət orqanlarının səmərəli işini və möhtəkirliklə mübarizədə qətiyyətini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, qızıl

möhtəkirliyi kimi ciddi cinayətlərə qarşı hüquq-mühafizə orqanlarının genişmiqyaslı və çoxşaxəli əməliyyatların aparılması zəruriliyini vurğulayır.

Polis detektivi mövzusunda yazılan əsərlərdə cinayətkarların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların şəxsiyyətlərini və kimliklərini gizlətmək üçün müxtəlif üsullara əl atmalarıdır. Bu onların tutulmaqdan yayınmaq və istintaqdan gizlənmək üçün istifadə etdikləri ən mühüm vasitələrdən biridir. Əsərlərdə tez-tez rast gəlinən bu taktikalar arasında saxta sənədlərdən istifadə, geyim dəyişiklikləri, yeni kimliklərin əldə edilməsi və ümumiyyətlə özlərini tanınmaz hala salmaq yer alır. Bu üsullar cinayətkarların izlərini itirməsi və hüquq-mühafizə orqanlarından yayınması üçün ən effektiv alətlərdəndir. “Damğalı qızıl” əsərində də bu elementlər bariz şəkildə öz əksini tapır. Məsələn, Japarovun geyimini dəyişməsi onun polis əməkdaşlarından gizlənməsinin əsas yollarından biridir. Geyim dəyişmək, xüsusilə də xarici görünüşü dəyişdirmək cinayətkarların ən sadə, lakin çox təsirli vasitələrindən biridir. Bu üsul onların tanınmaz olmasına və şəxsiyyətlərinin aşkar edilməsinin çətinləşməsinə səbəb olur. Məhz Japarov bu yolla təhlükədən qaçaraq müvəqqəti azadlıqda qalmağa nail olur.

Eyni zamanda, Qazarx-Qureyevin kimliyini dəyişməsi daha mürəkkəb və planlı bir hiylədir. O özünə aid olmayan sənədlərdən istifadə edərək, saxta şəxsiyyət yaratma üsuluna əl atır. Bu onun hüquq-mühafizə orqanlarının axtarışından yayınması və fəaliyyətlərini davam etdirməsi üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Bir sözlə, bu nümunələr əsərdə cinayətkarların nə qədər səmərəli və hiyləgər şəkildə özlərini müdafiə

edə biləcəklərinin göstəricisidir. Həmçinin, bu, hüquq-mühafizə orqanlarının işini nə qədər çətinləşdirdiyini və istintaq prosesinin mürəkkəbliyini vurğulayır. Detektiv əsərlərdə belə gizlilik və şəxsiyyət dəyişdirmə motivləri oxucunu heyrləndirir, əsərdəki gərginliyi daha da artırır.

Əsərin sonunda “Damğalı qızıl” povesti qızıl möhtəkirliyi və qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan Qazarx-Qureyev və onun əlaltıları polis əməkdaşları tərəfindən cinayətə cəlb olunması təsvir olunmuşdur. Detektiv nəsr üçün səciyyəvi olan sonluqla – xeyrin şər üzərində qələbəsi ilə bitmişdir. Beləliklə, sonluq oxucuya həm də sosial mesaj verir: nə qədər mürəkkəb və güclü cinayətkar şəbəkələr olsa da, dövlət orqanlarının və cəmiyyətin birliyi ilə ədalət hər zaman təmin edilir. Əsərdə real həyatdan götürülmüş detallar və hadisələr vasitəsilə kriminal problemlərin həlli, hüquq-mühafizə orqanlarının rolu vurğulanır.

“Damğalı qızıl” povesti qızıl möhtəkirliyi və qaçaqmalçılıq mövzusunı geniş və dərindən işıqlandıran, həmçinin detektiv janrının bütün əsas elementlərini uğurla birləşdirən bir ədəbiyyat nümunəsidir. Əsər vasitəsilə oxucuya yalnız cinayət və onun nəticələri deyil, həm də bu cür qanunsuz fəaliyyətlərin ölkənin iqtisadi və sosial təhlükəsizliyinə vurduğu ciddi zərbələri göz önünə gətirilmişdir. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının fədakar və sistemli işi, cinayətkarların hiyləgər üsullarını ifşa etməsi və ədalətin bərpa olunması əsərin bəhs etdiyimiz başlıca ideyasını təşkil edir. “Damğalı qızıl” oxucuya xeyir və ədalətin şər üzərində qələbəsinin mümkünlüyünü nümayiş etdirməklə, həm də əsərin maarifləndirici və düşündürücü tərəflərini ortaya qoyur.

Ədiblər öz zəkası, yaradıcılığı və formalaşdırdıqları qənaətlərlə davamlı inkişafa can atan cəmiyyətin həyatına təsir edib, onun istiqamətini müəyyənləşdirə bilən əsas qüvvələrdəndir. *“Məhz buna görə də bir ziyalı nümayəndəsinin həyat yolunu öyrənmək, onun yaradıcılığının formalaşma mərhələlərini araşdırmaq, ədəbiyyata verdiyi töhfələri təhlil etmək və tərbiyəvi cəhətlərini üzə çıxararaq qiymətləndirmək mühüm vəzifələrdən hesab olunur”* (Lətifli., 2025).

Beləliklə, bütün dediklərimizi mümiləşdirərək bir daha vurğulayırıq ki, Kemel Tokayevin əsərləri müasir qazax nəsrində ənənənin davamlılığını möhkəm şəkildə qoruyub saxlayan qiymətli nümunələrdir. Ədibin şəxsiyyəti və yaradıcılığı timsalında bir ziyalının yalnız ədəbi prosesin iştirakçısı deyil, həm də yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi mənzərəsini formalaşdıran, cəmiyyətin düşüncə tərzinə, dəyərlər sisteminə və inkişaf istiqamətinə təsir göstərən mühüm bir mənəvi qüvvə olduğunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

KEMEL TOKAYEVİN “GECƏ AÇILAN ATƏŞ” ƏSƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: MÜHARİBƏ VƏ İNSAN TALEYİ

XX əsrin birinci yarısında bəşəriyyət iki qlobal müharibənin sarsıdıcı zərbəsinə məruz qaldı. Bu müharibələrin faciəvi təsviri, demək olar ki, bütün sahələrdə, o cümlədən ədəbiyyat, rəssamlıq, kino və teatrda da geniş əksini tapdı. Müharibə mövzusu, xüsusilə də İkinci Dünya müharibəsi qazax ədəbiyyatının aparıcı mövzularından birinə çevrildi və bu hadisə qazax yazıçılarının diqqətindən kənarda qalmadı. Döyüş əlavədən keçmiş qələm sahiblərinin əsərlərində ölüm və həyat qarşıdurması, vətənin müdafiəsi, sülh və əmin-amanlıq ideyaları oxucunu laqeyd qoymayan əsas bədii-estetik xətti təşkil etməyə başladı.

XX əsr qazax detektiv janrının görkəmli nümayəndəsi Kemel Tokayevin yaradıcılığında müharibə mövzusu əsas yer tutmuşdur. Gəncliyini amansız müharibə fırtınasına qurban verən müasirləri kimi Kemel Tokayev də cəbhə yolunu keçmiş, 7-ci Qvardiya Tank Alayının tərkibində 226-cı Atıcı Diviziyada döyüşmüşdür. O, ölüm və həyatın bir-birinə qovuşduğu anların şahidi olmuş, insan taleyinin “qaş və göz” arasında olduğunu dərk etmişdir. Müəllif müharibənin təkcə fiziki məhv etmə deyil, həm də saysız-hesabsız ailələrin yasına çevrilən qanlı bir salnamə olduğunu dərinlən anlamışdır. Bu barədə Kemel Tokayevin oğlu, Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev *“Atam haqqında söz” kitabında yazır: “XX əsrin 20-ci illərində doğulmuş həmyaşıdları ilə birlikdə o da həmin*

ağır dövrün bütün sınaqlarını və çətinliklərini öz çiyinlərində daşı-mışdır” (Тоқаев, 2018).

“Alaş” ziyalılarının repressiyalara məruz qaldığı, ardınca müharibənin bütöv bir nəslin taleyini məhv etdiyi tarixi mərhələ geridə qaldıqdan sonra ədəbiyyat meydanına müharibə dəhşətlərini, aclıq və təqibləri öz taleyində yaşamış qələm sahibləri daxil oldu. Ədəbi tənqiddə şərti olaraq “altmışcılar” adlandırılan bu nəsil həyatın dəyərini daha dərin-dən dərk edir, zaman və insan itkisinə xüsusi həssaslıqla ya-naşırdı. Məhz buna görə də müharibə görmüş bir çox ziyalı qısa müddətdə təhsil alaraq jurnalistika, ədəbiyyat və incəsə-nətin müxtəlif sahələrində fəal mövqe tutmağa nail olmuşdu.

Azərbaycanın detektiv yazıçısı Çingiz Abdullayevin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, *“1922-1924-cü illərdə doğulanlar qəhrəman nəsil adlandırılmalıdır, çünki onların əksəriyyəti İkinci Dünya müharibəsində həlak olmuş, yalnız bir neçə faizi sağ qalmış-dır”* (Abdullayev, 2022).

Həmin nəslin nümayəndələrindən olan Kemel Tokayev də müharibədən sonra təhsil almış, Qazaxıstanın mədəni mərkəzi sayılan Almatıda bir sıra nüfuzlu nəşrlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Uzunmüddətli araşdırma, faktların təhlili, müqayisə və ümumiləşdirmə tələb edən detektiv janrında qələmə aldığı əsərlərlə Tokayev qazax ədəbiyyatında özünə-məxsus yer tutmuşdur.

Bu tarixi-ədəbi kontekst Kemel Tokayevin yaradıcılığın-da müharibə mövzusunun formalaşmasını və bədii həll yollarını anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yazı-çının detektiv janrda qələmə aldığı əsərlərdə müharibə təkcə hadisələrin fonu kimi deyil, insan talelərini, psixoloji gərginliyi

və mənəvi sınaqları üzə çıxaran əsas məkan və zaman göstəricisi kimi çıxış edir. Bu baxımdan Kemel Tokayevin “Gecə açılan atəş” əsəri ən xarakterik nümunələrdən biri hesab oluna bilər.

Əsərin süjet dinamikliyi obrazların psixoloji dərinliyi və simvolik məna yükü ilə seçilir. Müəllif müharibənin görünməyən tərəflərini – gecə səssizliyində açılan güllənin yaratdığı qorxu, şübhə, insan psixologiyasında baş verən sarsıntılarını ön plana çəkir. Əsərdə detektiv süjet xətti müharibə şəraitində formalaşan mürəkkəb insan münasibətləri ilə üzvi şəkildə birləşdirilir. Tokayev burada oxucunu yalnız hadisələrin gedişi ilə deyil, həm də vicdanı, məsuliyyəti və seçim anları ilə üz-üzə qoyur. Hadisənin gecə vaxtı baş verən cinayət əməli ilə başlaması süjetdə gərginlik və psixoloji təzyiq yaradır, oxucunu daim gərgin və təşviş vəziyyətində saxlayır.

Əsərin adında yer alan “gecə” və “atəş” anlayışları əsərin ideya-estetik sistemində mühüm simvolik funksiya daşıyır və bədii mətnin semantik dərinliyinin açılmasında əsas rol oynayır. “Gecə” burada təkcə zaman göstəricisi kimi deyil, qeyri-müəyyənlik, təhlükə və naməlumluq məkanı kimi çıxış edərək müharibə reallığının yaratdığı xaosu və insanın tarixi hadisələr qarşısında acizliyini ifadə edir. Eyni zamanda, gecə insanın daxili aləmində baş verən psixoloji gərginliyin, qorxu və sarsıntıların üzə çıxdığı zaman kəsiyi kimi təqdim olunur. Bu baxımdan “gecə” anlayışı fiziki mühitlə yanaşı, mənəvi-psixoloji vəziyyəti də xarakterizə edən çoxqatlı bədii işarəyə çevrilir.

“Atəş” anlayışı isə əsərdə yalnız silahdan açılan güllə mənasında deyil, insan taleyinə yönəlmiş dağıdıcı müdaxilənin, faciəvi və geri dönməz hadisənin simvolu kimi təqdim

olunur. Bu kontekstdə “atəş” müharibənin destruktiv mahiyyətinin yığcam, lakin yüksək emosional və ideya yükünə malik bədii ifadəsi kimi çıxış edir.

“Görkəmli sovet ədəbiyyatşünası Yuri Lotmanın “Bədii mətnin strukturu” kitabında vurğuladığı kimi, bədii mətnə simvol konkret hadisə çərçivəsindən çıxaraq ümumiləşdirilmiş mənalar sistemində daxil olur və mədəni yaddaşın daşıyıcısına çevrilir” (Lotman, 1970). Detektiv janrının çərçivələri daxilində yazılmış bu əsər sadə süjet xəttini aşaraq dərin ictimai-psixoloji və fəlsəfi-estetik məzmun kəsb edir.

Müəllifin şəxsi müharibə təcrübəsi əsərin bədii strukturunda açıq şəkildə hiss olunur. Gecə açılan atəş təkcə fiziki təhlükənin deyil, eyni zamanda insan həyatının nə qədər kövrək olduğunu, bir anlıq qərarın taleyüklü nəticələrə səbəb ola biləcəyini göstərir.

Ədəbiyyatşünas alim Nizami Məmmədov Tağısoy “Kemel Tokayev qazax ədəbiyyatında detektiv janrının banisi kimi” məqləsində vurğulayır ki, *“yazıçının bədii mətninin üslub dominantası onun süjet və kompozisiya quruluşunun orijinallığı, portret xarakteristikasının uğurla yaradılmasıdır”* (Tağısoy N. , 2024). Kompozisiya baxımından əsər klassik detektiv janrının tələblərinə cavab verir: hadisənin başlanğıcı, araşdırma mərhələsi və nəticə hissəsi ardıcıl şəkildə qurulmuşdur. Lakin yazıçı bu sxemi sadəcə mexaniki şəkildə tətbiq etmir, onu müharibə mövzusunun doğurduğu mənəvi-psixoloji gərginliklə zənginləşdirir.

Britaniyalı detektiv yazıçı Riçard Ostin Frimen detektiv janrının strukturunu dörd əsas mərhələyə ayırır: *“məsələnin qoyulması (cinayət), istintaqın aparılması (detektiv tərəfindən), həlli*

(*"kim?" sualına cavab*), sübutların təqdim edilməsi və analiz edilməsi (*"Necə?" və "Niyə?" suallarına cavab*)" (Фримен, 1990). Belə yanaşma əsasında K.Tokayevin "Gecə açılan atəş" əsərinin kompozisiyasını təhlil etdikdə, əsərin detektiv janrının klassik strukturu ilə uyğun gəldiyi aşkar olur.

Povestin başlanğıcında meşəbəyi Mirzaşın gecə vaxtı tanımadığı bir şəxs tərəfindən vurulması ilə cinayət hadisəsi törədilir. Bu, detektiv janrının birinci mərhələsi olan cinayətin ortaya çıxması üçün əsas yaradır. Sonrakı mərhələdə general Baytokovun rəhbərliyi altında Bugenbayev, Lopatin və Altaeyevdən ibarət əməliyyat qrupu istintaqa başlayır. Bu, detektiv janrının ikinci mərhələsini təşkil edir. Üçüncü mərhələdə isə əsərin əsas cinayətkar obrazı olan Çernonosov müəyyənləşdirilir, onun törətdiyi əməllər ifşa edilir və həbs olunur.

Mirzaşın iş başında qətlə yetirilməsinə cəhd səhnəsi klassik detektiv poetikasına uyğun olaraq hadisənin nəticəsindən deyil, artıq baş vermiş cinayətin təsvirindən başlanması prinsipinə əsaslanır. Bu üsul oxucunu dərhal gərgin situasiyanın mərkəzinə çəkir və əsərin kriminal mahiyyətini ilk səhifələrdən etibarən müəyyənləşdirir.

Mirzaşın SSRİ sərhədini "açıq-aşkar qəsdən, düşmənçilik məqsədilə" pozmuş şəxsə müraciəti onun peşə borcunu yerinə yetirdiyini göstərir: *"– Ey, məndən qorxma! Bura gəl! Mən meşəbəyiyəm!" Bu çağırışa məhəl qoyulmaması və "naməlum cinayətkarın" xəbərdarlıqdan sonra atəş açması hadisənin təsadüfi deyil, məqsədli zorakılıq aktı olduğunu sübut edir. Müəllif cinayət anını emosional və vizual detallarla təqdim edərək oxucuda hadisənin dramatik təsirini gücləndirir: "Elə həmin anda da atəşin aydın gurultusu eşidildi. Sanki işıq şüası qocanın sinəsinə sancılıb bütün bədənini*

yandırdı. Meşə titrədi, torpaq ayaqlarının altından qaçdı. Ağaclar fırlana-fırlana yerə yıxılmağa başladı. Qoca meşəbəyi də ağaclarla birgə yerə sərildi” (Tokayev K. , 2022, s. 276).

Belə təsvir təkcə fiziki hücumu deyil, həm də dövlət sərhədinin qorunması ilə bağlı simvolik zorakılığı ifadə edir. Mirzaşın yıxılması fərdi faciə olmaqla yanaşı, dövlət təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidin ilkin işarəsi kimi təqdim olunur.

Daha sonra müəllif oxucuda cinayətin miqyası və mahiyyəti ilə bağlı ilkin təəssürat yaratmaq üçün hadisəni lokal səviyyədən dövlət səviyyəsinə keçirir. Polkovnikin general Baytokova verdiyi məlumat bu cinayətin təkcə bir meşəbəyinə qarşı deyil, SSRİ sərhədlərinə qarşı yönəlmiş planlı pozuntu olduğunu üzə çıxarır:

“– Yoldaş general, iyirmi dördüncü məlumat verir. Hava hücumundan müdafiə xidməti SSRİ sərhədini pozan təyyarə aşkar eləyib” (Tokayev K. , 2022, s. 306).

Beləliklə, sitatlara söykənərək demək olar ki, Tokayev əsəri cinayət faktı ilə açmaqla oxucunu dərhal istintaq prosesinə daxil edir, hadisəni fərdi səviyyədən geosiyasi və ideoloji müstəviyə daşıyır. Bu işə yazıçının detektiv janrını sovet təhlükəsizlik diskursu ilə sintez etdiyini əsaslandırmağa imkan verir.

Süjetin inkişafında hadisələrin dinamikliyi ilə yanaşı, obrazların daxili aləminin açılması da ön plana çəkilir. Əsərin obrazları müharibə şəraitində formalaşmış tipik insan xarakterlərini əks etdirir. Burada hər bir obraz yalnız hadisələrin iştirakçısı deyil, eyni zamanda müharibənin insan psixologiyasında yaratdığı dəyişikliklərin daşıyıcısıdır. Kemel Tokayev obrazları ideallaşdırmır, onları canlı və real təqdim edir.

Müharibə şəraiti insanların xarakterində həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri üzə çıxarır. *“Müəllifin hansı əsərini oxuyursan oxu, onlar həyatın özündən götürülmüş, təxəyyüldən doğulmamış real personajlardır, ağıllı insanlardır”* (Lətifli., 2025). Yazıçı əsərlərində bənzətmələrdən, epitetlərdən, müqayisələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Bu baxımdan əsərdəki obrazlar oxucuya tanış gələn inandırıcı surətlərdir. Yazıçı detektiv janr çərçivəsində insan talelərinə psixoloji dərinlik qazandırmğa nail olur. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Mixail Baxtinin də qeyd etdiyi kimi, *“XX əsr ədəbiyyatında insan obrazı tarixi zaman və sosial şəraitdən kənarda təqdim olunmur. O, hadisələrin passiv iştirakçısı deyil, zamanın və müharibə reallığının mənəvi-psixoloji təsirlərini daşıyan subyekt kimi çıxış edir”* (Baxtin, 1975, s. 235).

Yazıçının əsərində kriminalistik üslubun bütün mühüm elementləri – istintaqın inkişafı, cinayətin analizi, fərqli ehtimalların qurulması və istintaqçı ilə cinayətkar arasında baş verən psixoloji qarşıdurmalar öz əksini tapır. Həmçinin, oxucuya hadisəni başdan-ayağa izah etmir. Onun yerinə oxucu öz proqnozunu qurur, cinayətkarın kimliyi haqqında düşünməyə başlayır. Zirvə nöqtəsində cinayətkar müəyyən olunur, bəzi sirlər açılır və izah olunur.

T.Todorovun detektiv janrla bağlı irəli sürdüyü nəzəriyyəyə görə, *“bu mərhələdə oxucu artıq yalnız hadisəni izləyən deyil, istintaq prosesində iştirak edən fəal subyektə çevrilir”* (Todorov, 1977). K.Tokayevin detektiv əsərlərində cinayətləri açan qəhrəmanın insanların davranışlarını, hərəkətlərini və psixologiyasını öyrənən, müəyyən nəticələr çıxaran və onların əsasında cinayətin sirrini çözmə bilən peşəkar mütəxəssis olmasıdır.

Yazıçı belə güclü istintaqçının qarşısına qəddar və hiyləgər cinayətkar çıxarır: *“Mayor Bugenbayev düşmən casusunun Svintsov soyadı altında gizləndiyini müəyyənləşdirib Baxıtxana Göktaldan çağırırdı, əməlli-başlı təlimat verdi. Onu xəbərdar elədi ki, axtardıqları adam güclü, soyuqqanlı, qəddar, qətiyyətli idi. Ondan hər şey gözləmək olar. Rəqibi ən müxtəlif şəraitlərdə, cürbəcür adlar altında peyda ola bilər. Qazax dilini bildiyi istisna deyil. Buna diqqət yetirmək lazımdı. Qaşılaşdığı adam şübhə doğursa, səs-küy salmamaq, ağıllı hərəkət etmək lazımdı”* (Tokayev K. , 2022).

Verilən epizodda mayor Bugenbayevin düşmən casusunun Svintsov soyadı altında gizləndiyini müəyyənləşdirməsi detektiv janrın klassik modelində cinayətin “şifrəli” mərhələdən analitik mərhələyə keçidini ifadə edir.

Bugenbayevin Baxıtxana verdiyi təlimatlar cinayətkarın psixoloji portretinin qurulmasına əsaslanır. Casusun “güclü, soyuqqanlı, qəddar və qətiyyətli” kimi təqdim olunması detektiv janrda tez-tez rast gəlinən “təhlükəli rəqib” modelini xatırladır. Cinayətkarın müxtəlif adlar altında və müxtəlif şəraitlərdə peyda olması isə onun maskalanma strategiyasının əsas elementidir və gizlilik motivini ön plana çıxarır.

Casusun yerli dili bilmə ehtimalının vurğulanması şifrə və kamuflyaj anlayışlarını daha da dərinləşdirir. U.Econun semiotik yanaşmasına görə, *“detektiv əsərlərdə bu cür detallar “yanılcı işarələr” funksiyasını daşıyır və oxucunun hadisələri bir-mənalı şəkildə dəyərləndirməsinə mane olur”* (Eco U. , 1979). Oxucu daim şübhə və naməlumluq vəziyyətində saxlanılır və hər bir personaj potensial təhlükə mənbəyinə çevrilir.

Tokayevin detektiv konsepsiyasında cinayət xaosun son nöqtəsi deyil. Müəllifin əsərləri üçün xarakterik olan əsas ideya

ondan ibarətdir ki, cinayət nə qədər gizli və planlı həyata keçirilsə də, nəticə etibarilə ifşa olunur və ədalət bərpa edilir. Çernonosovun həbs səhnəsi bu ideyanın kulminativ ifadəsidir. Onun səssiz şəkildə ələ keçirilməsi, qaçış və intihar cəhdinin qarşısının alınması cinayətkarın bütün hiylələrinin dövlət aparatının və istintaq mexanizminin qarşısında aciz qaldığını göstərir:

“Qapını açıb səssiz-səmirsiz içəri girdi. Yox! Geri atıldı, amma kiminsə güclü əlləri onu qamarladı. Ola bilməz! Amma biləyində qandal saqqıldayırdı. Enli boyunluq boynuna taxıldı, başını aşağı əyib yaxasındakı zəhər ampulasını dişləriylə sındırmağa, çekistləri aldadıb əllərindən çıxmağa imkan vermədi.

Çernonosovu maşına aparanda kabinədə bu axşam boş yolda öz əliylə güllələdiyi Baxıtjanı gördü. Ölülər diriləndə, dirilər ağllarını itirirlər... Çernonosov da o gecə buradan uzaqlarda, meşədə açdığı atəşin hədəfə dəymədiyini dərk elədi...”

Yuxarıdakı epizodda diqqətçəkən məqam Çernonosovun psixoloji sarsıntısının vizual şəkildə təqdim edilməsidir. Onun vaxtilə öldürdüyünü düşündüyü Baxıtjanı canlı şəkildə görməsi cinayətkarın daxili dünyasında baş verən mənəvi çöküşü simvolizə edir. “Ölülər diriləndə, dirilər ağllarını itirirlər...” ifadəsi müəllifin poetik ümumiləşdirməsi kimi çıxış edir və cinayətin mənəvi cəzasının hüquqi cəzadan əvvəl gəldiyini göstərir. Bu epizodda Çernonosov gecə vaxtı meşədə açdığı atəşin “hədəfə dəymədiyini” dərk edir ki, bu da onun cinayətinin yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda ideoloji və mənəvi baxımdan da məğlubiyyətə uğradığını ifadə edir.

Beləliklə, K.Tokayevin detektiv əsərində cinayət və onun ifşası qarşı-qarşıya qoyularaq oxucuya aydın mesaj verilir: hüquq-mühafizə sistemi və ədalət mexanizmi cinayətkarın fərdi hiylə və planlarından üstün mövqedə dayanır.

Yazıcının detektiv əsərlərində istifadə etdiyi kriminalistik üslubun əsas tərkib hissələrindən biri də gizlilik və şifrə məsələləridir. Şifrə cinayətkarların və istintaqçıların davranışlarını və əlaqələrini anlamada və başa düşməkdə oxucunun qarşısına qoyduğu maneədir. Bu gizli informasiyanı açmaq və şifrəni çözmək, oxucunun əsərdə irəlilədikcə ehtimallar qurmasına və hadisənin necə inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırmasına imkan verir:

“– On beş dəqiqə əvvəl kimsə Aşrapova teleqram vurub ki, xalası xəstədi, gəlin.

– Kim göndərib?

– Ortayaşlı, ariq bir adam. Gedək.

On dəqiqə sonra onlar artıq poçtda idilər, teleqramı qəbul edən qızı sorğu-suala tutmuşdular. Teleqramı vuran Qlinov imiş. Teleqrafçı qız göstərilən fotoda onu dərhal tanıdı. Qıza təşəkkür edlənib bəyirə çıxdılar. Mayoru Göktala aparacaq maşın artıq onları gözləyirdi.

Maşın şəhərdən çıxanda mayor üzünü Talqata tutdu.

– “Xalan xəstədi” nə deməkdi? “Xala” kimdi?

– Mən də bu barədə düşünürəm. Amma şübhə yoxdu ki, Qlinov təhlükə duyub, Aşrapova xəbərdarlıq edlənir.

– O, görünür, Ryabovanın evini güdürmüş. Mənim qadına baş çəkməyimdən şübhələnib. Çernonosova bunu xəbər verir. Amma izlənildiyimi hiss eləmədim.

– Görünür, evi özü güdmür, kiminsə xidmətindən istifadə eləyirmiş, tutaq ki, uşaqları dilə tutub, yaxud qadın göndərib.

– Yox, bu nəticəyə gəlməkdə tələsməyin. Hələ teleqramın mətnini çözməmişik. Gümanımız dəqiqləşməyib. Amma Göktaldan Qlinovun adına teleqram vurmaq lazımdır ki, narahat olmasın.

– Bəs yazdığımız mətn koda uyğun gəlməsə, onda necə olsun?

– Teleqramımız Qlinovu narahat eləsə, onu həbsə almalı olacağıq. Çernonosovu qorxutmaq üçün qəzetdə məlumat verərik ki, xalq malını oğurlayan ərzaq anbarı müdiri həbs olunub” (Tokayev K. , 2022, s. 355).

Yuxarıdakı hissədə teleqramın şifrəli mətnini təhlil etmək istintaqçılara cinayətkarın fəaliyyətləri haqqında yeni məlumatlar verməkdədir, lakin tam məlumat olmadığı üçün bu ehtimallara hələ də şübhə ilə yanaşılır.

Əsərdəki gizlilik və şifrə elementləri, təkcə istintaqçı və cinayətkar arasında deyil, həm də müəllif və oxucu arasında baş verən intellektual qarşıdurmanın təzahürüdür. Gizliliyi qorumaq, sirri açmaq və hər bir detallı qiymətləndirmək detektiv janrının əsas ideyasına daxildir. Müəllif oxucusunu yalnız mütəşəkkil düşünməyə deyil, həm də mətnin mürəkkəbliyini anlamağa və hər bir hissəni analiz etməyə dəvət edir.

Tokayev hadisələri sadə və anlaşılan dildə, lakin çevik və kəskin təqdim edir. Ən önəmlisi, müəllif hər əsərində detektiv janrın əsas xüsusiyyətini – sirliliyi qoruyur. Amma qeyd etmək lazımdır ki, oradakı sirr və ya müəmmalı hallar həmişə cinayət olmur. Çünki bu janrın əsas ideyası – sirri açmaqdır. Detektiv əsər yalnız cinayətkar və istintaqçı arasında deyil, həm də müəllif və oxucu arasında bütün müəmmaları çözməyə çalışan intellektual oyundur.

Mətn nəzəriyyəsini araşdıran N.S.Valqina deyir ki, “*hər mətnin mənası onun formalaşdırılma məqsədindən asılıdır*”

(Валгина, 2003). Əgər detektiv janrında mətnin əsas məqsədi sirlilikdirsə, K.Tokayevin əsərlərində mətnin məzmunu məhz bu məqsədə uyğun olaraq qurulur və qeyd etdiyimiz şəkildə əks olunur.

Detektiv ədəbiyyatın əsas struktur elementlərindən biri şübhəli şəxsin təftişi və dindirilmə prosesidir. Bu mərhələdə cinayət faktı təkcə hadisə kimi deyil, eyni zamanda insan davranışı, psixoloji reaksiya və hüquqi sübutlar kontekstində təhlil olunur. T.Todorovun detektiv janrın struktur modeli ilə bağlı fikirlərinə görə, *“istintaq mərhələsi cinayətkarın şəxsiyyətinin tədricən üzə çıxarıldığı analitik prosesdir və bu prosesdə detallar ən mühüm, həlledici rol oynayır”* (Todorov, 1977).

K.Tokayevin əsərlərində şübhəli şəxsin təftişi kriminalistik üslubun mərkəzi komponentlərindən biridir. Dindirilmə zamanı verilən qısa, ardıcıl və məntiqi suallar istintaqın hüquqi əsaslar üzərində qurulduğunu göstərir. Şübhəlinin tək olub-olmaması, onunla birlikdə olan şəxslərin kimliyi və hadisə yerindəki fəaliyyəti detektiv janrda “faktların rekonstruksiyası” mərhələsinə uyğun gəlir. Bu mərhələdə oxucu istintaqçı ilə paralel şəkildə informasiyanı təhlil etməyə başlayır:

– *Tək idiniz?*

– *Məni bura çatdıran təyyarədə iki nəfər idik.*

– *İkincisi kimdi?*

– *Təlimatçı. O, bizə məktəbdə paraşütlə atılmağı öyrədirdi.*

– *Başqa kim var idi?*

– *Başqa heç kəsi görmədim.*

– *Məşəbəyiə siz atəş açdınız?*

– *Namatxanovun gözləri böyüdü:*

– *Nə danışırırsınız? İnsana güllə atmışam? Yox, yox! Mən möhtəkirlik eləmişəm. Mənim vicdanımda belə bir şey yoxdu. Allah, özün kömək ol, bu, böhtandı.*

– *Bəs kim atəş açdı?*

– *Bilmirəm...*

– *Bu tapançada yalnız sizin əl iziniz var. Həmin silahdan məhz o gecə atəş açılıb. Günahı boynunuza götürmək istəmirsiniz, amma heç silahı da təmizləməyə cəhd eləməmişiniz.*

– *Allaha and içirəm! Mən meşəbəyiə atəş açmamışam. İnanın mənə"* (Tokayev K. , 2022, s. 290). Namatxanovun meşəbəyinin vurulması ilə bağlı suallara verdiyi emosional reaksiya xüsusilə diqqət çəkir. Onun "Nə danışırırsınız? İnsana güllə atmışam?" kimi emosional etirazı cinayətkarın psixoloji müdafiə mexanizmini nümayiş etdirir.

İstintaq prosesində maddi sübutun – silahın üzərində yalnız Namatxanovun əl izinin olması – təqdim edilməsi kriminalistik təfərrüatların süjetdə həlledici rol oynadığını göstərir. Bununla belə, şübhəlinin silahı təmizləməyə cəhd etməməsi istintaq üçün yeni suallar yaradır və hadisənin bir-mənalı şəkildə şərh edilməsinə mane olur. Eyni zamanda Tokayevin detektiv poetikasında hüquqi və psixoloji təhlil paralel şəkildə aparılır. Şübhəlinin Allaha and içməsi, vicdanına müraciət etməsi onun özünü cinayətkar kimi qəbul etmədiyini göstərir və cinayətin yalnız hüquqi deyil, mənəvi aspektlərini də gündəmə gətirir.

Tokayevin əsərlərində şübhəli şəxsin təftişi cinayətin mexaniki araşdırılması ilə məhdudlaşmır; bu proses hüquqi sübutlar, psixoloji reaksiya və mənəvi məsuliyyət kontekstində kompleks şəkildə təqdim olunur. Bu yanaşma detektiv

janrın əsas məqsədi olan həqiqətin üzə çıxarılmasına xidmət edir.

Detektiv ədəbiyyatda ekspertiza mərhələsi istintaqın obyektiv və hüquqi əsaslar üzərində qurulduğunu təsdiqləyən əsas mexanizmlərdəndir. Bu mərhələdə subyektiv ehtimallar yerini maddi sübutlara verir. T.Todorovun detektiv janrın struktur modeli ilə bağlı fikirlərinə əsasən *“ekspertiza süjetin analitik fazasına aid olub, cinayət hadisəsinin rəşional şəkildə izah edilməsinə xidmət edir”* (Todorov, 1977).

Qeyd etdiyimiz epizodd polis bölməsində ekspertlərin Ryabovanın evindən götürülmüş izlə Çernonosovun Talqata verdiyi pulun üzərindəki barmaq izlərini tutuşdurması kriminalistik təfərrüatların süjetdə həlledici rol oynadığını göstərir. Barmaq izlərinin müqayisəsi detektiv janrda elmi metodun tətbiqini simvolizə edir və istintaqın fərziyyələrdən sübutlara keçid mərhələsini nümayiş etdirir.

Eyni zamanda müəllif bu səhnəni paralel süjet xətti ilə təqdim edir: ekspertiza prosesi davam etdiyi anda Çernonosov-Aşrapovun Göktala doğru hərəkət etməsi dramatik gərginliyi artırır. Belə paralel quruluş oxucu üçün informasiya asimetrisi yaradır. Oxucu istintaqın irəlilədiyini bilir, lakin cinayətkar bundan xəbərsizdir. Bu üsul süjetin ritmini sürətləndirir və kulminasiya anına hazırlıq funksiyası daşıyır.

U.Ekonun semiotik yanaşmasına əsasən, barmaq izi kimi maddi sübutlar detektiv mətnlərdə *“təkbəedilməz işarələr”* statusu qazanır və cinayətkarın maskalanma strategiyasını dağdır. Çernonosovun kimliyinin gizlədilməsi və müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərməsi ekspertiza nəticəsində mənasızlaşır və onun cinayətkar obrazı faktlarla təsdiqlənir.

Nəticə etibarilə, Tokayevin detektiv əsərlərində eksperti-za mərhələsi istintaqın ən yüksək etibarlılıq nöqtəsini təşkil edir. Maddi sübutların təhlili cinayətkarın ifşasını qaçılmaz edir və detektiv janrın əsas ideyasını – həqiqətin mütləq üzə çıxmasını təsdiqləyir.

Detektiv və casusluq mövzulu əsərlərdə şifrəli ünsiyyət və konspirasiya üsulları istintaqın ən mürəkkəb və dramatik mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu mərhələdə informasiya bir-başə ötürülmür, əksinə, jestlər, predmetlər, dialoq fraqmentləri və davranış modelləri vasitəsilə kodlaşdırılır. U.Ekonun semiotik yanaşmasına görə, *“bu cür ünsiyyət forması mətn daxilində “çoxqatlı işarələr sistemi” yaradır və yalnız konteksti bilən şəxslər üçün anlaşılan olur”* (Eco U. , 1979).

General Baytakovun dindirmə zamanı Yakupov-Namatxanov tərəfindən təqdim edilən görüş sxemi casusluq fəaliyyətinin klassik konspirativ modelini əks etdirir:

“O, günbatan tərəfdəki çıxışa doğru uzanan cığırla əlli addım gələcək, sonra sol tərəfə baxacaq. Mən həmin məqamda üzbəüzdəki oturacaqda əyləşib, guya qəzet oxuyacağam. Sol tərəfimdə jurnal olacaq. Mənimlə görüşə gələn adam qoltuğunda qovluq gəzdirməlidir. Yanımdan ötəndə papirosunu yandırmalıdır. Çöpü kibrit qutusuna iki dəfə çəkəcək. Çöp yanmayacaq. O, boş qutunu yerə atacaq, mənə yaxınlaşıb deyəcək: “Kibritiniz var? Mən cavab verməliyəm: “Papiros çəkən adamın öz kibriti olmalıdır”, – sonra da qutunu uzatmalıyam. O həmin məqamda deyəcək: “Dükən bağlandı, almağa macaq tapmadım”. Mənsə deməliyəm: “Şəhərimizdə dükanlar həmişə bağlı olur”. Bir-birimizi belə tanımalıyıq. O guya unudub kibriti cibinə qoyacaq, mənə də başqa qutu verəcək. Həmin qutuda bundan sonra necə hərəkət etmək lazımdır” (Tokayev K. , 2022, s. 363).

Burada görüş yerinin dəqiq təsviri, hərəkətlərin ardıcılığı, jestlərin və predmetlərin (qəzet, jurnal, qovluq, kibrit qutusu) əvvəlcədən razılaşdırılmış mənaları casus ünsiyyətinin şifrə üzərində qurulduğunu göstərir.

Dialogda istifadə olunan adi məişət ifadələrinin (“Kibritiniz var?”, “Dükən bağlandı, almağa macal tapmadım”) şifrə funksiyası daşması casusluq fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri olan kamuflyajı ön plana çıxarır. R.Bartin hermenevtik kod anlayışına görə, *“bu tipli dialoglar oxucu üçün zahirən mənasız görünən, lakin dərin məna daşıyan “bağlı mətn” nümunələrindədir”* (Barthes, 1974). Şifrə yalnız sözlərdə deyil, kibritin yanmaması, qutunun yerə atılması kimi hərəkətlərdə də təcəssüm olunur. Xüsusilə diqqətəlayiq məqam şifrənin mərhələli şəkildə qurulmasıdır: ilkin tanınma, dialog vasitəsilə təsdiq və nəhayət, yazılı təlimatın ötürülməsi. Oxucu bu mərhələdə artıq yalnız hadisələri izləyən deyil, şifrəni analiz edən fəal iştirakçıya çevrilir.

Beləliklə, “Gecə açılan atəş” əsəri detektiv janrın strukturu və poetik imkanlarından səmərəli istifadə edərək insan xarakterinin mürəkkəb qatlarını, ictimai ədalət və şəxsi vicdan axtarışlarını ustalıqla əks etdirir. Əsərin dili, obrazların psixoloji dərinliyi və hadisələrin dramaturgiyası oxucuda həm emosional, həm də düşüncə səviyyəsində dərin təəssürat yaradır.

KEMEL TOKAYEVİN “XÜSUSİ TAPŞIRIQ” POVESTİNDƏ SƏNƏDLİLİK VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL

İkinci Dünya müharibəsi miqyasına və fəsadlarına görə bəşəriyyətin XX əsrə qədərki inkişaf tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Ümumi xarakteri etibarilə imperialist qüvvələrin maraqlarının toqquşması kimi qiymətləndirilən bu müharibə 50 milyondan çox insanın həyatına son qoyaraq global miqyaslı humanitar fəlakətə çevrilmişdir. Baş vermiş bu faciə bəşəriyyətin mədəni-psixoloji sarsıntısına səbəb olmuş, müharibənin dəhşətlərini əks etdirən çoxsaylı bədii nümunələrin yaranmasına zəmin hazırlamışdır. Görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov “Kassandra damğası” romanında müharibənin mahiyyətini iki totalitar sistemin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində şərh edərək yazır:

“Yaxşı, siz bir deyin görək: əlində məşəl tutaraq çox sözlər deməyə qadir olan bir dövrün – “Stalin-Hitler” ya da əksinə, “Hitler-Stalin” əsrinin, çoxlarının yaddaşında diri qalan o keçmişin cəngəlliklərində gəzməyə dəyərmə? Onların ikisinin bir olan mahiyyəti bəşəriyyətə o qədər qan bəxş etdi ki, dünya statistikasına hələ də bu iki qütb arasındakı müharibəyə cəlb edilmiş qurbanların gerçək sayı haqda dəqiq nəticəyə gələ bilmir... Bolşevizm olmadan faşizmin mövcudluğu mümkün idi mi? Stalinsiz Hitlerin olması mümkün idi mi? Ya da əksinə?” (Aytmatov, 2018).

İkinci Dünya müharibəsi ümumi geosiyasi mahiyyəti ilə yanaşı, həm də işğala məruz qalmış xalqların azadlıq mübarizəsi kontekstində dəyərləndirilməlidir. Xüsusilə sovet tarixşünaslığı və ümumilikdə sovet insanı prizmasından bu

müharibə “Böyük Vətən müharibəsi” kimi xarakterizə olunur. Həmin dövrdə cəbhəyə yollanan yüz minlərlə insan inandıqları ideologiya və vətən sevgisi ilə ümumi azadlıq uğrunda mübarizə aparırdılar ki, bu da dövrün reallığını əks etdirən mühüm amillərdən biridir.

Qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Kemel Tokayevin 1963-cü ildə qələmə aldığı “Xüsusi tapşırıq” povesti bu mövzunun sənədli-bədii inikası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə müharibənin ən kritik dövrlərindən olan 1943-cü ildə Kiyevin azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlər və partizan hərəkətinin fəaliyyəti təsvir olunur. Müəllif öz şəxsi müşahidələrini və 1963-cü ildə həmin ərazilərə təkrar səfəri zamanı qeydə aldığı jurnalist xatirələrini bədii forma ilə sintez edərək dövrün tarixi mənzərəsini canlandırmışdır. Qazax detektiv nəsrinin banisi hesab olunan Kemel Tokayevin yaradıcılığında “Xüsusi tapşırıq” povesti müəllifin fərdi bioqrafiyası ilə tarixi reallıqların sintezi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə hadisələr İkinci Dünya müharibəsinin həlledici mərhələlərindən biri – 1943-cü ilin tarixi mənzərəsi fonunda cərəyan edir. Povestin süjet xəttinin mərkəzində Ukrayna ərazisinin faşist işğalından azad edilməsi uğrunda aparılan mübarizə, Kiyev əməliyyatı və bu prosesdə kəşfiyyatçıların, eləcə də partizan dəstələrinin rolu bədii şəkildə işıqlandırılır.

Yazıçı özünün də bilavasitə iştirakçısı olduğu müharibəylə bağlı hadisələrə və Ukrayna torpaqlarında cərəyan edən partizan hərəkətinə təxminən iyirmi illik zaman məsafəsindən sonra müraciət edir. Əsərdə təhkiyəçi-qəhrəman funksiyasını yerinə yetirən personajlar həmin dövrün canlı şahidləri və fəal

iştirakçılardır. Kemel Tokayev təhkiyəçilərin dili ilə real tarixi faktları bədii təxəyyül süzgəcindən keçirərək, sənədliliklə bədiiliyin vəhdətini yaratmağa nail olmuşdur.

Kemel Tokayev iki il yarım müharibədə desantçı kimi döyüşmüş, Belarusiya, Ukrayna və Polşanın faşistlərdən azad olunmasında iştirak etmişdi: *“Kemel Tokayev tank alayının tərkibində Belarusiya, Ukrayna və Polşanın döyüş meydanlarından keçdi, Stalingradın müdafiəsində iştirak etdi. 1944-cü ilin axırlarında igidliyinə və qəhrəmanlığına görə artıq iki “Vətən müharibəsi” ordeni, çoxsaylı medallarla təltif olunmuşdu”* (Tokayev K. J., 2022).

Əsər də yazıcının bioqrafiyasının bu məqamına uyğun şəkildə, tank heyətini daşıyan qatarların Ukrayna ərazisinə çatması ilə başlayır. *“Müharibə gədirdi. 1943-cü il idi... Qoşunlarımız sürətlə qərbə doğru irəliləyirdi. Xidmət etdiyim hərbi hissə hücumda iştirak edən bölmələrin ardınca gədirdi. Noyabrın əvvəllərində bizim tank heyəti stansiyalardan birində dayandı”* (Tokayev K. J., 2022)

Kemel Tokayev bilavasitə şəxsi bioqrafiyası ilə bağlı olan süjetdən stansiyada adını eşitdiyi İrina adlı partizan hərəkəti iştirakçısının müharibədə göstərdiyi şücaəti əks etdirən və yerli xalq arasında məşhur olan əhvalata keçid edir. Yazıçı əsərdə partizan qüvvələri ilə faşistlər tərəfinə keçən, satqınlıq edənlər arasındakı ziddiyyəti məhz torpağa olan münasibətlə təsvir edir. Partizan Kali Utgenovun *“Torpağı sevməyi bacarmayan insan çətin anlarda onu qoruya bilməyəcək. Belə insanlar bəzən asanlıqla xəyanətkara, satqına çevrilir”* (Tokayev K. , 2024) sözləri az sonra faşistlər tərəfinə keçən Qovkallo Mixailin *“Lənət olsun bu torpağa”* (Tokayev K. , 2024) fikri ilə ziddiyyət təşkil edir. Kemel Tokayev tez-tez əsərdə torpaq və onun uğrunda

savaşı insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında vacib meyar olduğunu diqqətə çatdırır.

Povestdə təsvir edilən partizan hərəkəti qəhrəmanlarının ortaq cəhəti onların öz mübarizələrinə şəxsi talelərini qurban verməsi, gizləndikləri vaxtları belə özlərini fəaliyyətsizlikdə günahlandırmaqlarıdır. Əsərdə İrinanın cəsarəti iyirmi il sonra, hadisələrə şahid qismindəki baxışda da nümunəvi yanaşma kimi təqdim edilir: *“Biz kənddə uzun müddət yaşadıq. Mən başa düşdüm ki, təklildə gizlənib canını qurtarmaq olar. Amma biz düşərgədən təkə bunun üçün mü qaçmışdıq? Həqiqətənmi, bu dünyada yalnız özümüzü xilas etmək üçün yaşayırıq?”* (Tokayev K. , 2024).

1963-cü ildə qələmə alınmış “Xüsusi tapşırıq” povestində hadisələr müharibədən iyirmi il sonra jurnalist kimi fəaliyyət göstərən müəllif-qəhrəmanın Dneprətrafı bölgələrə səfəri əsas yer tutur. Bu “səyahət” bir növ retrospektiv təhlil xarakteri daşıyır; qəhrəman sağ qalan döyüş yoldaşları ilə görüşür, keçmiş hadisələri sənədləşdirərək tarixin yaddaşına köçürür. Əsərdə sənədliliyin üstünlük təşkil etməsi detektiv elementlərinin janrın klassik qəliblərindən fərqli, daha məhdud şəkildə istifadəsini şərtləndirmişdir. Bu mənada, “Xüsusi tapşırıq” əsərini detektiv fəaliyyətin mahiyyəti və etikası haqqında yazılmış analitik-bədii nümunə kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Kemel Tokayev partizanlar haqqında əsər yazsa da, xatirələrində müharibədə bu hərəkətin rolunun bəzən şişirdildiyini qeyd edir, onların qələbədə həlledici rol oynadığının vurğulanmasını bir o qədər də doğru saymırdı. Onu da qeyd edək ki, bu yanaşma Xruşşov dövründə keçmiş tənqid kontekstində xüsusilə qabardılırdı: *“Bəzi tarixçilər hətta o qədər*

irəli getmişdilər ki, düşmən üzərində əldə edilən qələbədə məhz partizanların həlledici rol oynadıqlarını bildirirdilər. Heç kəs xalq intiqamçılarının böyük xidmətlərinə şübhə etməsə də, bu açıq-aşkar izafi qiymət idi. Müharibə iştirakçıları, o cümlədən də Kemel Tokayev faşist Almaniyası üzərində çalınan qələbəyə nizami qoşun hissələrinin həlledici töhfə verdiklərini başa düşürdülər” (Tokayev K. J., 2022).

Əsərin süjetinin əsas qayəsini Ukraynada yerli xalqın müqavimət hərəkəti və vətənpərvərlik müstəvisində birləşməsi təşkil edir. Müəllif kəşfiyyatçı İrina obrazı vasitəsilə qadın cəsarətinin bədii inikasını uğurla yaradır. Onun düşmən zabitləri ilə qurduğu riskli kəşfiyyat oyunu və əsir götürülmüş zabitlərin xilas edilməsi əməliyyatı povestin kulminasiya nöqtələrindən biridir.

Kemel Tokayevin müharibədəki şəxsi təcrübəsi əsərdəki taktiki əməliyyatların təsvirində (məsələn, hərbi eşelonların partladılması, diversiya fəaliyyətləri) peşəkar dəqiqliylə əks etdirilmişdir. Müəllif müşahidəçi statusundan çıxaraq, hadisələri birbaşa “içəridən” təsvir edir ki, bu da mətndəki baş və rən hadisələrə inandırıcılıq dərəcəsini artırır.

Əsərdə detektivlik birbaşa deyil, dolayısı ilə – iyirmi illik sirlərin açılması, xainlərin ifşası və müəmmalı hadisələrin tədqiqi formasında təzahür edir. Partizan qruplarının fəaliyyəti təkcə hərbi uğur deyil, həm də xalqın qələbəyə olan inamının bərpası kimi təqdim olunur. Povestdə detektiv nəsrə xas hadisələr, proseslərdən daha çox fərdi yaşantıların, obrazların keçirdiyi duyğular ön planda təsvir edilmişdir. Bu təbii ki, əsərdə yazıçının şəxsi təcrübə və yaşantılarının, avtobioqrafik elementlərin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Kemel

Tokayev digər əsərlərindən fərqli olaraq “Xüsusi tapşırıq” povestində obrazların daxili dünyasını, əməliyyatlar zamanı keçirdikləri həyəcanları uğurla ön plana çəkmişdir.

Yazıçı keçmiş hadisələrə təkcə öz şərhində deyil, döyüş yoldaşlarının təhkiyəsində, bir növ özünü də maraqlandıran məqamların üzə çıxarılması şəklində yanaşır. Əsərdə 20 illik bir distansiyada iki fərqli zamanda iki süjet xəttinin yaradılması maraq doğurur. Beləliklə, oxucu həm 1943-cü ilin qızgın döyüş səhnələrini, həm də həmin səhnələrin artıq tarixə çevrilərək canlı şahidlərin diliylə şərh olunduğunun vahid mətndə yaradıldığının şahidi olur. Kemel Tokayev hadisələrin cərəyan etdiyi məkanları (xronotop) xüsusilə qabardaraq, onları sadəcə coğrafi məkan deyil, kollektiv yaddaşın simvolik məkanı kimi mənalandırır. Baxtinin yazdığı kimi, *“Məkanda baş verən hər bir hadisə zamanla sıx bağlıdır və bu vəhdət bədii mətnə hadisələrin süjet xəttini, qəhrəmanın taleyini formalaşdıran əsas amildir. Xronotop hadisənin konkretliyini və görünən olmasını təmin edir”* (Бахтин, 1975).

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Yazıçı əsərdə iki fərqli zamanı təsvir edir. Onlardan birincisi hadisələrin gərgin situasiyalarda baş verdiyi 1943-cü il, ikincisi isə 20 il sonra, 1963-cü ildə həmin hadisələrə retrospektiv şəkildə qayıldığı, hadisələrin yaddaşın diliylə ifadə olunduğu zamandır. Hər iki halda məkan sabitdir. Məkan iki zamanda baş verən hadisələri müxtəlif situativ vəziyyətlərə baxmayaraq birləşdirir. Baxtinin qeyd etdiyi kimi, *“məkanda baş verən hər bir hadisə zamanla sıx bağlıdır...”* (Бахтин, 1975).

Beləliklə, tarixi hadisələr, partizan müharibəsinin real lövhələri yazıçı qələmiylə özünün uğurlu bədii həllini tapır.

Oxucu həm tarixi proseslər, yerli xalqın qəhrəmanlığı haqqında informasiyalar əldə edir, həm də bütün bu reallıq müəllif təxəyyülünün bədii təqdimatında ortaya qoyulur.

Kəşfiyyatla bağlı müəyyən əməliyyatların icrasında detektiv elementlərinə, xainin kimlik ilə bağlı müəmmalı sonluqlara rast gəlmək mümkündür. T. Todorova görə, detektiv əsər cinayətin baş verməsi və onun araşdırılması kimi iki fərqli hekayənin cəmidir: *“Detektiv roman iki hekayədən ibarətdir: birincisi – baş vermiş hadisənin (cinayətin) özü, ikincisi – həmin hadisənin necə öyrənilməsi və bərpası prosesidir. İkinci hekayə birincinin sirrini açmaqla məşğul olur”* (Todorov, 1977). Bu baxımdan *“Xüsusi tapşırıq”* povestində müharibənin özünü birinci, 20 ildən sonra ona qayıdışı isə bərpa dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

Partizan qrupunun aktiv fəaliyyəti təkcə düşmənin fiziki qüvvələrinin, silah-sursatının məhvi ilə məhdudlaşmır. Yazıçı əsərdə bu mübarizənin geniş xalq kütlələrində qələbəyə inamın formalaşmasında həlledici roluna xüsusi diqqət çəkmişdir. Partizanların ələ keçirilməsi və onların əməliyyatlarının satqınlıq nəticəsində uğursuzluğa düşər olduğu məqamlarda yerli xalqda da qələbəyə ümid azalır. Əksinə düşmən arxasına keçilərək yerinə yetirilən uğurlu əməliyyatlar partizan qruplarının sayını artırır, xalqda faşistlər üzərində qələbəyə inamı yüksəldir. Bu baxımdan yazıçı müharibədən iyirmi il sonra təkrar görüşən, bir çoxlarının isə ölümündən sonra xatırlandığı bu mübarizənin böyük əhəmiyyətini göz önünə gətirir. Kemel Tokayev povestdə hadisələrin cərəyan etdiyi məkanları xüsusilə qabardır. Müharibədən iyirmi il sonra keçmiş döyüşçülərin həmin yerlərə qayıdışı, o yerlərdən təkrar

keçərək keçmişə xatırlamaları bu məkanın sadəcə savaşların baş verdiyi coğrafi ərazi deyil, geniş mənada orada yaşayan xalqla birlikdə mübarizənin simvolu kimi təqdim edir.

Beləliklə, Kemel Tokayev “Xüsusi tapşırıq” povestində 1943-cü ildə baş vermiş qanlı müharibənin, partizan döyüşlərinin getdiyi Dneprətarafı məkana iki zaman rakursundan yanaşaraq hadisələrin həm gərgin dövründən, həm də onları şahidlərin təhkiyəsində xatirə kimi danışıldığı kontekstdə təsvirə cəlb etmişdir. Yazıçı heç də yalnız şahidlərin və onların qəhrəmanlığından, döyüş yolundan bəhs etməmiş, bu prosesləri xalqın mübarizəsi fonunda uğurla təqdim etmişdir. “Xüsusi tapşırıq” povestində detektiv yanaşma əsərin birbaşa süjetin mahiyyətini müəyyən etməsə də, bəzi tapşırıqların həyata keçirilməsində, xüsusilə əsərin adının götürüldüyü “Xüsusi tapşırıq” bölməsində, İrinanın maskalanaraq düşmənin içlərinə doğru hərəkət etməsi ilə bağlı əhvalatlarda mühüm element kimi çıxış edir. Yazıcının bu əsərində də fərdi yaradıcılıq dəstxəti üçün səciyyəvi olan detektiv nəsrin xüsusiyyətlərindən faydalandığı görünməkdədir. Kemel Tokayevin, şübhəsiz ki, əsas məqsədi özünün də şəxsən iştirakçısı olduğu müharibəni, şahidi olub eşitdiyi hadisələri bədii planda daha kamil şəkildə oxuculara təqdim etmək olmuşdur. Nəticədə biz İkinci Dünya müharibəsi zamanı Dnepərtərafında gedən proseslərin tarixi haqqında “Xüsusi tapşırıq” povesti vasitəsilə ətraflı məlumatlar ala bilirik. Fikrimizcə, Kemel Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” povesti yazıcının şəxsi və fərdi taleyinin bir parçası kimi bioqrafik mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, ümumilikdə həmin dövr və müharibə ilə bağlı qələmə alınmış ən oxunaqlı nəsr əsərlərindən biri kimi də maraqlıdır.

KEMEL TOKAYEVİN “SUI-QƏSD” ƏSƏRİNDƏ BAŞ OBRAZDAKI MİLLİ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Kemel Tokayevin “Sui-qəsd” əsəri nəinki maraqlı süjet xətti ilə, həm də cəmiyyətə yönəlmiş dərin mesajları ilə qazax detektiv ədəbiyyatında mühüm yer tutan nümunələrdən biridir. Əsərdə Petruşkin adlı obraz həyat yoldaşı Matryonanın itməsi ilə bağlı minbaşı Kuzmenkonun yanına gəlir. Həyat yoldaşının tapılması üçün cinayət işinin açılmasını ondan xahiş edir. Bundan sonra hadisələr detektiv janrına uyğun olaraq axtarışlardan və şübhələrdən ibarət olaraq davam edir. İtki ilə bağlı müxtəlif versiyalar səslənsə də, yalnız əsərin sonuna yaxın Matryonanın səbəbsiz itmədiyini, öldürüldüyünü məlum olur. Əvvəlcə əsərin giriş hissəsi oxucunu birbaşa hadisənin mərkəzinə gətirir. Sui-qəsd faktının təqdim olunması ilə müəllif dərhal gərgin atmosfer yaradır. Bu hissədə əsas məqsəd oxucuda suallar formalaşdırmaqdır: hadisə kim tərəfindən törədilib və səbəbi nədir? Müəllif burada artıq konfliktin əsasını qoyur və oxucunu mətnə bağlayır.

Müəllif bu əsərdə cinayət işini sadəcə hadisə kimi təqdim etmir, onu insan psixologiyası, sosial münasibətlər və mənəvi dəyərlər və s. fonunda təhlil edir. “Sui-qəsd” əsərində hadisələr zəncirvari şəkildə qurulmaqla, detektiv janrının xüsusiyyətlərini daşımaqdadır *“Detektivin məqsədi baş verən hadisələri ardıcılıqla izləmək və günahkarı təyin etməkdir”* (Lətifli S., 2023, s. 107). Əsərdə bir psixoloji gərginlik vardır ki, bu da ona, bədiilik baxımından ağırlıq gətirir. Bu gərginlik obrazların həddindən artıq çoxluğu (Baykin, Sereca, Maslov, Albay

Dayırov, Anastasiya və başqaları) və onların əsas məzmunla birbaşa əlaqəsizliyi ilə bağlıdır. Bu isə nəinki sujet xəttində hadisələrin açılmasına mane olur, həm də obrazların daxili dünyasının dərinliklərinə enməyə də çətinlik yaradır. Əsərdəki hadisələrin zəncirvari şəkildə gedişatı oxucunu bir qədər maraq içində saxlaya bilir, lakin yardımçı obrazların çoxluğu və məzmunla əlaqəsizliyi oxucunu yoran məqamlar sırasındadır. Bəlkə də əsərdə süjetlə birbaşa əlaqəsi olmayan obrazlar az, təsvirlərsə daha dolğun olsaydı, onun emosional təsir gücü də daha çox ola bilərdi. Əsərin əsas məziyyətlərindən biri sosial məzmunun güclü olması faktıdır. Tokayev baş obraz Kuzmenkonun timsalında cəmiyyətdəki ədalət və məsuliyyət məsələlərini qabardır və yaratdığı obrazın simasında dövlətə sədaqət, ictimai borc hissi və mənəviyyət məsələlərini işıqlandırmaqla, cəmiyyətin vətənpərvər ideal nümayəndəsini təcəssüm etdirir. Ona görə də “Sui-qəsd” yalnız detektiv əsər kimi yox, eyni zamanda sosial-psixoloji roman kimi də dəyərlidir. Detektiv janrının tədqiqatçısı İlhamə Məmmədovanın Tokayevin obrazları ilə bağlı bölgüsünə uyğun olaraq, Kuzmenko obrazı birinci tip bölgüyə aid edilməklə xaraktercə mübariz insan obrazını öz davranışları, nitqi ilə tamamlaya bilir. *“birinci tip obrazlara ənənəyə sadıq, fərdi motivləri güclü inkişaf etmiş və davranış qaydalarına əməl edən təşəbbüskar və mübarizəyə hazır xarakterlər aiddir”* (Məmmədova.İ., 2021, ss. 21-25).

Məlumdur ki, cinayət təkcə fərdi hadisə deyil, fərdin cəmiyyət daxilində yaşadığı psixoloji halların nəticəsidir. Əsərin süjet xətti klassik detektiv quruluşa uyğun şəkildə inkişaf etdirilməklə, başlanan gərginlik mərhələli şəkildə artır, istintaq prosesi isə oxucunu diqqət mərkəzinə çəkir. Hər yeni detal

əvvəlki şübhələri ya təsdiqləyir, ya da təkzib edir, bu da oxucuda daim axtarış və düşünmə ehtiyacı yaradır. Lakin qeyd edək ki, yazıcının istifadə etdiyi bu tipli detektiv priyom təkrarlandıqca oxucu yorulur və hadisələri öz axarı ilə izləməkdə çətinlik çəkir.

Obrazlar sistemi əsərin mühüm komponentlərindən biridir. Xüsusilə, Kuzmenko obrazı müəllif tərəfindən daha dolğun və inandırıcı şəkildə yaradılmışdır. Onun məntiqi düşüncəsi, soyuqqanlılığı və peşəkarlığı əsərin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Bu obraz ədalətin təcəssümü kimi çıxış edir və oxucu üçün etibarlı bir istiqamət yaradır. Lakin əsərdə digər obrazların, xüsusilə cinayətkarın daxili dünyasının tam açılmaması müəyyən çatışmazlıq kimi qiymətləndirilə bilər. Fikrimizcə, əsərdə cinayətin motivləri qismən aydın, hadisələr psixoloji dərinlik baxımından geniş şəkildə təsvir edilsəydi, daha məqsədəuyğun nəticə əldə etmək mümkün olardı. Buna baxmayaraq, əsər struktur-kompozisiya baxımından ardıcıl və məntiqli qurulmuşdur. Mətn giriş, hadisələrin gedişi, kulminasiya və özünün nəticə mərhələlərini təqdim etmək baxımından maraqlı qurulmuşdur. Xüsusilə, kulminasiya nöqtəsində gərginliyin zirvəyə çatdırılması və sonrakı açılış prosesi müəllifin bədii məharətini nümayiş etdirir.

Daxili məzmun baxımından əsər yalnız “cinayət və cəza” mövzusunı deyil, həm də insan xarakterinin mürəkkəbliyini açır. Müəllif göstərir ki, hər bir cinayətin arxasında psixoloji səbəblər və sosial təsirlər dayanır. Bu isə əsəri sadə detektivdən daha dərin mənə qatına yüksəldir. Əsərdəki Petruşkin öz dəyişkən xarakteri və sevgili həyat yoldaşı obrazını ustalıqla

oynamaqla, *“Petruşkinin üzündə heç bir narahatlıq hissi yoxdur. Davranışları tam özündən əminliyi ifadə edir. Duruşu dimdikdi”* (Tokayev K. , 2023, s. 194), nəinki istintaqçı Kuzmenkonu, eyni ilə oxucunu da çaşdırır, onun cinayət əməli ilə bağlılığı əsərin yalnız sonunda məlum olur. *“Naməlum bir şəxsdən sirli məktub aldıqdan sonra Petruşkin güclü emosional həyəcan vəziyyətinə düşmüş və fərqlində olmadan Matryonaya “Nazi” dəstəsində fəaliyyət göstərdiyini ifadə etmişdir. Daha sonra ayıldıqda isə həyat yoldaşının bu sirri Maslovaya açıqlamış ola biləcəyindən ehtiyatlanmışdır. Evə qayıdan kimi, dərman qoxusundan istifadə edərək, qadını huşsuz vəziyyətə salmış, daha sonra isə balta ilə başını kəsmişdir. Meyiti evin zirzəmisində döşəmənin altında, beton qatının altına basdırmışdı”* (Tokayev K. , 2023, s. 306). Beləliklə, əsər oxucunu hadisələrin addım-addım mərkəzinə aparır və sonunda yalnız cinayətin deyil, insan təbiətinin də müəyyən tərəflərini açmağa nail olur.

Kemel Tokayevin *“Sui-qəsd”* əsəri detektiv janr çərçivəsində yazılsa da, onun dərin qatlarında milli xarakterin müxtəlif cəhətləri aydın şəkildə əks olunur. Müəllif cinayət hadisəsini təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qazax cəmiyyətinin mənəvi dəyərlərini, düşüncə tərzini və sosial münasibətlər sistemini göstərir və xüsusilə baş qəhrəman Kuzmenkonun xarakterini mənsub olduğu xalqın xüsusiyyətlərinə bağlayır. *“Obrazı canlandırmaq, onun xarakterini, xarici portretini çəkməkdə sənətkarın müraciət etdiyi vasitələrdən biri də qəhrəmanın xüsusiyyətlərini yerli şəraitlə bağlamaqdır. Bu cəhət xarakterə bir kolorit aşılayır, onun milli keyfiyyətlərinin tamamlanmasına kömək edir”* (Qasımzadə, 1982, s. 153). Kuzmenko milli xarakter kimi, mənliyin, şəxsiyyətin milli-mənəvi dəyərlərə

sadiqliyin, milli ənənələrə bağlılığın göstəricisi kimi qazax xalqının təmsilçisidir. Bunu nəinki Kuzmenkonun digər obrazlarla dialoqunda, həmçinin düşüncələrində, şəxsi insani keyfiyyətlərində, peşəsinə sadiqliyində, xalqını sevməsində, vətənə bağlılığında görmək mümkündür. Ona görə də cəmiyyət içərisində, kütlə arasında bu cür milli xarakterli şəxslər yalnız və yalnız digər insanlarla müqayisədə öz fərqlərini görür, dərk edir, milli-genetik yaddaşı oyaq olan, özündə milli mənilik və milli özünüdərk hisslərini formalaşdırmağı bacaran insanlar kimi meydana çıxırlar. Bu xarakter bir parçası, nümayəndəsi olduğu xalqın – millətin bütün inanclarını, dilini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, yaddaşını özündə daşıya bilir. Həm də təkcə daşımaqla kifayətlənmir, eyni zamanda da yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür. Kuzmenko da milli xarakter kimi Şərq və Orta Asiya cəmiyyətlərinə xas xüsusiyyətləri əks etdirən obraz kimi yadda qalır. Nəinki Kuzmenko, eynilə XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Muxtar Auezovun bütün dünyaya səslənən “Abay” romanına da nəzər saldıqda biz bu xüsusiyyətləri əsərin baş qəhrəmanı olan Abayda da görürük. *“Abay üçün həyatın mənası yalnız və yalnız xalq, millət naminə yaşamaq, mübarizə aparmaqdır. Mənsub olduğu təbəqə naminə özünü qurban vermək fikrində olmayan, hətta bu təbəqə ilə konfliktdə gələn Abay millət üçün əlindən gələn bütün işləri görməyə birmənalı şəkildə hazırdır. Milli bir insanın və millətə vurğun bir şəxsiyyətin yaradıcılığı kimi, həyatı da bütövlükdə milli ruhla süslənmişdir”* (Teymurov, 2020, s. 103). Beləliklə, qazax ədəbiyyatının nümayəndələri əsərlərində qədim türk təfəkkürünü, xarakterini özlərində qoruyub saxlamaqla, varislik ənənələrindən istifadə etməklə qazax xalqının milli

düşüncəsinin formalaşmasına bu şəkildə öz töhfələrini verə bilmişlər. Ədəbiyyatşünas Qasım Qasımzadə *“Şəxsin milli özünüdərk, əslində, milli xarakterin başlıca əlamətlərindəndir. Bu özünü ən çox milli mənsubiyyətin müəyyənləşdirilməsi lazım gələndə göstərir”* (Qasımzadə, 1982, ss. 115-116), – deyə qeyd edir. Eyni zamanda o da məlumdur ki, milli xarakterdə ifadə olunan meyarlar hər bir xalqın milli özünəməxsusluğunu, özünüdərkini canlandırmağa və təsdiq etməyə xidmət edir. Milli xarakterdəki milli özünəməxsusluq xüsusiyyətləri isə milli ideologiyaya bağlı olmaq, onun daşıyıcısı və təbliğatçısı kimi davranmaq və millətin özünü təsdiq yolunda millətin dəyərlərinə uyğun şəkildə davranmaqdır. Nəticə etibarilə bu xüsusiyyətlər (milli xarakter, milli hisslər, milli özünüdərk) birlikdə millətin milli təfəkkürünü və milli psixologiyasını formalaşdırır. Ədəbiyyatşünas, professor Nizami Tağısoyun *“yazıcının yaratdığı yüksək ətərlı nümunələrdə milli kod və milli kimlik dünya obrazı səviyyəsində qorunub saxlanılır, burada müəllif özünün olduğı kimi, həm də onun yaratdığı hər bir personajın da öz səsi var”* fikri eynilə Kemel Tokayevin *“Sui-qəsd”* əsərindəki Kuzmenko obrazını birbaşa xarakterizə edir (Tağısoy N. , 2024, s. 25).

Əsərdə milli xarakterin ən parlaq təzahürlərindən biri insan münasibətlərində özünü göstərir. *“Mənim başqa bir vəziyyət varmı? İstintaq əməliyyatları hər zaman əmlə edilə bilməz. Şəxsi insani keyfiyyətlər də unudulmamalıdır* (Tokayev K. , 2023, s. 248), – deyən Kuzmenko obrazlarla arasındakı ünsiyyət forması, qarşılıqlı hörmət və sosial məsafəni qorumaq bacarığı ilə ənənəvi Şərq və Orta Asiya cəmiyyətlərinə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Onun məslək əlaqlı şəxsi əlaqla üst-

üstə düşür. Ona görə də böyüklərə hörmət, nüfuz, hörmət sahibi olan şəxslərə xüsusi münasibət və ictimai mövqeyin önə çəkilməsi əsərdəki davranış modellərinin əsasını təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər milli mentalitetin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur. Kuzmenkonun milli xarakteri xüsusilə obrazlarla münasibətdə psixoloji aspektdən açıla bilər. Onun davranışında ehtiyatlılıq, təmkinlilik ən müsbət xarakteri kimi səciyələndilir. Petruşkinlə dialoqda göründüyü kimi, Kuzmenkonu hər kəs çox həssas birisi kimi tanıyır, *“Köməyini əsirgəməycəyinə, mənimlə birlikdə yas tutacağına inanaraq gəlmişəm. Kənara çəkilmə, uzaq durma, mənə kömək et”* (Tokayev K. , 2023, s. 151), amma istintaq posesində emosiyalarını kənara qoyaraq, məntiqə üstünlük verməsi obrazın istintaqçı kimi öz peşəsinə sadiqliyini göstərir. *“Kuzmenko, bir adam ağlayanda nifrət edərdi. Bir kişinin nə qədər acı, əzab çəkməsinə rəğmən dik duruşunun tərəfdarı idi. Söhbət davam etmədi. Petruşkin getdikdən sonra, polis şöbəsinə zəng elədi, onun vəziyyəti haqqında məlumat verdi”* (Tokayev K. , 2023, s. 153). Ədalət anlayışı da Kuzmenkoda milli xarakterin mühüm göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Əsərdə cinayətin açılması və günahkarın ifşası yalnız hüquqi məsələ deyil, həm də mənəvi borc kimi təqdim olunur. İstintaqçı obrazı vasitəsilə müəllif ədalət, sədaqət, dürüstlük və vicdan kimi keyfiyyətləri ön plana çəkir. Bu isə göstərir ki, cəmiyyət daxilində haqqın bərpası təkcə qanunların deyil, həm də mənəvi dəyərlərin tələbidir. Ziya Göyalp da *“Türkçülüynün əsasları”* kitabının *“Əxlaqda türkçülük”* adlı hissəsində türk dünyasının milliliyə bağlılığını xüsusi olaraq vurğulamaqla, ümumtürk milli xarakterində sevilən vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı, mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq),

beynəlmiləl əxlaq adlandırdığı türk dünyası insanının əxlaqını bütün millətlərin əxlaqından üstün tutmuş və bu cəhətləri fərqləndirici xüsusiyyət olaraq qeyd etmişdir: *“Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir”* (Göyalp, 1991, s. 113). O, sadaladığı keyfiyyətləri türk xalqlarının həm də milli özünüifadə və təqdimetmə göstəricisi olaraq dəyərləndirmişdir. *“Günahkar özünü bürüzə verməz, amma aramıza da girməz. Hər şey ortaya çıxacaq. Ədalət öz yerini tapacaq”* (Tokayev K. , 2023, s. 164), – deyən Kuzmenko vahid türk düşüncə sisteminə qaynaqlanan, vahid türk təfəkküründən doğan eyni mədəniyyətin, eyni adət-ənənənin, mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan qazax xalqını təmsil edən obrazın simasında haqq-ədalətə inam məsələsini, məslək əxlaqını, milli və şəxsi özünüifadəni məharətlə daşıya bilir. *“Верно также то, что большая или меньшая привязанность к национальной идентичности и ценностям отражается в образе жизни, характере и привычках каждого человека. Именно национальная идентичность связывает человека с его корнями, народом, нацией, прошлым и определяет его идентичность”* (Шафизаде.С.Т., 2021, s. 115). Baş obraz Kuzmenko həm də xalq düşüncəsinə yaxınlığı ilə seçilir. Ən əsas xüsusiyyətlərindən biri onun təmkinli və səbirli davranışdır. O, hadisələrə emosional yanaşmır, əksinə, hər bir detallı diqqətlə araşdırır və nəticələrə tələsmədən gəlir. Bu xüsusiyyət Şərq xalqlarına xas olan ölçülü davranış və düşünərək qərar vermə mədəniyyəti ilə uyğunluq təşkil edir, həmçinin xarakterdəki rəşadətli düşüncə elementlərini də ortaya qoyur *“Düşüncə saxta mənbələrlə əlaqələndirilsə, düzgünlük və doğruluq əldə edə bilmərik”* (Tokayev K. , 2023, s. 176), – deyən Kuzmenkonun şəxsi keyfiyyətləri məhz bu şəkildə aşkarlanır.

Beləliklə, Kuzmenkonu müsbət xarakter kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlər içərisində dürüstlük və prinsiplilik, yalan və haqsızlığa qarşı dik duruş, ədalətin bərpa olunmasına çalışmaq, sakit və təmkinli olmaq, milli xarakter kimi dövlətinə sədaqət, ictimai borc, kollektivçilik ruhu (sovet dövrü üçün tipik obraz), vətənə və cəmiyyətə bağlılığı əsas amillər kimi dəyərləndirilə bilər. Böyük ədəbiyyatşünas-tənqidçi Akif Hüseynov “Müxtəlifliyin birliyi” adlı kitabında xarakterlə milli xarakter məfhumunu müqayisə edərək, milli xarakteri xalqın milli siması hesab edir, ictimai-tarixi aspektdə izlənilən, həyatla şərtlənən, millilik problemini ən tutumlu məsələ kimi ortaya çıxaran bir kateqoriya hesab edir. *“Milli xarakterin təkamül yolu – ümumbəşəriliyi, beynəlmiləl məhiyyəti daha dərin, daha vüsətli şəkildə özünə qovuşdurmaq yoludur. Ola bilsin ki, milli kollektivin ayrı-ayrı üzvlərində bütün ümumbəşəri cəhətlərə rast gələk, ancaq unutmamalıyıq ki, söhbət milli xarakterdən, yəni bütünlükdə millətin psixologiyasını səciyyələndirən əlamətlərdən gedir”* (Hüseynov, 1983, s. 156). Kuzmenko məhz milli xarakter kimi nəinki millətinin ümumi psixologiyasını özündə birləşdirir, həmçinin milli dəyərləri təcəssüm etdirən ədəbi obraz kimi də ön plana çıxır. *“Əsərlərinin başlıca qayəsi milli dəyərləri qorumaq, vətənin və xalqın taleyini düşünmək, vətənpərvərlik ideyaları uğrunda mübarizə aparmaq, soy-kökə bağlılığı gənc nəsillərə təbliğ etmək, ailə prinsiplərinə sadıq qalmaq və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlərin oxuculara təbliğindən ibarətdir* (Hümmətova, 2026, s. 169). Bu fikir Tokayevin nəinki Kuzmenko obrazını bütövlükdə, yazıçının həm də bir vətəndaş kimi məslək borcunu da aşkara çıxarır. Belə ki, “Sui-qəsd” povestinin digər obrazlarının monoloq və dialoqlarındakı ifadələrdə

“Tanrıya şükür, indi xalqımız bolluq içərisində yaşayır. Buna xoşbəxtlik səbəb deyilmi?” (Tokayev K. , 2023, s. 178) xalqın taleyini düşünmək, *“sahibi olmayan bir əşyaya sahiblənmək asan, onu qoruyub saxlamaq çətin”* (Tokayev K. , Seçilmiş Əsərlər, 2023, s. 178) və yaxud *“Yaşayanlara hörmətim olduğu kimi, ölənlərə də hörmətim çoxdur. Mərhumun əmanəti üstümdə qalmasın”* (Tokayev K. , 2023, s. 294) əmanətə hörmət, onu qoruyub saxlamaq, etnopsixoloji yaddaşa, türk milli kimliyinə qayıdış məsələsi milli kimlik cizgiləri ilə xarakterizə edilir. *“Andrey Alekseyviç, biz dostuq, qazaxlarda dostluq qan bağlılığıdır. Qardaşlar bir-birindən heç nə gizlətməz”* (Tokayev K. , 2023, s. 286), – kimi ifadə isə birbaşa dostluqdan daha çox, ümumbəşəri dəyər kimi təsvirə cəlb edilməklə, mənəviyyata, bəşəri prinsiplərə bağlı olan mənsubiyyət, kimlik, şəxsiyyət, özünüdərək prinsipi kimi alqışa layiq səslənir.

Göründüyü kimi, Tokayev, müasir ədəbiyyatın təsirlərindən qidalanaraq, detektiv janrına müraciət etməsinə baxmayaraq, həm təhkiyədə, həm də obrazların davranış və dialoqlarında tarixiliyi, müasirliyi və milliliyi birləşdirərək, əsərlərində yetərinə dolğun estetik harmoniya yarada bilmişdir.

KEMEL TOKAYEVİN “DAĞDAN GƏLƏN SƏDA” POVESTİNİN PSIXOLOJİ-SEMANTİK KODLARI

Görkəmli yazıçı, dramaturq və publisist Kemel Toka oğlu Tokayev (1923-1986) qazax ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış sənətkarlardandır. Müharibə illərinin ağır sınaqlarından keçmiş yazıçı öz publisistik fəaliyyəti ilə cəmiyyətin problemlərini işıqlandırmağa çalışmış, bədii yaradıcılığında isə insan taleyini və ədalət axtarışlarını əsas mövzu kimi ön plana çıxarmışdır. O, qazax ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirərək detektiv janrın əsasını qoymuş, düşündürücü və dinamik süjetlər yaratmaqla özünəməxsus bədii üslub formalaşdırmışdır.

“Daşqın”, “Damğalı qızıl”, “Gecə açılan atəş”, “Sui-qəsd”, “Sirli iz”, “Xüsusi tapşırıq”, “Sarğabandakı hadisə”, “Dağdan gələn səda” kimi hekayə, povest və romanların müəllifi olan Kemel Tokayev qazax detektiv nəsrinin banisi hesab olunmaqdadır (Hұpғазықызы, 2021). Yazıçının yaradıcılığında insan təbiətinin mürəkkəbliyi, sosial-mənəvi problemlər və psixoloji qarşıdurmalar bədii təhkiyənin gücü ilə özünəməxsus şəkildə əksini tapır. Bu əsərlərdə hadisələrin zahiri inkişafından daha çox, insanın daxili dünyası, vicdanı ilə üz-üzə qalması və mənəvi seçimlərin yaratdığı gərginlik ön plana çıxarılır.

Məhz Kemel Tokayev yaradıcılığını fərqləndirən bu yanaşma, detektiv janrının psixoloji dərinliyini hiss etməyə kömək edir. Professor Nizami Tağısoy bu məsələyə diqqət çəkərək yazır: *“Kemel Tokayevin əsərlərini təkrar-təkrar oxuduqca biz XIX əsrin ikinci yarısı rus klassiki İvan Sergeyeviç Turgenevin*

öz gündəliyində yazdığı *“Yazıçı məxfi olaraq psixoloq olmalıdır” fikri ilə razılaşmalı oluruq*” (Tağısoy N. , 2024).

Təhlillər göstərir ki, detektiv ədəbiyyatın bədii dəyəri, təkcə maraqlı süjet xəttində deyil, insan psixologiyasını və daxili ziddiyyətləri açmaq bacarığındadır. Bu janr sadəcə günahkarı üzə çıxarmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda insan ruhunun mürəkkəb tərəflərini və cinayətə aparan motivləri də anlamağa imkan verir.

Detektiv janrın nəzəri mahiyyətini şərh edən Tzvetan Todorov bu tipli mətnlərin yalnız cinayətin açılması ilə məhdudlaşmadığını vurğulayır. *“Onun fikrincə, detektiv əsər insan ağılının, məntiqinin və əxlaqi seçimlərinin sınağa çəkildiyi bədii model kimi çıxış edir”* (Todorov, 1977). Bu yanaşma detektiv mətnin insanın daxili dünyasını açmağa yönəlmiş mürəkkəb estetik mexanizm olduğunu göstərir.

Umberto Eko isə mətnin oxucu ilə qarşılıqlı əlaqəsini bədii prosesin əsas prinsiplərindən biri kimi dəyərləndirir. *“Onun konsepsiyasına görə mətn oxucunun fəal iştirakı olmadan tam mənaya qovuşmur və hər bir oxunuş yeni şərh imkanları yaradır. Bu nəzəri baxış detektiv janrın spesifikasiyasını daha aydın göstərir”* (Eco U. , 1979). Oxucu burada yalnız *“nə baş verdi?”* sualının cavabı ilə kifayətlənmir, hadisələrin psixoloji və mənəvi səbəblərini anlamağa çalışaraq, *“niyə baş verdi?”* sualına yönəlir.

Bu baxımdan akademik Nizami Cəfərovun fikri xüsusilə yerinə düşür: *“detektiv dünya ədəbiyyatının elə bir universal janrıdır ki, hər hansı siyasi-ideoloji stereotip üzərində dayanmaq, hətta “ideal”a xidmət etmək marağında deyil. Əksinə, o insan maraqlarının ən gümanedilməz imkanlarını aşkarlamaqla hər cür stereotiplərə qarşı cəbhə açması ilə seçilir”* (Cəfərov, 2023).

Bu yanaşma Kemel Tokayevin əsərlərində detektiv janrının ideoloji sərbəstliyini və insan davranışlarının mürəkkəbliyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Detektiv mətnlərdə cinayət faktı yalnız hüquqi hadisə kimi deyil, insanın qorxu, məsuliyyətsizlik və vicdan qarşısında yaşadığı daxili sarsıntıının nəticəsi kimi təqdim olunur. Tokayev oxucunu hazır hökm qarşısında qoymur, əksinə, cinayətə aparan psixoloji mərhələləri ardıcılıqla açaraq onu düşünməyə sövq edir. Yazıcının “Dağdan gələn səda” povesti bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Bu xüsusiyyət əsərin ədəbi-psixoloji müstəvidə təhlilini aktuallaşdırır və onu detektiv janrın psixoloji imkanları çərçivəsində araşdırmağa əsas yaradır.

Yazıçı oxucunu müxtəlif bədii detallardan istifadə edərək cinayət qurbanı olan Tileklə tanış edir. Tilek tükənməz arzuları və xəyalları olan bir gənkdir, sevdiyi qızı görmək üçün qonşu kəndə görüşə gedir. Sevgilisindən ayrılıb qaranlıq kənd yolu ilə evlərinə qayıdarkən avtomobil qəzasına düşür. Anası oğlunun qohumlarının evində qaldığını, qohumlar isə onun evinə qayıtdığını zənn etdikləri üçün bir müddət gəncin yoxluğundan xəbərsiz qalırlar. Əsərdə Tilekin ölümü əvvəlcədən düşünülmüş cinayət kimi baş vermir. Qəza zamanı o, zərbənin təsirindən huşsuz vəziyyətdə yolun kənarına düşür. Qonaqlıqdan gələn sərxoş Bankov və Calakin isə nə baş verdiyini dərhal anlamır, əvvəlcə bir çöldonuzu vurduqlarını düşünürlər. Vurub yolun kənarına atdıqları adağın öldüyünü zənn edərək dərhal hadisəni ört-basdır etməyə çalışırlar. Xüsusilə Calakin, qayını Bankova uşaqlarına və bacısına xatir susması üçün yalvararaq, onu yola gətirməyə çalışır. Bankov əvvəlcə tərəddüd etsə də, onunla razılaşıır. Beləcə,

hər ikisi cinayətin izlərini aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu məqam Tokayevin detektiv üslubunda mühüm dönüş nöqtəsidir, müəllif cinayəti əvvəlcədən planlaşdırılmış qəsd aktı kimi deyil, yanlış qərarların zəncirvari nəticəsi kimi təqdim edir.

Məhz bu yanlış qənaət faciəni daha da dərinləşdirir. Həlbuki, yaralı gəncə tibbi yardım göstərilmiş olsaydı, hadisə fərqli sonluqla nəticələnə bilərdi. Lakin qorxu və məsuliyyətdən yayınma instinkti Bankov və Calakini düşünmədən hərəkət etməyə vadar edir. Onlar hüquqi məsuliyyətdən qaçmaq üçün insani məsuliyyəti tamamilə unudurlar. Yazıçı yaralı gəncin yarımhuşsuz vəziyyətini xüsusi həssaslıqla təsvir edir. O, bədəninin sürüyə-sürüyə dağa doğru aparıldığını hiss edir, ağrını və soyuğu duyur, lakin müqavimət göstərə bilmir: *“Kimlərinsə onu sürüyə-sürüyə çəkib apardığını hiss etdi. Bu başına gələn nə idi, axı? Bu adamlar onu niyə sürüyürdülər? Bura hara idi”* (Tokayev K. , 2023). Bu səhnə oxucuda fiziki ağrıdan daha çox psixoloji dəhşət hissi yaradır, çünki insan özünün diri-diri ölümə aparılması təsviri ilə üz-üzə qoyulur.

Kemel Tokayev burada son dərəcə təsirli bədii detal təqdim edir. Yarımhuşsuz vəziyyətdə olan gəncin gözüne buludların arasından ona doğru gələn anasının xəyalı görünür: *“Sanki uzaqdan qulağına bir səs gəlirdi. Bu səs elə bil onu çağırırdı. Göylərdə qatı buludların arasından işıq şüası süzülürdü. Işığa baxdı və şüaların arasından allərini sinəsinin önündə çarpazlayıb, ona tərəf qaçmağa çalışan anasını gördü. Başındakı şal da, əynindəki palto da ağappaq idi... Tilek də anasına tərəf dikəlməyə çalışır, amma boğazını tutub-buraxan sərt allər tərpənməyə imkan vermirdi. Anası qaranlıq buludların arasından gah görünür, gah yox olurdu”* (Tokayev K. , 2023).

Ananın xəyalı ilə başlayan ümid işığı, təbiətin soyuq nəfəsi, lal qayaların çarəsiz səssizliyi altında sönüb gedir. Təbiət təsvirləri və qəhrəmanın keçirdiyi duyğular həmahənglik təşkil edir. Bu peyzaj təsviri təsadüfi fon elementi deyil, qəhrəmanın daxili aləmi ilə paralel inkişaf edən semantik strukturdur. Təbiət burada emosional yük daşıyan, psixoloji vəziyyəti obyektivləşdirən vasitəyə çevrilir.

Qəhrəmanın yarımhuşsuz halı ilə təbiətin donuq və səssiz mənzərəsi arasında qurulan bu uyğunluq Tokayevin psixoloji təsvir üsulunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Fiziki məkan qəhrəmanın daxili sarsıntılarını əks etdirən güzgü funksiyasını yerinə yetirərək xarici hadisə ilə daxili konflikt arasında üzvi əlaqə yaradır. Dağlardan gələn əks-səda isə həm dramatik gərginliyi artıran bədii detal, həm də qəhrəmanın daxili çağırışlarının simvolik ifadəsi kimi çıxış edir. Bu yanaşma əsərin yalnız süjet xəttini deyil, onun psixoloji dərinliyini də gücləndirir:

“Çay axırdı. Buludlar hələ dağılmamışdı. İri qayalar lal insan kimi ydi. Sanki heyrdən yerində donub qalmışdılar. Çaya yaxınlaşdıqca soyuq küləyin nəfəsi də duyulmağa başladı. Tilekin cəsədə bənzəyən uyşmuş bədani bir şeylər hiss edərək yavaşca tərpendi. Bədani özünü toparlamağa çalışsa da, beynindəki o qəribə duyğu “nə varam, nə də yoxam” deyirmişcəsinə donub qalmışdı. Amma havadakı uçuş getdikcə hiss edə bilirdi.. Sanki göyə qanadlanıb uçurdu. Yenə anasını gördü. Anası qollarını uzadıb, “dayanmı” demək istəyirdi anlamadı.. Əllərini sallayırdı... Sanki səmada asılı qalan qara buludlar hərəsini bir tərəfə çəkib, qovuşmağa qoymurdular. Hər ikisi çarəsiz idi və heç bir şey edə bilmirdilər.

Bir an dağlarda əks-səda yayıldı” (Tokayev K. , 2023).

Bu xəyal ölümə yaxın insanın şüuraltı aləminin poetik təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. Ana obrazı isə burada son sığınacaq, qorunma ehtiyacı və ümidin simvolu funksiyasını yerinə yetirir. Yazıçı bu vasitə ilə oxucunu hadisələrin passiv izləyicisi mövqeyindən çıxararaq, qəhrəmanın daxili yaşantılarının mənəvi iştirakçısına çevirir.

Tilekin sürüdüülərək qayadan çaya atıldığı an əsərin ən dramatik məqamlarından birini təşkil edir. Qaranlıq gecədə çaya düşərkən eşidilən inilti dağlarda əks-səda doğurur və bu səda məkanın səssizliyini yararaq hadisənin faciəvi mahiyyətini daha da kəskinləşdirir, dağların lal qayaları bu dəhşətli anın səssiz şahidlərinə çevrilirdilər. Bu səhnə yalnız qəhrəmanın psixoloji durumunu göstərmir, eyni zamanda povestin psixoloji-semantik kodlarının dramatik funksiyasını ortaya qoyur. Əsərin adında yer alan “səda” anlayışı isə yalnız akustik hadisə kimi deyil, dərin bədii-fəlsəfi məna daşıyan simvol kimi çıxış edir. Bu səda törədilən cinayətin gizlədilə bilməyən, zamanla silinməsi mümkün olmayan izini ifadə edərək, ədalət, vicdan və məsuliyyət anlayışlarının bədii ümumiləşdirilməsinə xidmət edir.

Bu epizod detektiv janrının nəzəri çərçivəsi ilə də uyğunluq təşkil edir. *“Hovard Haycraftın fikrincə, dedektiv mətn “sonunda suçu ortaya çıxarmağa yönəlmiş əsərdir”* (Symons, 1985). *“Berna Moran isə detektiv janrı “çıxılmaz və sirli görünən bir cinayəti açan, ən başlıcası isə məntiqə və rəşional düşüncəyə inamı ifadə edən bir ədəbi əsər kimi xarakterizə edir”* (Moran, 2003). Bu təsvir “Dağdan gələn səda”dakı hadisələrin psixoloji mürəkkəbliyini dərk etmək üçün açar rolunu oynayır.

Əsərin dramatik qüvvəsi təkcə hadisələrin zahiri gedişindən deyil, qəhrəmanların psixoloji durumlarından və daxili ziddiyyətlərindən irəli gəlir. Bankov və Calakin törətdikləri əməlin nəticələrini dərhal dərk etməsələr də, dağdan gələn səda xüsusilə Bankovun vicdanını sızladır və onu daxilən sarsıdır. Bu nüans povestin psixoloji-semantik kodlarının açar nümunəsi kimi çıxış edir. Bu səda həm fiziki, həm də mənəvi təzahür olaraq cinayətin daxili izlərini əks etdirir. Bankov üçün bu iniltinin əks-sədası gecələr sakitlik tapmayan vicdan əzabına çevrilir: *“Elə ki, axşam düşür, o səslər qulağıma gəlir. Dağlardan gələn əks-səda... Gecə boyunca yata bilmirəm. Əks-sədanı eşidirəm”* (Tokayev K. , 2023). Yazıçı bu bədii detaldan məharətlə istifadə edərək, baş verənləri cinayətkarın vicdanının səsinə çevirir. Nümunədən də göründüyü kimi, müəllif hadisələri və gizli psixoloji məqamları obrazların hərəkət və davranışlarıyla yanaşı, dialoq və daxili monoloqlarla ifadə edir. Bu yanaşma oxucunu hadisələrin məkanına çəkir, qəhrəmanların motivlərini, düşüncə və davranışlarını daha dərinədən görməyə imkan verir. Ədəbiyyatşünas alim Salidə Şərifova K. Tokayev yaradıcılığı haqqında yazarkən vurğulayır: *“Kemel Tokayev həyat hadisələrini və onun haqqında olan düşüncələrini, obrazların daxili və mənəvi aləmini açıqlamaq üçün müxtəlif təhkiyə üsullarından, müxtəlif danışq şəkillərindən, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən sənətkarlıqla yarada bilir”* (Şərifova, 2024).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərdə də, elə bu yanaşma diqqəti cəlb edir. Daxili səsin əsirinə çevrilən Bankov, bir tərəfdə bacısı və onun körpə uşaqları, digər tərəfdə vicdan hissi arasında qalaraq əzab çəkir. Cinayətin üstü açıldıqda isə, az da olsa, mənəvi əzabdan xilas olur:

“Əslində burada, sizin qarşınızda cavab verərkən daha rahatam. O səsdən qurtuluram. Ağır düşüncələrdən, boş və rəngsiz fikirlərdən uzaqlaşmış oluram” (Tokayev K. , 2023).

Bankovdan fərqli olaraq Calakin nə olursa-olsun təhkiyənin sonuna qədər cinayəti boynuna almır: Mən günahkar deyiləm! – deyərək məsuliyyətdən boyun qaçırır. O, şüuraltı olaraq, cinayəti “başqalarının səhvi” kimi qiymətləndirərək özünü müdafiə edir. Onun hərəkətləri instinktiv qorxu və məsuliyyətdən yayınma motivi ilə izah olunur. Eyni zamanda, Calakin məsuliyyətdən qaçmaq üçün hadisələrin istiqamətini başqalarına da yönəltməkdən çəkinmir:

“Məni günahkar hesab edəcək qədər əlinizdə sübutlar yoxdur. Siz mənə günahkar deyə bilməzsınız. Əsl günahkar azadlıqda gəzir. Onu axtarıb tapın, onu tutun!” (Tokayev K. , 2023).

Calakin instinktiv qorunma strategiyasını yalnız vicdanının susmasına əsaslanaraq deyil, ətrafdakıları manipulyasiya etməklə də gücləndirir. Şelkovnikovun çaşdırıcı suallarından yayınmağa çalışıb, hər vəchlə özünü müdafiə etməyə səy göstərir. Yazıçı Calakinin simasında tipik bir cinayətkarın psixoloji portretini ustalıqla yaradır. Beləcə, oxucu yalnız cinayətin fiziki tərəfini deyil, həm psixoloji mahiyyətini, həm də etik – mənəvi keyfiyyətlərin dərin qatlarını izləyir və qəhrəmanın daxili aləminə nüfuz edir.

Yazıçı göstərir ki, cinayəti gizlətmək məqsədilə Bankov və Calakin hadisə yerində avtomobilin sınımış şüşə qırıntılarını diqqətlə yoldan təmizləyir, Tilekin bədənini çaya atdıqdan sonra isə qaraja gedərək şüşəni dəyişdirirlər. Onların düşüncəsinə görə, maddi sübutlar aradan qaldırılsa, məsuliyyətdən də yaxa qurtara bilərlər. Şübhə oyatmamaq üçün

Calakin əvvəlcədən mövcud olan çətin görüntüsünü bərpa etmək məqsədilə şüşəni daşla yenidən çatladır. Bu “xırda texniki müdaxilə” əsərin detektiv süjetində əsas düşün nöqtələrindən birinə çevrilir və məhz bu detal da cinayətin ifşasına səbəb olur.

Gənc tədqiqatçı Seyidnisə Lətifli K.Tokayev və C.Əmirov yaradıcılığının müqayisəli təhlilində qeyd etdiyimiz bu detallə diqqət çəkir: *“Cinayətkarların istifadə etdiyi avtomobillər detektiv nəsrin ayrılmaz hissəsidir. Povestlərdə təsvir olunan avtomobillər tez-tez müşahidə və ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur”* (Lətifli S. , 2023). Tokayevin digər əsərlərində olduğu kimi, burada da bu detal süjetin psixoloji və dramatik gərginliyinin artırılması məqsədi ilə yer almışdır.

Əsərdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də müstəntiq Şelkovnikovdur. O, hadisələrə peşəkarcasına yanaşır, cinayətin izlərinə düşür və onu açmağa müvəffəq olur. Onun fəaliyyəti həm süjetin inkişafına yön verir, həm də oxucuda ədalət və vicdan anlayışını möhkəmləndirməyə xidmət edir. Müstəntiqin böyük bir təəssüf hissi ilə: *“İçki ucbatından bu qədər əzaba dəyməzdi!”* – sözləri oxucunu düşündürərək mənəvi məsuliyyətin ağırlığını dərinləşdirir. Yazıçı göstərir ki, cinayətin nə qədər gizlədilməsinə çalışılsa da, maddi izlər və psixoloji səhvlər həqiqəti gec-tez üzə çıxarır. Şelkovnikovun peşəkarlığı, cinayətkarların daxili çöküşü, Tilekin faciəsi bir-birini tamamlayaraq oxucuya həm emosional, həm də rəşional təsir göstərir. *“Detektiv mövzuda qələmə alınmış bədii əsərlər özünəməxsus struktura malikdir: müəmmalı bir cinayətin aşkar edilməsi, faktların məntiqi təhlillə izlənilməsi, ədalət və qanunsuzluq arasında toqquşma, ədalətin qələbəsi. Sirli cinayətin araşdırılması*

prosesi bu nəsrin özəyini təşkil edir" (Seyidnisə L. , 2024). Bu təzadlar əsərdə sosial və etik dilemmaları aydın şəkildə ortaya çıxarır və cinayətin araşdırılması prosesi detektiv xətdən kənara çıxaraq insan psixologiyasının bədii təhlilinə çevrilir.

Əsərdə cinayətin əsl ağırlığı Tilekin qayalara ilişib qalan cansız bədəninin sudan çıxarıldıqdan sonra bütün çılpalıqlı ilə üzə çıxır. Bu məqam süjetin kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Kemel Tokayev bu səhnədə klassik detektiv janrına xas olan gərginliyin çərçivəsindən kənara çıxaraq insan psixikasının sarsılma anını təsvir edir. Cəsədin sudan çıxarılması Bankov üçün artıq gizlədilməsi mümkün olmayan mənəvi çöküşə çevrilir. O özünü ələ ala bilmir, törətdiyi əməlin dəhşətini hiss edir:

"Tilekin cəsədini sudan çıxaranda Bankov özünü saxlaya bil-mədi və ağlamağa başladı:

– Biz necə insanlarıq? Necə də zavallıyıq! Mən məhv oldum... bitdim!" Onun dilindən səslənən sözlər özünü müdafiə deyil, özünü tənqid xarakteri daşıyır. Ardınca gələn daxili monoloq isə bu çöküşü daha da dərinləşdirir:

"– İlahi, doğrudanmı biz bir insan öldürdük?" (Tokayev K. , 2023, s. 144).

Peşmançılıq dolu bu sözlər, əməlinin ağırlığı altında əzizlən cinayətkarın daxildən gələn etirafıdır. Yazıçı göstərir ki, Bankov artıq qanun qarşısında deyil, vicdan qarşısında mühakimə olunur.

Yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi Calakin Bankovdan fərqli olaraq, prosesin sonuna qədər cinayəti boynuna almır. Bankovun etiraf səsinə dinlədikdə isə onu "ağılsız" adlandırır, nifrini yağıdır: *"Calakin daha betər, yüksək səslə bağırmağa başladı:*

– *O, yalan danışır. Bu çürüyü qorxudub boynuna qoymusunuz. Bu itə işgəncə etdiniz. O da özündən bunları uydurdu. Mən heç kimi öldürməmişəm". Yazıçı Bankov və Calakinin timsalında bir-birindən fərqli iki cinayətkar obrazı qarşılaşdıraraq onları təsvirin düz mərkəzinə qoyur.*

– *"Heyy-y! Axmaq, nə deyirsən sən? Özü də guya qohumuq!... Deyəsən, bu səfər də məni suya atmaq istəyirsən! Elə bilir-sən, cəzadan qurtulacaqsan? Öldürən ikimizik, ikimiz öldürdük!*

– *Yaxşı, qoy elə olsun. Layiq olduğum cəzanı çəkməyə hazıram. Əsas odur, vicdanım rahatlayacaq!"* (Tokayev K. , 2023, s. 142).

Dialogdan göründüyü kimi biri cinayətin məsuliyyətini qəbul edib, günahını boynuna aldığı halda, digəri qeyri-etik və mənəviyyətə sığmayan izahlarla özünü təmizə çıxarmağa çalışır. Tokayev göstərir ki, söhbət eyni cinayət hadisəsindən getsə də, onun mənəvi yükü hər insanın daxili aləmində özünü fərqli şəkildə təzahür edirdi. Bu fərqlilik həm oxucuya cinayətin psixoloji təsirini göstərir, həm də hər iki obraz vasitəsilə povestin psixoloji-semantik kodlarının işləmə mexanizmini əks etdirir.

Əsər süjet və kompozisiya baxımından da xeyli maraq kəsb etməkdədir. Yazıçı özünəməxsus şəkildə oxucunu hadisələrin içinə çəkən çoxplanlı kompozisiya qurur. Süjet müəllifin neytral müşahidəsi, müstəntiqin soyuqqanlı araşdırmaları və şahidlərin parçalanmış xatirələri arasında cərəyan edir. Elə bu müxtəlif baxış bucaqları oxucunu passiv müşahidəçi olmaqdan çıxarır, onu hadisələrin həm şahidi, həm də mənəvi qiymətləndiricisinə çevirir. Əsərin kompozisiyası klassik süjet modeli əsasında formalaşır və elə bu struktur süjetin gərginliyini tədricən artırır. Ekspozisiya hissəsində

hadisə məkanı və əsas obrazlar təqdim olunur. Dağlıq ərazi, kənd mühiti və gündəlik həyatın sakit axarı fon rolunu oynasa da, bu sakitlik aldadıcıdır. Müəllif artıq bu mərhələdə oxucunu hiss etdirilmədən yaxınlaşan faciəyə hazırlayır. Konflikt qəza anı ilə başlayır. Tilekin ehtiyatsızlıqdan “Moskviç” markalı avtomobillə vurulması yalnız fiziki toqquşma deyil, insan vicdanı ilə qorxu arasında yaranan ilk çatdır. Bankov və Calakinin yanlış qənaəti – Tilekin öldüyünü düşünmələri – süjetin başlıca dramatik xəttini müəyyənləşdirir. Burada konflikt təkcə obrazlararası münasibətlərdə deyil, insanın öz vicdanı ilə qarşıdurması şəklində dərinləşir. Təhkiyə prosesində hadisələr genişlənilir, istintaq xətləri dərinləşir, daxili monoloqlar və şahid ifadələri vasitəsilə gərginlik daim artır. Xüsusilə Bankovun daxili sarsıntıları süjetin emosional yükünü daşıyır. Müəllif cinayətin texniki tərəflərini arxa plana çəkmədən, onun insan psixikasında açdığı şüuraltı travmaları ön plana çıxarır. Hadisələr irəlilədikcə oxucu anlayır ki, əsl cinayət hadisə yerində deyil, insanın daxilində baş verir.

Tilekin ölümə məhkum edilməsi əsərin ən yüksək dramatik nöqtəsidir. Onun iniltisinin dağlarda səs salması təsadüfi səslənmir. Leytmotivə çevrilən bu səda süjetdə simvolik mənə kəsb edir. Bu səs dağlarda əks-səda yaradır və sanki cinayəti susdurmağa imkan vermir. Fiziki səs tədricən mənəvi səsə – vicdanın səssiz hayqırtısına çevrilir. Hadisələrin gedişatında süjet məntiqi baxımdan tamamlanmaya doğru yönəlir. Cinayət sübuta yetirilsə də, Tilekin cansız bədənini uzun müddət tapılmaz. Bu boşluq əsərdə gərginliyi qoruyub saxlayır və oxucuda ədalətin hələ də sona qədər özünü təsdiq

edə bilməmə hissini yaradır. Məhz bu mərhələdə müstəntiq Şelkovnikovun peşəkarlığı və prinsipial mövqeyi ön plana çıxır. Onun ardıcıl araşdırmaları və bacarığı nəticəsində Tilekin cansız bədəni tapılır. Cinayətkarlar məhkum edilir, ədalət bərqərar olur. Bu nüans süjetin yalnız hüquqi deyil, mənəvi baxımdan da tamamlanması deməkdir.

“Dağdan gələn səda”nın kompozisiyası hadisələrin mexaniki ardıcılığına deyil, onların psixoloji və etik məzmununa xidmət edir. Müxtəlif baxış bucaqlarının qarşılaşdırılması oxucuya cinayəti təkcə fakt kimi deyil, vicdan sınağı kimi dərk etdirməyə imkan verir. Tokayev elə bu quruluş vasitəsilə detektiv janrının sərhədlərini genişləndirir və onu dərin sosial-psixoloji mətn səviyyəsinə qədər yüksəldir.

Təhlillər göstərir ki, “Dağdan gələn səda” əsəri insan həyatının dəyərini, məsuliyyətsiz davranışın doğurduğu faciəvi nəticələri və vicdanın susmayan səsinə ön plana çıxaran psixoloji detektiv nümunəsidir. Əsərdə Tilekin faciəsi təsadüfi hadisə kimi deyil, qorxu, tələsik qərarvermə və laqeydliyin birgə yaratdığı fəlakətin bədii ifadəsi kimi təqdim olunur. Tokayev cinayətin yalnız zahiri tərəfini deyil, onun insanın daxili aləmi və şüuraltında buraxdığı izləri də açıq şəkildə göstərir. Müəllifin mesajı aydındır: cinayət müvəqqəti gizlədilər, sübutlar aradan qaldırıla bilər, lakin onun izi dağlarda əks-səda kimi insanın daxilində gec-tez yenidən səslənəcək, yatmış vicdanını oyadacaqdır. Gizlədilər hər bir cinayət və ört-basdır edilən hər bir həqiqət zamanla, gec-tez üzə çıxarılacaqdı. Müəllif vurğulayır ki, izlər silinsə də, vicdanın və həqiqətin səsinə susdurmaq mümkün olmayacaq.

Bu baxımdan, sözügedən əsərdəki hadisələr yalnız süjet xətti ilə deyil, həm də qəhrəmanların daxili aləmi və vicdan səsinə əks etdirən psixoloji-semantik kodlar vasitəsilə oxucuya çatdırılır.

Beləliklə, “Dağdan gələn səda” yalnız detektiv janrın sərhədləri daxilində qiymətləndirilmir, eyni zamanda insan məsuliyyəti, mənəvi seçim və vicdan problemini mərkəzə çəkən sosial-psixoloji mətn kimi əhəmiyyət kəsb edir.

III FƏSİL

KEMEL TOKAYEVİN
SƏNƏT DÜNYASI

KEMEL TOKAYEVİN DETEKTİV ƏSƏRLƏRİNİN SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qazax ədəbiyyatında detektiv ədəbiyyatın banisi hesab edilən Kemel Tokayevin (1923-1986) bədii yaradıcılığı dövrün ideoloji və estetik baxışlarını əxz etdirən Sovet dövrü ədəbiyyatına aiddir. Sovet dövrü ədəbiyyatı XX əsrin ədəbi irsinin bir qismini məhz müxtəlif xalqların ədəbiyyatını bir müstəvidə birləşdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Sovet dövrü ədəbiyyatının nümayəndələri kimi Kemel Tokayev də bu gerçəklikləri qələmə aldığı əsərlərində dövrün ideologiyası baxımından inikas etdirir. Buna baxmayaraq, Kemel Tokayevin bədii nümunələrində əksini tapmış mövzular, yaradılmış obrazlar, əsərlərin janr problemlərinin açıqlanması və s. ideyaməzmun və forma-ifadə baxımından müasir ədəbiyyatşünaslıqda aktualıq kəsb edir. *“Akademik Nizami Cəfərovun vurğuladığı kimi Kemel Tokayevin əsərləri sənədliliklə bədiiliyin “dialoq”u və ya harmoniyasından ibarətdir ki, fikrimizcə, yazıçının üslub özünəməxsusluğu, hər şeydən əvvəl, məhz burada təzahür edir”* (Cəfərov, 2023). Yazıçının əsərlərində faktlara, sənədlərə müraciət etməsi oğlu Kasım-Jomart Tokayevin *“Atam haqqında söz”* əsərində təsdiqini tapır: *“Kemel Tokayev əsərlərini yazmağa ciddi şəkildə hazırlaşır, rəsmi sənədləri araşdırırdı, buna görə də heç kəs onu faktların saxtalaşdırılmasında və təbliğatçılıq qəlbinə uymaqda ittiham edə bilməzdi”* (Tokayev K. J., 2022).

Qazax ədəbiyyatının XX əsrə aid ədəbiyyatının böyük bir mərhələsi məhz sovet dövrünü əhatə edir. Bu dövr qazax xalqının formalaşmasına təsir göstərən, cəmiyyət və insan

münasibətlərini əks etdirən milli ədəbiyyat məhz sosialist realizm yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyanı fonunda da təşəkkül tapır. Sosialist realizm yaradıcılıq metodunun hakim kəsildiyi bir ədəbiyyatda yazıb-yaradan Kemel Tokayev dövrünün həqiqətlərini bədii əsərlərində inikas etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ miqyasında yeni əsrin sənət tələblərini də əxz etmiş yazarın kitabları böyük tirajla işıq üzü görmüşdür. Qazax ədəbiyyatında detektiv əsərlərin öncüllərindən olan yazıçının sosializm quruculuğu və sovet adamının formalaşdırılması müstəvisindən qələmə aldığı “Sirli iz” (“Көмексіз”, 1955), “Sərqabənddəki hadisə” (“Сарғабанда болған оқиға”, 1975), “Gecədə əks-səda” (“Түндегі жаңғырық”), “Son zərbə” (“Соңғы соққы”, 1981), “Əsgər müharibəyə getdi” (“Солдат соғысқа кетті”, 1983), “Yuvasından uçan quş” (“Ұясынан безген құс”, 1983) və d. əsərləri ən çox satılan kitablar sırasında yer almışdır. Müəllifin Sovet dövründə qələmə alınmış bu əsərlərdə yaratmağa nail ola bildiyi mikrodünyada milli kimlik, milli mənlilik kimi amillərin qorunmasının şahidi oluruq.

“Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev “Qış qaranquşu” (“Қыс қарлығашы”, 1955), “Gələcək haqqında düşüncələr” (“Болашақ туралы ойлар”, 1955), “Sui-qəsd” (“Қастандық”, 1971), “Xüsusi tapşırıq” (“Арнаулы тапсырма”, 1965) və s. hekayə və povestlər müəllifi Kemel Tokayevi istedadlı yazıçı adlandırır” (Abdullayev, 2022). Çingiz Abdullayev həmkarının yaradıcılığında mənəvi dəyərlərə sadıq qalması məqamına toxunur, dramaturq, ictimai xadim Kemel Tokayevin əsərlərinin məhz onun tale yolunu işıqlandırmasını vurğulayır: *“Kemel Tokayevin taleyi məni sarsıtdı. Bu cür ssenariləri*

həyatın özü yazır. Həm də həyat Yer üzünün hər bir sakininə qarşı ədalətli və mərhəmətli olmur. Bu cəhətdən də Kemal Tokayevin taleyi xüsusilə ibrətamizdir. Uzun illərdən sonra, artıq səksəninci illərdə min doqquz yüz iyirmi iki, iyirmi üç, iyirmi dördüncü illərdə dünyaya gəlmiş nəsli “qəhrəmanlar nəsli” adlandıracaqdılar. Həmin nəslə mənsub adamların, az qala, hamısı İkinci Dünya müharibəsinin döyüş meydanlarında həlak oldu, dəhşətli statistikaya görə, sağ qurtulanların yalnız bir neçə faizi həyatda qaldı” (Abdullayev, 2022, s. 7).

Qazaxıstan pionerlərinə həsr edilmiş “Ulduz yolu” (Жұлдызды жорық, 1954) hekayələr toplusu ilə bədii yaradıcılığa başlamış Kemel Tokayevin əsərləri ilə salnamələr yaratması ictimaiyyətin diqqətindən yayınmır. Məsələn, “Kasım-Jomart Tokayev atasının “Əsgər müharibəyə getdi” (“Солдам соғысқа кемми”) əsərini dəyərləndirərək qeyd edir ki, “Əsgər müharibəyə getdi” (“Солдам соғысқа кемми”) – atamın bu memuar janrında yazılmış əsəri belə adlanır – tarixi mötəbərliyi ilə heyrat doğurur” (Tokayev K. J., 2022, s. 83). Kasım-Jomart Tokayev bu romanı konkret olaraq salnamə adlandırır ki, fikirlərində də haqlı olmasının şahidi oluruq: “Kemel Tokayevin son sanballı yaradıcılıq işi (“Əsgər müharibəyə getdi” romanı–S.Ş.) mahiyyətə özündə ayrılmaz hissəsi olan qazax xalqının tarixindəki ən mürəkkəb dövrlərindən birinin salnaməsidir” (Tokayev K. J., 2022, s. 84). Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevin həm bir siyasi xadim, həm də bir övlad kimi Kemel Tokayevin keçdiyi keşməkeşli həyat yoluna, zəngin bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə, yazıcının formalaşdığı ədəbi mühitə “Atam haqqında söz” adlı əsər həsr etməsi təqdirəlayiqdir. “Rumıniya Respublikasının keçmiş

prezidenti Emil Konstantinesku (1996-2000) Kasım-Jomart Tokayevin atası haqqında qələmə aldığı "Atam haqqında söz" əsərini "oğlunun atasına minnətdarlığının sübutu" olduğunu qeyd etmişdir" (В Румынии презентована книга Касым-Жомарта Токаева «Слово об отце»).

Qazaxıstan xalq yazıçısı, şair və ilk Qazaxıstan himninin həmmüəllifi, ədəbi tənqid və uşaq kitabları müəllifi Qədir Mirzə Əlinin (Қадыр Мырза Әлі) Kemel Tokayev haqqında bir həmkar kimi münasibəti maraqlı kəsb edir: "...Kemel Tokayev. Çox ünsiyyətçi, ətrafındakı insanlarla tez anlaşıa bilər. ...Dərhal əmin oldum ki, o, nə özünün, nə də başqalarının inciməsinə yol verməyən ciddi və sakit bir insandır". Qədir Mirzə Əli yazıçı haqqında fikirlərində yazarın özəl xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir. Yazıçı, publisist Koğabəy Sərsəkeyev (Қоғабәй Сәрсекеев) isə Kemel Tokayevin yazıçılıq fəaliyyətinə işıq salır. O, müharibə mövzusunda əsərlər qələmə almış Kemel Tokayevin real aləmlə daha çox bağlı olan detektiv nümunələri yaratması, detektiv ədəbiyyatına yol açması amilinə toxunaraq qeyd edir ki, "Qazax ədəbiyyatında təhlükəsizlik işçiləri və polis əməkdaşlarının fəaliyyətindən bəhs edən məcərə detektiv janrının əsasını qoyan yazıçı maraqlı mövzusunun yayınmamağa çalışıb" (Мырза, 2009, s. 4). "Yazıçı Koqabay Sarsekeyev həmkarı Kemel Tokayevin "Sui qəsd", "Gecə açılan" əsərlərinə münasibət bildirərək göstərir ki, "Hər iki hekayə hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələrinin həyatından, polis məmurlarının insanların müdafiəsindən və cinayətkarların ifşa edilməsindən bəhs edir" (Сәрсекеев, 2001, s. 4).

Onu xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yazıçı Kemel Tokayevin bədii yaradıcılığına tədqiqatçıların və tənqidçilərin münasibəti birmənalı olmamışdır. Bu münasibət yazıçının

oğlu Kasım-Jomart Tokayev tərəfindən vurğulanır. Atasının bir yazıçı kimi yaradıcılığına görə haqsızlıqlarla tez-tez üzləşməsini, yazıçıya qarşı süni şəkildə propaqandaların təşkil edilməsi amilini belə təqdim edir: *“Atama həmin vaxt (1980-ci illər – S.Ş.) “Son zərbə” romanının dərc edilmiş bir neçə fəslə ətrafında süni surətdə başlanılıb şişirdilmiş qalmaqal və dövlət xidmətindən aralanması çox pis təsir etmişdi”* (Tokayev K. J., 2022, s. 65). *“Qazax ədəbiyyatında mövcud olan azsaylı əsl detektiv romanlardan biri” hesab edilən “Son zərbə” əsərinin də zamanında düzgün qiymətini almamasının şahidi oluruq. Kasım-Jomart Tokayev atası Kemel Tokayevin elə ilk ədəbi yaradıcılığına başlaması zamanından belə münasibətlə üzləşməsi məqamına diqqəti yönəldir: “...“Ulduz yürüşü” adlı ilk kitabını Qazaxıstan pionerlərinə həsr etdi. Bu, ədəbi sahədə ilk qələm təcrübəsi idi. Həmkarlarının bəziləri onun özünü yazıçılığa həsr etmək arzusunu bölüşmür, bir sıra “tənqidçilər” də yaradıcılıq həvəsini öldürmək üçün ilk kitabı ilə bağlı zəhərli məqalələrlə çıxış edirdilər”* (Tokayev K. J., 2022, s. 96).

Kemel Tokayevin bədii əsərlərinin janr xüsusiyyətləri.

Kemel Tokayevin qələmə aldığı bədii əsərlərin janr müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Ədibin həm nasir, həm dramaturq, həm də publisist kimi fəaliyyət göstərməsi əsərlərinin janr müxtəlifliyinə və rəngarəng olmasına təsirsiz ötüşmür. Müəllifin detektivə müraciət etməsi Kemel Tokayevi Qazax ədəbiyyatında detektivin yaradıcısı kimi təqdim edilməsinə əsas verir. Belə ki, yazıçının qələmə aldığı detektiv kütləvi ədəbiyyatın populyar fenomenə çevrilməsi deyil, cəmiyyətə çatdırmaq istədiyi problematikanın, daha dəqiqi müəmmalı hadisələrin real və baş verdiyi şəraitin təqdimi edilməsi ilə əlaqəlidir.

“Yazıçı Maqira Kojaxmetovanın vurğuladığı kimi “Qazax detektivindən söz düşəndə ilk növbədə, Kemel Tokayevin adı yada düşür” (Rahmetali, 2008, s. 72). Müəllifin məhz detektivə xas forma və üslubları, ideoloji “təlimatları” təqdim etməsi baxımından məhz ona müraciət edir. Qazax tədqiqatçıları özləri bu məqama biganə qalmamış, qeyd etmişdilər ki, “Detektiv janrı onun təhqiqatının və günahkarların axtarışının incəliklərini təsvir edir” (Tokayev K. J., 2022, s. 67).

Yazıçı-jurnalist Ziyaş Toleuova qazax ədəbiyyatında detektivin olmasına münasibətini bildirərək qeyd edir ki, *“Detektiv janr qazax ədəbiyyatında nadir janrdır. ...Detektiv janr bir neçə əsrdir ki, dünya ədəbiyyatından həkk olunmuş janr olmaqla yanaşı, xarici oxucuları demirəm, oxucularımızı tamamilə özünə cəlb edən janrdır. Bunun əsas səbəbi onun xəttində çağdaş həyat məlumatlarının, həyat səhnələrinin üstünlük təşkil etməsidir və onu digər ədəbi janrlardan fərqləndirən də budur” (Mұқажанова, 2018, s. 90). Yazıçının oğlu Kasım-Jomart Tokayev atasının bir yazıçı kimi “qazax ədəbiyyatında layiq olduğu yeri tutmasını” vurğulamaqla, detektiv nümunələri yaratması məqamına aydınlıq gətirmiş və qeyd etmişdir ki, “O, birmənalı olaraq ədəbiyyatımızda (Qazax ədəbiyyatı – S.Ş.) detektiv janrın yaradıcı kimi qəbul edildi” (Tokayev K. J., 2022, s. 69).*

Maraqlı məqam Kemel Tokayevin detektiv əsərlərinin əsasını kriminal olmayan hadisələrin təşkil etməsinin tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanması bu əsərlərin janrına diqqəti yönəldir: *“Amma kriminal olmayan hadisələr də janrın əsasını təşkil edir. Detektiv əsərləri yeni səviyyəyə qaldıran Kemel Tokayevin bəzi əsərlərində cinayət tərkibi olmaya bilər. Janrın başqa bir xüsusiyyəti də odur ki, hadisənin səbəbləri araşdırılana qədər oxucuya*

naməlum qalır. Əvəzində oxucu sərbəst şəkildə cinayət araşdırmasının incəliklərini araşdırmaq, öz nəticələrini çıxarmaq və müəlliflə həqiqəti müzakirə etmək imkanı əldə edəcək” (Жунусова, 2021, s. 75). Məsələn, Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” əsərinin başlanğıcı oxucunu artıq hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyinə yönəldir. Müəllifin əsərdə “...Ay yarım əvvəl Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə Lyaşkerov soyadlı bir nəfər zəng vurmuşdu. O, dərhal rəislərdən birinin qəbuluna düşməklə bağlı tələbini bildirdi” (Tokayev K. , 2022, s. 69). Mərkəzi elektrik stansiyasında çilingər işləyən Lyaşkerovun növbətçiyə dediyi: “Bir hadisə baş versə, özünüz günahkar olacaqsınız. Belə hesab eləyəcəyəm ki, vicdanım təmizdi. Daha bu lənətə gəlmiş qızılla alləşmək istəmirəm” (Tokayev K. , 2022, s. 157), – cümlələrdən sonra oxucuda hadisələrin arxasında bir cinayətin durması və ya hər hansı bir cinayət olacağı haqqında təəssürat yaradır.

Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin podpolkovniki Bessonov və mayor Sergey Yepifanoviç Kirsanovun dialoqunda artıq bəzi şübhələr yaranır. Onlar belə qərarlaşırlar ki, “damğalı qızıl çatdırılması nəzərdə tutulmayan adamın əlinə keçib”. Hələ cinayətlərin davam edəcəyinə və ya çox olacağına müəllif əsərin başlanğıcında müəyyən fikirlərlə işarə etməyə də nail olur. Qızıl külçəni Lyaşkerova təqdim edən ara adamının dediyi “Qriqori sözünün ağasıdı. Vədi iki dəfə vermir. Bunu çatdırmağı xahiş elədi. Tapşırıd, deyim ki, bu keçən buynuzların haqqıdı, həm də daha çox göndərsiniz” (Tokayev K. , 2022, p. 158). Müəllif cinayətkar əməllərin bir zəncir təşkil etməsinə də aydınlıq gətirir. Qızıl külçəni Lyaşkerova təhvil verən ara adamının dedikləri sözlər buna sübutdur: “...vaxtım çox azdı.

Hava işıqlaşanda yola düşməliyəm, o vaxtacan da bəzi yerlərə baş çəkməliyəm” (Tokayev K. , 2022, p. 167).

Kemel Tokayevin “Gecə açılan atəş” əsərinin meşəbəyi Mirzaşı iş başında qətlə yetirilməyə cəhd edilməsi səhnəsi ilə başlaması artıq baş vermiş cinayəti əks etdirir. Mirzaşın meşənin qaranlığında qaçan insana, daha dəqiqi isə SSRİ sərhədini “*açıq-aşkar qəsdən, düşmənçilik məqsədilə*” pozmuş insana “– Ey, məndən qorxma! Bura gəl! Mən meşəbəyiyəm!” kimi çağırışına məhəl qoymayan “*naməlum cinayətkarın*” “*dayan! Atəş açacağam!*” kimi xəbərdarlığından sonra meşəbəyini qətlə yetirməyə cəhdi incə detallarıyla təqdim edilir: “*...atəşin aydın gurultusu eşidildi. Sanki işıq şüası qocanın sinəsinə sancılıb bütün bədənini yandırdı. Meşə titrədi, torpaq ayaqlarının altından qaçdı. Ağaclar fırlana-fırlana yerə yığılmağa başladılar. Qoca meşəbəyi də ağaclarla birgə yerə sərildi*” (Tokayev K. , 2022, p. 162).

Daha sonra oxucu üçün təxmini olaraq, bu cinayətkarın kim olması haqqında təəssürat yaradılır. Müəllif polkovnikin general Baytokova telefonla verdiyi məlumatla buna aydınlıq gətirir: “– Yoldaş general, iyirmi dördüncü məlumat verir. Hava hücumundan müdafiə xidməti SSRİ sərhədini pozan təyyarə aşkar eləyib” (Tokayev K. , 2022, p. 162).

Yazıcının yaradıcılığında detektiv əsərlərinin yalnız müəllif təxəyyülünün məhsulu olmaması, sənədli fakt və materiallara əsaslanaraq qələmə alınmasının şahidinə çevrilmək mümkündür: “*Kemel Tokayev mahiyyətə sənədli əsaslara əsaslanan detektiv qazax nəsrinin yeni janrını yaratdı. Qələmə aldığı əsərlərin süjetini haradan əldə etməsi barədə tarix susur, lakin yazıçı baş qəhrəmanların davranışlarını, detektivlərin gündəlik həyatlarını və cinayətkarların tutulmasını incə detalları ilə təfərrüatlarına*

və bilməsi, sanki oxucu canlı şəkildə dindirmələrdə iştirak edir, əməliyyatçılarla pusquda oturur, təcrübəli casusun izinə düşür” (Гюльнар, 2022).

Kemel Tokayev qələmə almış olduğu detektiv əsərlərini bəzən təsvir etdiyi əməliyyatın adı ilə bağlayır. Əsərdə təsvir etdiyi əməliyyatın adını əsərin başlığına çıxarmaqla, oxucusuna baş verəcək hadisələr haqqında mesaj ötürür. Məsələn, yazıcının qələmə aldığı “*Damğalı qızıl*” əsərində bunun şahidi olur. Kemel Tokayev “*Damğalı qızıl*” əsərinin adının məhz əməliyyat adı olmasını əsərin sonunda açıqlayır: “*Damğalı qızıl*” əməliyyatının həyata keçirildiyi müddətdə görülmüş işləri yekunlaşdırmaq, qaçaqmalçılıq və valyuta əməliyyatları haqqında sovet qanunlarının pozulmasının qarşısını almaq sahəsində qazanılmış təcrübədən irəli gələn fikirləri bölüşmək üçün dəvət eləmişəm” (Tokayev K. , 2022, s. 249).

Kemel Tokayev “*Gecə açılan atəş*” əsərində detektivin xüsusiyyətlərinə bir müəllif kimi aydınlıq gətirməyə cəhd edir. Məsələn, xüsusi pasta var ki, onun köməyiylə sifəti istənilən hala salmaq olur. Qərb detektiv romanlarında bu barədə çox yazırlar.

Kemel Tokayevin bədii əsərlərinin problematikası. Kemel Tokayevin əsərlərinin problematikası rəngarəngliyi və zənginliyi ilə seçilir. Yazıçı cəmiyyətdə şahidi olduğu, dövrü üçün səciyyəvi olan müəyyən həyat hadisələrini obyekt kimi əsərlərinin problematikasına çevirir.

1941-1945-ci illər müharibəsinin iştirakçısı olmuş nasir, dramaturq Kemel Tokayev müharibə mövzusunun əsərlərinin əsas süjet xəttinə və problematikasına çevirməsi də diqqətdən yayınmır. On səkkiz yaşından Stalinqrad döyüşü ilə döyüş

yoluna başlamış, tank bölüyündə xidmət etmiş Kemel Tokayevin bədii yaradıcılığında insanlığa, bəşəriyyətə fəlakət gətirən müharibə açıq-aydın şəkildə əksini tapır. Kemel Tokayev cəmiyyəti düşündürən bir çox aktual problemləri dərk etmiş, biganə qalmamış və münasibətini bildirmiş, zamanəsində möhtəkirlərlə mübarizə aparılmasını açıqlamışdır. İştirakçısı olduğu müharibə səhnələrini əks etdirən əsərlər yaratmış yazıçı xüsusi xidmət orqanlarının xarici ölkə casusları ilə mübarizə aparmalarına biganə qalmamış, qələmə aldığı əsərlərinin problematikasında təqdim etmişdir. Müharibədən ağır yaralanaraq qayıtmış müəllif xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlarının fəaliyyətlərini yüksək dəyərləndirmiş, xalqın ağır bir dövründə, yəni müharibə illərində düşmən kəşfiyyatına qarşı fəallıqlarını maraqlı ədəbi priyomlarla əks etdirməyə nail olmuşdur. Əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri öz dövrü ilə əlaqələndirən müəllif həm arxa, həm də ön cəbhədə fədakarlıq göstərən insanların mənəvi aləmlərini açıqlayan yüksək bədii dəyərli əsərlər yaradır. Jurnalist Atina Jaketovanın qeyd etdiyi kimi, *"...Kemel Tokayev qazax detektivinin formalaşmasına böyük töhfələr verib.... Yazıçının əsərlərinə həqiqət və ədalət kimi xüsusiyyətlər xasdır"* (Tokayev K. J., 2022, s. 344).

Kemel Tokayev ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərə, xalqın keçdiyi keşməkeşli tarixi yola, Çindən qayıdan qazax və uyğurların Qazaxıstana qayıtması məqamına, qısa şəkildə xalqın öz yaşadığı, məskunlaşdığı məkanlardan köç etməsinə toxunması əsas və yardımçı mövzular vasitəsilə əksini tapır. Müəllifin təqdim etdiyi yardımçı mövzular əsas mövzunun başa düşülməsinə şərait yaradır. Qələmə aldığı əsərlərdə bir neçə hadisəni nəql edən müəllif bununla siyasi proseslərə

oxucunun diqqətini yönəltməyə nail olur: *"...Bu günlərdə Çindən bir neçə yüz ailə öz vətəninə qayıdıb. Əsasən, qazaxlar və uyuğurlardır. Ev müxəlləfatlarını, mal-qaralarını da gətiriblər"* (Tokayev K. , 2022, s. 72).

"Damğalı qızıl" əsərində Sovetlər yaranan vaxtı vətənlərini tərk etmiş insanların Sovetlərə qarşı mübarizə aparmaları siyasi diversiya hesab edilirdi ki, müəllif bu məqama da münasibət bildirir. Əsərin qəhrəmanlarından olan, Sintszyana, yəni Çinin bir əyalətinə qaçmış Qazarx Qriqori Matveyeviçin əməlləri məhz sovetlərə qarşı bəd əməl kimi dəyərləndirilir. Novyaginın konkret olaraq Sovetlərə qarşı mübarizə aparması vurğulanır: *"...bizdən uzaqlarda da Sovet dövlətinə qarşı mübarizəni davam etdirirdiniz!"* (Tokayev K. , 2022, s. 170).

"Damğalı qızıl" əsərinin problematikasında sistem işçilərinin fəaliyyətinə incəliklə nəzər salınır. Onların ustalıqla öz peşə vəzifələrini yerinə yetirmələri də açıqlanır. Kemel Tokayev qələmə aldığı obrazların dili ilə bu məqamlara işıq salır. Məsələn, podpolkovnik Bessonovun dili ilə onun və həmkarlarının öz işlərində peşəkar olmaları əsərin əsas süjet xəttinə çevrilir və bu məqama aydınlıq gətirilir: *"...Qızıl külçəsinin ölkəmizə hansı yolla gəlib çıxdığının yeganə cavabı ola bilər: qaçaq-malçılıq yolu ilə. Bu cür hərəkətlər iqtisadiyyatımıza qarşı valyuta pozuculuğu kimi qiymətləndirilir"* (Tokayev K. , 2022, s. 231).

Qeyd etmək lazımdır ki, Kasım-Jomart Tokayev atası Kemel Tokayevin bədii yaradıcılığının problematikasının cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğun olmasını göstərmişdir: *"Kemel Tokayev mülkiyyətçilik psixologiyasından tamamilə məhrum idi, daim cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını hər şeydən uca tuturdu"* (Cəfərov, 2023). Kemel Tokayev qələmə

aldığı əsərlərdə oxucularını çox da intizarda saxlamağı sevmir. Müəyyən zamandan sonra əsərin baş qəhrəmanının nə istəməsini açıqlayır, bəzən də incəliklərinə varır. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərində Çernonosovun və ya Aşrapovun nə məqsəd güdməsini açıqlayır: *“Poliqonda təlim vardı. Səhər o başdan rayon üzərində uçan təyyarələr bir daha geri dönmürdü.*

Təyyarələr hara enir? Yaxınlıqda aerodrom var, ya yox? Varsa, rayon mərkəzindən oradak neçə kilometrdir? Burada təyyarə nə məqsədlə saxlanır? Bu suallar son üç gündə Çernonosovu narahat eləyirdi, cavab tapmaq naminə də çox şeydən keçərdi, Məlumatları tamamlayıb dəqiqləşdirmək üçün, gümanına görə, “Kolbastau” kolxozu yaxınlığında yerləşən poliqona mümkün qədər yaxın olmalıydı. Amma ora getməyə hansı səbəb tapa bilərdi? Səbəb, bəhanə yox idi” (Tokayev K. , 2022, s. 369).

Xalq yaddaşına hopmuş inanclar Kemel Tokayev tərəfindən əsərlərinin problematikasında yer almaqdadır. Belə ki, müəllif öz ideyalarını təbliğ etmək üçün inanclara yer ayırır. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərində “aulda müsəlman uşaqlarına savad və şəriət öyrədən molla Koseybay”ın yaşadığı Pərisokkan yerinin xalq tərəfindən sevilmədiyi yer kimi açığlanmasını müşahidə edirik. Müəllif bu məkanı incəliklə təsvir edir: *“Eşki-Ulmesə gedən yolun bir tərəfi yarıqan, digər tərəfisə keçilməz qalın meşəlikdi. Bu yerlər Pərisokkan adlanır. Buralarda gündüzlər nadir hallarda adamla rastlaşmaq olar, axşam düşəndə adı nəhs çıxmış məkanda bir canlıya belə rast gəlmək mümkün deyil”* (Tokayev K. , 2022, s. 270). Müəllif “...qorxulu yeri Pərisokkan – lənətlənmiş yer” adlandırılmasının səbəblərini açıqlamasa da, məhz molla Koseybayın, onun oğlu Kimasın üzləşdiyi fəlakətlərlə əlaqələndirməsi maraq doğurur. Bircə

oğlu Kimasın müvəqqəti keçirdiyi xəstəliyin səbəbkarı mol-lanın əməllərini “Allahı da aldadan yalançıymış” kimi dəyərləndirilməsi də diqqətdən yayınmır.

“Gecə açılan atəş” əsərində Kemel Tokayevin xalq inan-cına tez-tez müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Yazıçının Jolbars ata haqqında xalq yaddaşında yaşayan çoxsaylı əfsa-nələrdən birini nəql etməsi xalqın folklor yaddaşının zəngin-liyini əks etdirir. Kemel Tokayev əsərdə cəlayirlər üçün müqəddəs şəxs olan Jolbars atanın uyuduğu türbəni, onunla bağlı olan əfsanələri sadalamaqla xalq yaddaşında yaşadığını da göstərir. Jolbars ata “ölüm ərəfəsində xalqına deyib ki, nə-şini qara dəvənin belinə qoyub başını buraxsınlar, özləri də qara nərin dayandığı yerdə yurd salsınlar. Öz qurtuluşlarını həmin yerdə tapacaqlar”. Müəllif “müqəddəs Jolbars sonsuz-lara övlad, oğul istəyənə oğul, qız istəyənə qız verib” deyərək onun fəvqəladə bir şəxs olmasına işarə edir. Kemel Tokayev bu müqəddəs şəxsin qəbri üzərində insanların uzun müddət türbə ucaltmamalarını insanların öz kökünə, soyuna biganə-liyi kimi əlaqələndirə bilməsi nəzərdən qaçmır. Jolbars atanın xeyirxah əməllərinin insanlar tərəfindən düzgün dəyərləndi-rilməməsi dövrün ideologiyasından doğan amil kimi də qa-bardılır: *“adamlar bunu onun borcu sayır, şeyxin qəbri üstündə türbə ucaltmağa tənbəllik eləyir. Savadlı varislərindən biri həmin türbəni ucaldanacan heç yadlarına belə salmadılar”* (Tokayev K. , 2022, p. 270).

Kemel Tokayev qələmə aldığı əsərlərində atalar sözləri və məsəllərə də müraciət edir. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərində istifadə edilən qazax atalar sözləri diqqəti cəlb edir: “Eh, qazaxlar əbəs yerə demirlər ki, qoca buğanın gözlərində

həmişə şəhvət olur...” , “el arasında bir məsəl var, qocalanda arvadın ölməsin, yarıyolda atın gəbərməsin” və s.

Akademik Nizami Cəfərov yazıçı Kemel Tokayevin bədii yaradıcılığında Qazaxıstanın etnoqrafik mənzərələrinin yer almasını vurğulayır: *“Hadisələr olduqca maraqlı, eyni zamanda son dərəcə təbii yolla cərəyan edir. Və bu təbiiliyi təmin edən ədəbi priyomlardan ən mühümü, heç şübhəsiz, Qazaxıstanın etnoqrafik mənzərələrinin zəngin, çoxçalarlı fon olaraq böyük məharətlə təqdim edilməsidir. Oxucu, bir tərəfdən, təcrübəli düşməni kəşfiyyatçısını onun qarşısına qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün nələrdən keçəcəyini, hansı macərələrin iştirakçısı olacağını, nə zaman ələ keçəcəyini (əlbəttə, bu sonuncu – sosializm realizminin yazıçıdan tələb etdiyi əsas nəticə idi) səbirsizliklə izləyir, digər tərəfdən isə, qazax həyatının, qazaxların, eləcə də az və ya çox dərəcədə qazaxlaşmış başqa xalqların nümayəndələrinin məişətinin koloritli təsvirindən zövq alır”* (Cəfərov, 2023).

Kemel Tokayevin bədii obrazları və peyzaj təsvirinin xüsusiyyətləri. Qazax ziyalı kimi Kemel Tokayev bədii yaradıcılığında təsvir etdiyi həyat hadisələrini obrazlar vasitəsilə ifadə edir. Yazıçı bədii təfəkküründə yer almış ideyalarının təzahür etməsi üçün dövrün aktual obrazlarına müraciət edir. Kemel Tokayev milli ədəbiyyatda xalqın taleyində rol oynayan tarixi hadisələr və zamanın axarına uyğun olaraq orijinallığı ilə fərqlənməyə qadir obrazlar yaratmağa nail olmuş, qazax xalqının həyatının əsas məqamlarını əsərlərinin tematik mənası ilə işıqlandırmışdır. *“Yazıçının əsərlərində cinayət xronikası, onun açılması prosesi, cinayətkarın ifşası təsvir olunur”* (Жунысова, 2021, p. 75).

Yazıçının əsərlərində özünün də kamil obrazını yarada bilməsi amili tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır: *“...yazıçı*

əsərlərində dəhşətli müharibə yolu keçmiş, bütün dəhşətləri öz gözləri ilə görmüş maraqlı bir şəxsiyyət obrazını formalaşdırmışdır. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərində çoxlu çətinliklər yaşamış K. Tokayev insanlığını, həyata sevgisini itirməmişdir” (Tokayev K. J., 2022, s. 93).

Kasım – Jomart Tokayev bir övlad kimi atasının yaratdığı obrazların ona bənzər olmasını xatırlatması diqqətləri yazıçının yaratdığı obrazlara yönəldir: “əsərlərinin müsbət qəhrəmanları bir çox cəhətlərinə görə atama oxşayırlar, təmkinli, xeyirxah, xasiyyətə sakit, insanlara münasibətdə səxavətli və cəmərddirlər”.

Həmkarları tərəfindən “məhsuldar” yazıçı hesab edilən Kemel Tokayevin məhdud və geniş mənada təqdim etdiyi obrazlar müxtəlif dünyagörüşünə, fərqli xüsusiyyətlərə malik olmalarına rəğmən, müəllifin mütərəqqi ideyalarının çatdırılmasına xidmət edir: *“Sirr deyil ki, yazıçının əsərlərini tədqiq etdikdə Kemel Tokayevin çoxlarının fərqiə varmadığı, diqqət yetirmədiyi xarakter cizgiləri üzə çıxır ki, bu obraz yeni əsərlərlə kəşismə təəssüratı yaranır*” (Шакиев, 2022, p. 118).

Kemel Tokayev təqdim etdiyi obrazların daxili, mənəvi aləmlərini sadəcə bir cümlə ilə də açmağa qadir olur. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərindəki Osman Yakupovun mənəvi aləmi mayor Bugenbayevin fikri ilə açıqlanır: “Qorxaq adam intihar eləməz”. Yakupovun qorxaq olması qabardılır. Müəllif təqdim etdiyi bu kimi obrazlarla şəxsi mənafeyini üstün tutan, müəllifin təbliğ etdiyi mütərəqqi ideyaları qəbul edə bilməyən obrazları canlandırmaqla, cəmiyyətin mənfi tipli insanlardan xali olmadığını əks etdirir. Mənfi surətləri təqdim edən yazıçının xalq mənafeyini öz şəxsi mənafeələrindən

üstün tutan, müəllifin təbliğ etdiyi mütərəqqi fikirləri həyata keçirən müsbət, əsas obrazları da qələmə alması və həmin obrazlara inanması tədqiqatçıların nəzərindən qaçmamışdır: *“O, qeyri-insani və cinayətkarları ifşa edən personajlarına inanır-dı”* (Гюльнар, 2022).

Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” əsərindəki Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin baş leytenantı Şaydos Kanısbayev, Nikolay Petroviç Novyagin, Kalaubay Nukanoviç Nukanov və digər çekistlərin obrazları bu baxımdan maraq doğurur. Kemel Tokayev bir yazıçı kimi “...sovet detektiv ədəbiyyatına xas olan hüquq-mühafizə sistemi ilə əlaqədar stereotiplərdən uzaqlaşa bilmişdi. O, öz obrazlarını başları üzərində qəhrəmanlıq haləsi olmayan adi zəhmət adamları kimi təsvir edib”.

Tədqiqatlarda detektiv romanlarında obrazların tədqiqi zamanı üç tip xarakterik xüsusiyyətə malik olması vurğulanmaqdadır. Məsələn, cinayət tərkibli amerikan detektiv romanlarında üç tip xarakterik obrazların olması məqamına belə aydınlıq gətirilir ki, *“...birinci tip obrazlara ənənəyə sadıq, fərdi motivləri güclü inkişaf etmiş və davranış qaydalarına əməl edən təşəbbüskar və mübarizəyə hazır xarakterlər aiddir. İkinci tip obrazlar xaricdən və kənar güvvələr tərəfindən idarə olunan bürokratik dövlət aparatının, hərbi və polis maşınının, biznes və pulun köləsi olan və hər cür yeniliyi və cinayəti dərhal qəbul edən xarakterlərdir. Nəhayət, üçüncü tipə aid olanlar cəmiyyət içində azmış, özlərini itirmiş, mübarizə gücündən məhrum olan bədbin xarakterlərdir ki, onlar da yeri gələndə ağlasığmaz cinayətlər törədirlər, imkan düşən kimi əqidəsini, mənəviyyatını satanlardır”* (Məmmədova, 2021).

Kemel Tokayevin detektiv əsərlərində qeyd olunan xarakterik xüsusiyyətlərə malik obrazların olması özünü göstərməkdədir. Məsələn, yazıçının “Damğalı qızıl” əsərindəki podpolkovnik Leonid Leontyeviç Bessonovun obrazının təqdimatı maraq kəsb etməkdədir. Podpolkovnik Bessonovun Kirsanova dediklərində əsərdə cinayət elementlərinin olmasını əks etdirir: *“Sergey Yepifanoviç, bir-biriylə düz gəlməyən mətləblər var. Axşam Lyaşkerovun yanına bir adam gəlir, qızıl külçəsi verir ki, al, kefin istəyən kimi yaşa. Bir sual belə vermir, hətta necə deyirlər, kimilə danışdığını belə soruşmur... Lyaşkerov da onunla cəmi bir neçə dəqiqə söhbət eləyib qızılı alır, sifətinisə yadında saxlaya bilmir”* (Tokayev K. , 2022, p. 166). “Damğalı qızıl” əsərində İranın Şahpur şəhərindən olan Yakov Daniloviç Taub, Samat Bakıyev, Jarkənd sakini, milliyyətçə qazax Kojaniyaz Japarov, Çindən gəlmiş Mixail Fyodoroviç Aqapov, Kuljada (Çin) işləyən geoloji dəstənin sürücüsü İvan Markelov, Sintszyandan gəlmiş Qriqori Matveyeviç Qazarx və ya Qureyev kimi obrazlar əsərdə cinayət törədəcək məxluqlar kimi təqdim edilir.

Kemel Tokayevin qələmə aldığı obrazlardan biri də vətəniini xoş güzəran üçün tərk edən vətəndaşların obrazıdır. Kemel Tokayevin yaşadığı dövrdə sosialist ideologiyasının hakim olduğu bir cəmiyyətdə də vətəni, doğma eli, obanı yaxşı yaşamaq arzusu, çox pul qazanmaq istəyi ilə tərk edilməsi təqdir edilmirdi. Bu baxımdan, müəllifin yaratdığı belə obrazlardan biri də “Damğalı qızıl” əsərindəki Zaurum Şarfin obrazı qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Müəllif Şarfin Qərb xoşbəxtliyinə can atması yolunda arvadını, oğlunu vətəndə qoyub getməsinin təsvirində yalnız onun Vətəninə deyil,

ailə dəyərlərinə, doğmalarına dönük çıxmasını əks etdirir: *“Arvadı onunla getməkdən boyun qaçırdı, oğluyla birgə vətəninə qaldı. Qadının qərarı Zaurumu kədərləndirmədi, oğlanı yalnız onun, “bilikli, istedadlı mühəndisi”n xaricə üz tutmasına izin verilməyəcəyi narahat eləyirdi”* (Tokayev K. , 2022, p. 210).

Kemel Tokayev ailə dəyərlərini, ona doğma olan insanları satmağa qadir olan obrazlar da yaratmışdır. Yazıçı *“Damğalı qızıl”* əsərində Boris Qazarxın pula, var-dövlətə görə ona əziz olan, ona inanan insanlara xəyanət etməsi məqamını göz önündə canlandırır. Boris Qazarxın doğma bacısı Krista Qazarxın etimadından sui istifadə edərək ona olunan əmanətə xəyanət etməsi doğma insanlara olan xəyanəti əks etdirir. Novyagin *“Ona inanmaq olmaz. Qızıl xətrinə doğma qardaş-bacısından belə imtina eləməyə hazırıdı”* kimi cümlələri məhz belə insanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi özünü Boris Qazarxın simasında əks etdirir. Kasım-Jomart Tokayevin qeyd etdiyi kimi yazıçı Kemel Tokayevin *“...qələmindən çıxmış əsərlərdə baş qəhrəmanlar sanki gerçək həyatdan doğulublar, kütləvi oxucular həmin qəhrəmanları tanıyır, başa düşürlər. Yazıçı onları ola biləcəkləri, hamının tanıdığı insanlar kimi, “bəzəksiz-düzəksiz”, izafi pafossuz təsvir etməyə çalışırdı”* (Tokayev K. J., 2022, s. 218).

Kemel Tokayev qələmə aldığı əsərlərdə qəhrəmanlarının portretlərini də yaradır. Məsələn, *“Damğalı qızıl”* əsərində Kanay Lyaşkerovun portretini təqdim edən müəllif onun xarici görünüşünü sözlə ifadə edir: *“...Boz gözləri, açıq rəngli sifəti, sallaq bıqları vardı, yaşıl drap parçadan tikilmiş, qaragül yaxalıqlı palto geyinmişdi. Əlindəki eyni boz qaragül dərisindən olan papağı əzişdirirdi. Ayaqlarındakı xrom çəkmələr təzə*

idi". Müəllif Kanay Lyaşkerovun üz cizgilərini, geyimini, xarici görünüşünü oxucusunun gözü önündə canlandırır.

Kemel Tokayev epizodik obrazların bədii portretini təqdim etməkdə xəsislik etmir. Məsələn, yazıcının "Damğalı qızıl" əsərindəki Tursun əkənin portreti bu silsilədənədir. Tursun əkə əsərdə "...arıq, ucaboy, rəngi qapqara yanmış, əynində beli ağ qurşaqla çəkilməş gözəl xalata olan bir qoca" kimi təqdim edilir.

Kemel Tokayev "Gecə açılan atəş" əsərində də portret yaratmağa cəhd edir. Məsələn, sərhədi pozmuş təxribatçı tərəfindən ağır yaralanmış meşəbəyi onu tapan leytenant Baxıtxan Altayevin düşüncələri ilə təqdim edilir: *"Altayev əyildi. Yerdəki arğaz, qaraşın dərilili, saqqallı qoca kişi idi, sinəsi qana batmışdı"* (Tokayev K. , 2022, s. 238).

"Gecə açılan atəş" əsərində sərhədi pozmuş, meşəbəyinin həyatına qəsd etməyə cəhd etmiş təxribatçının, Osman Yakupovun portretinin təqdimi də diqqətdən yayınmır: "Bu izi qoyan adam qırx iki ölçülü ayaqqabı geyinir. Çəkisi təxminən yetmiş beş-yetmiş səkkiz kiloqramdı. Orta boyludu, yaşı qırxdan çox olmaz. Addımları sərrastdı". Osman Yakupov həbs ediləndə də onun portreti qısa şəkildə oxucuya təqdim edilir: "Yakupov otağın güncündəki kətildə əyləşmişdi. Daz qırxdırdığı başının tükləri yenicə çıxmağa başlamışdı. Arabir burnunu çəkə-çəkə dırnaqlarını çeynəyirdi". Kemel Tokayev Osman Yakupovun sözlə obrazını çəkərək, bu obrazın xarakterinin açılmasına müəyyən mənada yardım edir. Əsərdə özünü Arkadi Antonoviç Svintsov kimi təqdim edən Çernonosovun portreti məhz caninin süni göldə boğaraq qətlə yetirdiyi Zinaida Ryabovanın anası Ryabova Taisiya Kamenovun

sözləri ilə də təqdim edilir: "...Saçı pırpız dururdu, özü sağlam, enlikürək idi, gözlərisə çuxura düşmüşdü, qoca gözlərinə oxşayırdı". Kemel Tokayev qələmə aldığı obrazların xarici görünüşlərini təsvir etməklə onların daxili aləmlərini, eynəcərliklərini göstərə bilir.

"Qazax ədəbiyyatında yeni "kriminal" istiqamətin banisi" hesab edilən Kemel Tokayev qələmə aldığı əsərlərin kompozisiyasında təbiət təsvirinə, peyzaja geniş yer verməkdədir. Onun həm tarixi, həm də detektiv əsərlərində peyzajın geniş və hərtərəfli təqdim edilməsinin şahidinə çevrilirik. Məsələn, ədibin "Damğalı qızıl" əsərində peyzajın təqdim edilməsinə diqqət yetirək: "Gecə yağan yağış asfaltın toz-torpağını yuyub aparmışdı. Aprel ayının səhər Günəşi saf, təzə-tərgörkəmiylə bərq vururdu. Parlaq Günəş şüaları adamın gözlərini qamaşdırırdı. Nəhəng qovaqların yenicə cücərmiş yarpaqları evlərin divarlarını zərif yaşıl rəngə boyamışdı".

Kemel Tokayevin peyzaj təsvirinə geniş yer verməsi əsərin kompozisiyasına xələl gətirmir, əksinə əsərdə həyat hadisələrinin bir-birilə əlaqəli, sistemli şəkildə təqdim edilməsinə xidmət edir. Məsələn, yazıçının "Gecə açılan atəş" əsərinin elə ilk cümlələrini peyzajın təsviri ilə təqdim edilməsi, əsərdə təsvir ediləcək həyat hadisələrinin ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğun şəkildə əlaqələndirilərək təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır: "Qısamüddətli, xəyalı xatırladan, kövrək işıq donub qalmış meşəni bir anlığa nurlandırdı, sonra ağaclar yenə zülmətin qoynunda yoxa çıxdı. Yağış ağı deyirdi..." Və ya "Günəş çıxmışdı, yağışın tərəvət gətirdiyi meşə aydın, parlaq rəngləriylə bərq vururdu. İliq səhər mehi yarpaqları tərpadirdi. Sanki otlar daha qalın, daha şirəli olmuşdu".

Maraqlı məqam isə müəllif tərəfindən baş vermiş hadisələrin peyzaj vasitəsilə açıqlanmasıdır. Müəllif məhz hadisələrin gedişatını peyzajla açıqlamağa və ya da hər hansı bir təəssürat yaratmağa qadir olur. Məsələn, yazıçı “Gecə açılan atəş” əsərində “Sovet İttifaqının sərhədlərini pozan naməlum təyyarə”nin marşrutunu belə təqdim edir: “...düşmən ucsuz-bucaqsız, qalın meşənin uzanıb getdiyi məhz bu sahəni düşünülüb-daşınılmış şəkildə seçib. Tamamilə keçilməz yerlər – qalın kolluq basmış sıldırımlar, yarğanlar var”.

Kemel Tokayevin peyzajın təsvirinə tez-tez müraciət etməsi “Sirli iz” əsərində də diqqəti cəlb edir. Peyzajdan istifadə edən müəllif bununla əsərin kompozisiyasına və mövzusuna ağırlıq gətirmir, əksinə əsərin maraqlı, oxunaqlı olmasına imkan yarada bildiyi kimi, hadisələrin sonrakı inkişafına da təsir edir. Məsələn, əsərdən peyzajın təqdim edilməsini əks etdirən bir epizoda diqqət yetirək: “Hava aydın, sakit, mülayim idi. Günəş meşənin üzərində bərq vururdu, yaraşıqlı şam ağaclarının zirvələri qızılı rəngə boyanmışdı. Burda müharibəni xatırladan heç nə gözə dəymirdi. Hətta ağac budaqlarıyla örtülmüş səngərlər, blindajlar belə, meşənin təbii görkəminə xələl gətirmirdi”.

Kemel Tokayevin əsərlərinin bədii dilində danışığ şəkillərinə müraciət etməsinin xüsusiyyətləri. Kemel Tokayev həyat hadisələrini və onun haqqında olan düşüncələrini, obrazların daxili və mənəvi aləmini açıqlamaq üçün müxtəlif təhkiyə üsullarından, müxtəlif danışığ şəkillərindən, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən və s. sənətkarlıqla yararlıana bilir. Əsərdəki hadisələr hadisəni danışanın şahidliyi və yaxud da rəvayət şəklində təqdim edilir. Kemel Tokayev detektiv

əsərlərində insanların mənəvi aləmini, cinayətlərin baş ver-məsini və s. məqamları obrazların danışığı ilə canlandırmağa nail olur. Obrazların danışığını dialoq və monoloq kimi iki şəkildə həyata keçirir. İki və ya daha artıq insan arasında baş verən dialoqla, həm də obrazların öz-özünə danışmaları ilə təqdim etdiyi hadisələrə aydınlıq gətirir, qaranlıq məqamları işıqlandırır. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərində ölkə sərhəd-lərini pozmuş təxribatçının kimliyinin müəyyənləşdirilməsi epizodunda təxribat törətmiş Osman Yakupov və mayor Bu-genbayev arasındakı dialoqda cinayətkarın əsl kimliyinə ay-dınlıq gətirilir: (Tokayev K. , 2022, s. 391).

Kemel Tokayev dialoqda bir çox qaranlıq məqamlara ay-dınlıq gətirməyə nail olur. Yakupovun əsl soyadının Nahat-xanov olması, xarici kəşfiyyata xidmət etməsi kimi məqamlar açıqlanır. Bu da ki, əsərdəki hadisələrin inkişafına təsir göstə-rir. Kemel Tokayev “Damğalı qızıl” əsərində də dialoq vasi-təsilə cinayətkarın əsl soyadını aydınlaşdırmasını göstərir: *“Novyagin yenə soruşdu:*

– Yenə də əsl soyadınız necədi?

– Soyadım... – Qureyev əyri-əyri güldü. – Bir buna bax! Hətta dilə gətirmək belə çətindi, heç öyrənməmişəm. Sanki yad adama məxsusdur.

– Suala cavab verin!

– Qazarx! Qa-zarx Qriqori Matveyeviç” (Tokayev K. , 2022, s. 261).

Kemel Tokayevin təqdim etdiyi dialoqlar vasitəsi ilə baş verən hadisələrin qaranlıq məqamlarına işıq salması diqqət-dən yayınmır. Bununla yanaşı, yazıçı detektiv əsərlərindəki hadisələrin mahiyyətinə varmağa nail olur. Əsərlərin süjetindəki

maraqlı və sirli məqamları da dialoqlar vasitəsi ilə açıqlayır. Məsələn, “Gecə açılan atəş” əsərində sərhədin pozulmasına, təxribatçıların hansı amal üçün bu təxribatı törətmələrinə məhz dialoqlar vasitəsi ilə aydınlıq gətirilməsi diqqəti cəlb edir. Əsərdə dövlət sərhədini pozmuş təxribatçılardan birinin bu cinayəti niyə törətməsi təxribatçı Skotnikpov (və ya Çernonosov) və kəşfiyyat məktəbinin şefi arasındakı dialoqda açıqlanır: “Çernonosovdan gözlərini çəkməyən şef dilləndi: Skotnikovla (və ya Çernonosov) kəşfiyyat məktəbinin şefi arasındakı dialoqda baş verən hadisələrin mahiyyətinə varılır, məhz xarici kəşfiyyatın onlara məlum olmayan soyuq silahın sirlərini ələ keçirmək niyyətində olmaları açıqlanır” (Tokayev K. , 2022, s. 229).

Kemel Tokayev “Sirli iz” əsərində mayor Rodionov və sanitar köməkçisi Belovanı hissəyə gətirmiş yük maşınının sürücüsü arasındakı dialoqda mayorun Belovadan şübhələnməsinin əsassız olmadığını əks etdirir: (Tokayev K. , 2022, s. 290).

Kemel Tokayev əsərdə daxili monoloqlarla əsərinin problematikasına aydınlıq gətirməyə cəhd edir. Buna da müvəffəq olur. Məsələn, yazıçı “Sirli iz” əsərində əks-kəşfiyyat şöbəsinin əməkdaşı mayor Viktor Leonidoviç Rodionovun daxili monoloqu ilə baş verən hadisələrin mahiyyətinə diqqət yönəldir: “Rodionov Malyarı dinləyir, qəlbində ona qarşı inamsızlıq hissi get-gedə artırdı. Malyar qardaşını nəyə görə öz yanında saxlayırdı? Leytenant o nəhs gecədə onu niyə qərargahın yanındakı ən vacib posta göndərmişdi? Bəlkə, bütün bunlar qəsd, nəzərdə tutulan cinayəti ört-basdır etmək məqsədi güdürdü” (Tokayev K. , 2022, s. 402).

Maraqlı məqam, Kemel Tokayevin suallara müraciət etməsidir. Onun qələmə aldığı əsərlərində istər bədii suallar, istərsə də qrammatik suallar müəllifin, həmçinin də təqdim edilən obrazların fikirlərini açmağa xidmət edir. Süjet xəttində özünü büruzə verən qarmaqarışıqlığa və problematikada qaranlıq qalan məqamlara aydınlıq gətirir. Məsələn, “Sirli iz” əsərində müəllifin suallardan istifadə etmə məqamına diqqət yetirdikdə, baş verən cinayətin törədilməsi haqqında oxucuda təsəvvür yaratmağa, cinayətkarın kim olması haqqında fərziyyələr irəli sürməyə imkan yaradır: “...*düşmənin haradasa, yaxın bir yerdə, qərargahın ətrafında, bəlkə, elə lap özündədi. O hansı ad altında gizlənir? Süleymanovun da qərargaha gələcəyindən necə xəbər tutmuşdu? Süleymanovdan məxfi məlumat olduğunu bilirdisə, o məlumatları əvvəllər ələ keçirməyə niyə cəhd göstərmişdi?*” (Tokayev K. , 2022, s. 309). Kemel Tokayevin əsərdə istifadə etdiyi bədii ifadə vasitəsi olan bədii suallar, həmçinin sual cümlələri diqqəti cəlb edir. Müəllif əsərdə istifadə etdiyi sualları cavablandırmır, beləliklə də özündən asılı olmaya-raq, ritorik sualdan istifadə edir. Kemel Tokayev cavabsız qalan sualları ilə oxucunu düşünməyə vadar edir. “Sirli iz” əsərində mayor Rodionovun cinayət işi üçün sanitar təlimatçısı Belovadan şübhələnməsi suallar vasitəsilə təqdim edilir: “...*nəyə görə sanitar maşınında yox, yük maşınında gəlmişdi? Nəyə görə məhz həmin məqamda qərargahın yaxınlığında peyda olmuşdu?*” (Tokayev K. , 2022, s. 400).

Müəllifin istər ritorik, istərsə də qrammatik suallardan məharətlə istifadə etməsi diqqətdən yayınmır. Bu müəllifin ana dilimizə tərcümə edilmiş əsərlərində də özünü qoruyur. Məsələn, “Sirli iz” əsərində ələ keçirilən Qış Qaranquşu ləqəbli

cəsus Leyin istintaq zamanı ünvanladığı *“Cənab mayor! Siz zamanatla bağlı bir söz demədiniz. Əfv olunmağa ümid bəsləyə bilərsiniz”* kimi sualına mayor Rodionovun *“...Qanun qarşısında cavab verməyə hazırlaşın”* (Tokayev K. , 2022, s. 401) kimi cavablandırması, Leyin ünvanladığı sualın əsərdə ritorik sual olmadığını göstərir. Mayor Rodionovun lakonik cavabı ilə doğma torpaqlara, onun azadlığı və suverenliyinə xələl gətirənlərin qanundan yayına bilmədiklərini və layiqli cəzalarını almalarını əks etdirir.

Kemel Tokayeviç Tokayev Qazax ədəbiyyatında detektiv ədəbiyyatına yol açan yazıçıdır. Ədib XX əsrin ziddiyyət dolu gerçəkliklərini və cəmiyyətdə özünü göstərən aktual problemlərin müasirlik keyfiyyətləri fonunda çıxış yollarının axtarışlarını əks etdirən yazar, publisist, jurnalist kimi ad qazanmışdır. Böyük Vətən müharibəsinin veteranı Kemel Tokayevin qələmə aldığı əsərlərdə ənənələrin qorunub saxlanması və milli irsə diqqətli münasibət özünü göstərməkdədir. “Qazax ədəbiyyatında detektiv janrın banisi adlandırılması ilə fəxr” edən yazıçı, dramaturq Kemel Tokayev gələcək nəsələ örnək olan əsərləri ilə Qazax ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus imza atır. Müəllifi olduğu publisistik və bədii yaradıcılığı Kemel Tokayevin şəxsiyyətinin açıqlanmasına, yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmağa şərait yaradır. “Kemel Tokayevin əsərləri onun xasiyyətinin özünəməxsus əksidir”. Əsərləri bir ədəbi tarixi şəxs kimi keçdiyi həyat yolu ilə yanaşı, xalqının tarixi roluna da işıq salır. Kemel Tokayevin yaradıcılığı və milli ədəbiyyatın inkişafında mühüm xidmətləri qazax xalqının ziddiyyətlərlə dolu keşməkeşli tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində bir mənbədir.

IV FƏSİL

KEMEL TOKAYEV VƏ
AZƏRBAYCAN

KEMEL TOKAYEVİN İRSİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNDƏ

Türk dünyasının zəngin ədəbi-mədəni irsi ayrı-ayrı xalqların deyil, ortaq tarixin, mənəvi dəyərlərin və əsrlər boyu formalaşmış qardaşlıq münasibətlərinin ifadəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ədəbi-mədəni əlaqələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İki xalqı birləşdirən ortaq dil-mədəniyyət kökləri müasir dövrdə də ədəbiyyat, tərcümə, kitab nəşri və qarşılıqlı mədəni layihələr vasitəsilə daha da möhkəmlənir. Azərbaycan–Qazaxıstan ədəbi-mədəni münasibətləri ortaq tarixi-mədəni yaddaş, etnik-mənəvi yaxınlıq və ümumtürk ədəbi prosesinin qarşılıqlı təsir mexanizmləri əsasında təşəkkül tapmış çoxşaxəli əlaqələr sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu münasibətlərin formalaşması və inkişafında bədii ədəbiyyat, ədəbi tərcümə, mətbuat, elmi-tədqiqat fəaliyyəti və yaradıcı şəxsiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Kemel Tokayev yaradıcılığının Azərbaycanda tanınması və öyrənilməsi Azərbaycan–Qazaxıstan ədəbi-mədəni münasibətlərinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Qazax ədəbiyyatında detektiv janrın formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayan yazıcının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, nəşri və elmi tədqiqi onun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbi mühitində mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Son illərdə Azərbaycanda Kemel Tokayevin ədəbi irsinin tanınması istiqamətində bir sıra ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmiş, onun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri, yaradıcılığının elmi-ədəbi mühitdə təqdimatı, yubiley

tədbirlərinin təşkili və əsərlərinin kitabxana fondlarına daxil edilməsi təmin edilmişdir.

Tərcümə müxtəlif dillərdə danışan cəmiyyətlər arasında ünsiyyətin əsas vasitələrindən biridir. O yalnız sözlərin bir dildən digərinə çevrilməsi deyil, həm də fərqli mədəniyyətlərin, tarixi və sosial dəyərlərin bir-birinə çatdırılması prosesidir. Tərcümə sayəsində insanlar öz doğma dillərində tanımadıqları ədəbiyyat, sənət, fəlsəfi düşüncə və elmi biliklərlə tanış olur, digər xalqların dünyagörüşünü və mədəni irsini qavrayır. Bu proses mədəniyyətlərarası körpü rolunu oynayır, müxtəlif cəmiyyətlər arasında anlayış və əməkdaşlığın formalaşmasına imkan verir. *“Mətnlərarası əlaqə prinsipi göstərir ki, hər bir mətn özündən əvvəl yaranmış mətnlərlə ideya, mövzu və üslub baxımından bağlıdır və məhz bu bağlılıq tərcümə prosesində də qorunaraq orijinal mətnin başqa bir dildə yeni, lakin əvvəlki mətnlə əlaqəsini saxlayan tərcümə əsərinin yaranmasına gətirib çıxarır”* (Həsənlı, 2021, s. 60).

Əsərlərin tərcümə prosesi yalnız müəllifin yaradıcılıq istedadının nəticəsi deyil, eyni zamanda tərcüməçinin ədəbi bacarıqları və dil ustalığının məhsuludur. *“Mütərcim yalnız sözləri bir dildən digərinə çevirmir, həm də müəllifin ideya, üslub və emosional tonunu qoruyaraq onu oxucuya çatdırır. Bu proses tərcüməçinin nitq zənginliyi, söz seçimi, sintaksis bacarığı və bədii təsvir vasitələrinin dəqiqliyi ilə sıx bağlıdır”* (Newmark, 1988, s. 186). Kemel Tokayevin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində əsərin yüksək bədii səviyyəsi yalnız müəllifin yaradıcılıq istedadının nəticəsi deyil, həm də tərcüməçinin ədəbi dil ustalığından qaynaqlanır. Tərcümə fəaliyyəti sadə dil çevrilməsi deyil; bu prosesdə müəllifin bədii dünyası, ideya istiqaməti, obrazlar sistemi

və süjet xətti yeni dil mühitində yenidən qurularaq oxucuya təqdim olunur.

Bu prosesdə tərcüməçinin nitq zənginliyi, söz seçimi, sintaksisi və bədii təsvir vasitələrinin dəqiqliyi böyük rol oynayır. Kemel Tokayevin əsərlərində qəhrəmanların daxili dünyası Azərbaycan dilinə çevrilərkən mütərcim həmin gərginliyi, psixoloji incəlikləri və milli kolorit elementləri itirmədən oxucuya çatdırmışdır.

Əsərin bədii qavrayışının qorunması üçün tərcüməçi həm də müəllifin obrazlarını, dialoqların ritmini və mədəni kontekstini nəzərə almalıdır. Beləliklə, tərcümə yalnız bir dildən digər dilə çevrilməsi deyil, həm də ikinci dildə eyni bədii və ideya dərinliyini yaratmaq sənətidir. *“Uğurlu tərcümə əsərin oxucuya təqdim olunan səviyyəsini yüksəldir və müəllifin yaradıcılıq niyyətini tam şəkildə qoruyur”* (Kazımov, 2018, s. 8).

Kemel Tokayevin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində adekvatlığın və əsərin ruhunun qorunması oxucunun hadisələrin baş verdiyi dövrü dərindən hiss etməsinə şərait yaradır. Azərbaycan oxucusu əsərin süjetinə, qəhrəmanların daxili dünyasına və dramatik anlara eyni dərəcədə canlı şəkildə qoşulur. Bu zaman oxucu bir daha anlayır ki, fərqli mədəniyyətlərdə baş verən böyük oyanışlar, ictimai və mənəvi dəyişikliklər bir-birinə bağlıdır və təfəkkürün davamlı olaraq genişlənməsi ilə formalaşır. Bədii və intellektual təcrübəni təmin edən əsas amil isə müəllif ideyasının dəqiqliklə qorunduğu və bədii qavrayışın itirilmədiyi yüksək səviyyəli tərcümələrdir.

Kemel Tokayev XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi yalnız milli ədəbiyyatın deyil,

bütövlükdə türk dünyasının bədii fikir xəzinəsində özünə-məxsus yer tutur. Onun əsərləri zəngin mövzu dairəsi, dərin psixoloji təsvirlər və cəmiyyətin mənəvi problemlərinə həssas münasibəti ilə seçilir. Yazıçının yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcümə olunması isə iki qardaş xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır.

Kemel Tokayev əsərlərinin Azərbaycan dilində təzahürü, yalnız mətnin bir dildən digərinə çevrilməsi olmayıb, həm də müəllifin ideya-bədii dünyasının, milli koloriti və üslub xüsusiyyətlərinin Azərbaycan oxucusuna dolğun şəkildə çatdırılması prosesidir. Bu baxımdan tərcümələr yazıçının yaradıcılıq irsinin yeni dil mühitində yaşamasına və daha geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunmasına xidmət edir.

Yazıçının məşhur əsərləri olan “Gecə açılan atəş”, “Damğalı qızıl”, “Sirli iz” və “Xüsusi tapşırıq” Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq oxuculara təqdim edilmişdir. Hər bir əsər fərqli mövzu və obrazlar sistemi ilə seçilir, eyni zamanda tərcümə müəllifin əsas ideyalarını qorumaqla oxucuya təqdim edilmişdir. Bu tərcümələr yazıçının bədii dünyasını, ideya və mövzu zənginliyini Azərbaycan dilində yaratmaq məqsədini daşıyır.

Kemel Tokayevin “Gecə açılan atəş” povestlər toplusunun 2022-ci ildə Azərbaycan dilində nəşri yalnız bir ədəbi hadisə deyil, eyni zamanda türk xalqları arasında orta qaydaşın və düşüncə tərzinin bədii müstəvidə yenidən qurulması kimi qiymətləndirilə bilər. 22 sentyabr 2023-cü ildə Türk dünyası ədəbiyyatının tərlanları Azərbaycan Milli Kitabxanasında qazax dramaturqu və yazıçısı Kemel Tokayevin anadan olmasının 100 illiyinə, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndəsi Mir Cəlal Paşayevin isə 115 illiyinə həsr olunmuş “Türk dünyası ədəbiyyatının talantları” beynəlxalq konfransı məhz belə bir elmi-mədəni kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Konfransın ideya mahiyyəti iki sənətkarın yubiley tarixlərinin qeyd olunması ilə məhdudlaşmır. Tədbir, eyni zamanda, Azərbaycan və Qazaxıstan ədəbi düşüncəsinin qarşılıqlı əlaqələrini, ortaq mənəvi-estetik dəyərlərini və türk dünyası ədəbiyyatının integrasiya imkanlarını nəzərdən keçirmək baxımından mühüm platforma kimi diqqəti cəlb edir. Konfrans çərçivəsində tədbir iştirakçılarının diqqətinə hər iki ədibin yaradıcılıq irsini, ədəbi-mədəni fəaliyyətini və türk dünyası ədəbiyyatındakı mövqeyini əks etdirən kitab sərgisi təqdim olunmuşdur. Tədbirdə Kemel Tokayev və Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılıq yolu, onların ədəbi irsinin milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasındakı rolu, əsərlərində vətənpərvərlik və milli düşüncə məsələləri, eləcə də Azərbaycan və Qazaxıstan ədəbiyyatları arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı və türk xalqlarının mədəni yaxınlaşmasında ədəbiyyatın rolu müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət naziri Adil Kərimli kitabların təqdimatını iki ölkə arasında tarixi dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin mədəni müstəvidə ifadəsi kimi qiymətləndirmişdir. Qazaxıstan Prezidentinin müşaviri Malik Otarbayev Azərbaycan və Qazaxıstan xalqlarının ortaq mədəni ənənələrini vurğulamış, Prezidentin təbrik məktubunu təqdim etmişdir. Nasir, publisist, tərcüməçi, ssenarist Nəriman Əbdülrəhmanlının tərcüməsi vasitəsilə yazıçının detektiv üslubu Azərbaycan oxucusuna daha doğma və anlaşılan bir dildə təqdim olunur ki, bu da mütərcimin yalnız dil yox, mədəni kodları

da Azərbaycan oxucusuna ötürə bildiyini göstərir. Bu topluya 3 əsər daxil edilmişdir: “Gecə açılan atəş”, “Sirli qız”, “Damğalı qızıl”.

Kitabda Azərbaycan detektiv yazıçısı, nasir, publisist Çingiz Abdullayevin giriş sözünün yer alması Kemel Tokayev yaradıcılığının detektiv janrındakı mövqeyini vurğulayır. Bu, eyni zamanda, Azərbaycan və qazax xalqlarının detektiv ədəbiyyatı arasında görünməz bir dialoq qurur. “Gecə açılan atəş” kitabının Azərbaycan dilində nəşri xalqlarımızın mədəni yaxınlaşmasının nümunəsi olmaqla yanaşı, oxucu zövqünün formalaşmasına və dünya detektiv ədəbiyyatına regional baxışın genişlənməsinə xidmət edir. Bu cür tərcümələr gələcəkdə digər türk xalqlarının ədəbi irsinin də qarşılıqlı şəkildə tanınmasına stimül verir.

“Damğalı qız” povestinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsərin ideya-məzmun yükünün və tənqidi ruhunun qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. *“Damğalı qızıl” povestində qızıl möhtəkirliyi və qaçaqmalçılığı, qarət və cinayət məsələləri, qanunların pozulmasına şərait yaradan amillər tənqid olunmuşdur*” (Lətifli S. , 2023, s. 106). Tərcümə zamanı qızıl möhtəkirliyi, qaçaqmalçılıq və cinayət hadisələri ilə bağlı terminlərin, eləcə də sosial-mənəvi çöküşü ifadə edən leksikanın dəqiq və adekvat qarşılıqlarının seçilməsi müəllif mövqeyinin oxucuya düzgün çatdırılmasını təmin edir. Kemel Tokayevin əsərdə yaratdığı gərgin psixoloji mühit, mənəvi aşınmanı əks etdirən obrazlar və ictimai ədalətsizliyə yönəlmiş tənqidi baxış tərcümədə üslub və intonasiya baxımından da saxlanılmışdır. Bu, tərcüməçinin yalnız dil biliyinə deyil, həm də mətnin sosial-mədəni kontekstini dərinlən dərk etməsinə

əsaslanan yanaşmasını göstərir. Nəticədə tərcümə oxucuya orijinal əsərin ideya-estetik dəyərini itirmədən, onu Azərbaycan ədəbi mühitində anlaşılan və təsirli formada təqdim edir.

Kemel Tokayevin *“Gecə açılan atəş”* povesti qazax detektiv ədəbiyyatının səciyyəvi nümunələrindən biridir. *“Əsər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən həm qazax milli koloritinin, həm qazax dilinin zəngin ifadə imkanlarının, həm də yazıçının özünəməxsus təhkiyə tərzinin qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir”* (Cəfərov, 2023, s. 12). Bu, oxucunun mətni yadlaşdırmadan, orijinal ruhu ilə qavranılmasına şərait yaradır. Əsərin əsas süjet xətti gecə atılan naməlum bir güllənin sirrinin araşdırılması üzərində qurulmuşdur. Polis əməkdaşları mürəkkəb və dolaşq bir cinayətin izinə düşərək onun üstünü açmağa çalışırlar. Müəllif süjet boyunca ədalət və qanunun aliliyini ön plana çəkir və oxucunu daim gərginlikdə saxlayır. *“Gecə açılan atəş”* yazıçının yaradıcılığına xas olan gərgin süjet quruluşu, gözlənilməz detektiv proqnozlar və dinamik hadisə axını ilə seçilir. Povest oxucunu ilk səhifələrdən sirr və cinayət, xeyir və şər arasındakı mübarizənin dərinliklərinə çəkir.

“Sirli iz” povesti casus detektivi mövzusunda yazılmış maraqlı süjetə malik bir əsərdir. *“Əsər hərbi mühitdə baş verən sirli cinayətin araşdırılması üzərində qurulmuşdur və oxucunu hadisələrin ilk anından etibarən öz təsiri altına alır. Burada casusluq fəaliyyəti, məxfi məlumatların oğurlanması, düşmən kəşfiyyatının gizli planları və onların ifşa olunması əsas mövzu kimi ön plana çəkilir”* (Seyidnisi L. , 2024). Bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması oxucular üçün də faydalıdır, çünki onlar casus detektivi mövzusunda yazılmış maraqlı əsəri ana dilində

oxumaq imkanı əldə etməklə həm məzmunu daha dərinləndirir, həm də dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanırlar. *“O, sovet əsgərləri arasında müxtəlif şəxsiyyət və ziddiyyətli talelərin mövcud olduğunu vurğulayaraq müharibəni təkcə iki qüvvənin toqquşması deyil, sayısız insan talelərini tapdalayan güclü bir qüvvə kimi təqdim edir və bu tarixi-siyasi qaranlıq sadə insana anlaşılan şəkildə çatdırır”* (Lətifli S. , 2022, s. 148).

Yazıçının “Xüsusi tapşırıq” əsərinin Azərbaycan dilinə şair, tərcüməçi Rəbiqə Nazim qızı Zeynalova tərəfindən tərcümə olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Xüsusi tapşırıq” kitabının təqdimatı X Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgisi çərçivəsində keçirilmişdir. Tədbirdə Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun Prezidenti Aktotı Raimkulova, Qazaxıstan Prezidentinin Müşaviri Malik Otarbayev, Səfir Alim Bayel, Milli Məclisin deputatları, dövlət və elm xadimləri, yaradıcı ziyalılar iştirak etmişlər. Aktotı Raimkulova Fondun türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərinin irsinin təbliğinə xüsusi önəm verdiyini, “Türk dünyasının dahi şəxsiyyətləri”, “Türk ədəbiyyatının inciləri” və “Türk dünyasının elmi inciləri” seriyalarının hazırlandığını və Kemel Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” kitabının növbəti nəşr olduğunu bildirmişdir. Malik Otarbayev Prezident Kasım-Jomart Tokayev adından iştirakçıları salamlayaraq Kemel Tokayevin qazax ədəbiyyatında detektiv janrının əsasını qoyduğunu, əsərlərini arxiv materialları əsasında yazdığını və kitabın Azərbaycan dilində təqdimatının əhəmiyyətini vurğulamışdır. Xalq yazıçısı Anar Rzayev Qazaxıstana və Kemel Tokayevin yaradıcılığına sevgisini ifadə

etmiş, yazıçı Çingiz Abdullayev əsərin Azərbaycan-Qazaxıstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafına töhfə verəcəyini qeyd etmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli kitabın Azərbaycan oxucularını qazax ədəbiyyatı ilə daha yaxından tanış etdiyini, akademik Nizami Cəfərov əsərlə bağlı fikirlərini bildirmiş, deputat Fazil Mustafa isə bu cür tədbirlərin ənənəyə çevrilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Tərcümə zamanı əsərin orijinal ruhunun, bədii üslubunun və ideya-emosional dərinliyinin qorunması Azərbaycan oxucusuna Kemel Tokayev yaradıcılığını olduğu kimi tanımaq imkanı yaradır. Layihə rəhbəri və ön sözün müəllifi Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Aktotı Raimkulovanın təqdimatı isə oxucunu yazıçının yaradıcılığı, dövrü və əsərin tarixi konteksti ilə tanış edir. Yazıçının əsərlərindəki mürəkkəb psixoloji vəziyyətlər, müharibə reallıqları və ideoloji çalarlar tərcüməçinin səssiz, lakin məsuliyyətli əməyinin nəticəsində Azərbaycan oxucusu üçün anlaşıqlı və təsirli formada təqdim olunmuşdur. Tərcümə prosesində dil uyğunluğu, terminlərin dəqiqliyi və bədii axıcılıq qorunmaqla müəlliflə oxucu arasında maneəsiz ünsiyyət yaradılmışdır. Beləliklə, tərcüməçi görünməz bir vasitəçi kimi çıxış edir və əsərin təbii qavranılmasına şərait yaradır. Bu yanaşma Kemel Tokayevin əsərlərinin Azərbaycan dilində orijinala uyğun, canlı və təsirli şəkildə qəbul olunmasına imkan verir. Nəticədə oxucu əsərin tərcümə olunduğunu düşünmədən, onu müstəqil bədii nümunə kimi oxuyur ki, bu da tərcüməçinin peşəkarlığının ən mühüm göstəricisinə çevrilir.

Nəriman Əbdülrəhmanlının Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyinin dəstəyi ilə nəşr olunmuş "Qazax

nəsri antologiyası"nda da Kemel Tokayevin "Xüsusi tapşırıq" əsərinə yer verilmişdir. Antologiyalarda adətən əsərdən qısa bir hissə təqdim olunur, çünki burada məqsəd mətni tam təqdim etməkdən çox, müəllifin yaradıcılıq üslubunu, əsas ideya və bədii xüsusiyyətlərini oxucuya tanıtmmaq, eyni zamanda onu əsərin bütöv variantını oxumağa həvəsləndirməkdir. Bu kitabda təqdim edilən "Xüsusi tapşırıq" əsəri də Kemel Tokayev yaradıcılığını tanıtmmaq məqsədi daşıyan seçmə bir fraqment şəklində oxucuya çatdırılmışdır.

Beləliklə, qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Kemel Tokayevin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi dünya detektiv ədəbiyyatının yerli oxucu üçün əlçatan olmasının bariz nümunəsidir. Bu tərcümələr vasitəsilə oxucu təkcə qazax ədəbiyyatı ilə tanış olmur, eyni zamanda türk xalqlarına məxsus ortaq mənəvi dəyərləri də hiss edir. Detektiv süjet fonunda tanış olan bu dəyərlər oxucuda doğmalılıq və yaxınlıq hissi yaradır.

Azərbaycanda Kemel Tokayev irsinin tədqiqi bir sıra tədqiqatçı alimlərin araşdırmalarında öz əksini tapmış, onun yaradıcılığının müxtəlif aspektləri, xüsusilə detektiv janrının xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli əlaqələri elmi müstəvidə araşdırılmışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərov, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Tağısoy, filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyidnisə Lətifli və digər tədqiqatçılar Kemel Tokayev yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən janr-poetik xüsusiyyətlərinin, sənədlilik və bədiilik prinsiplərinin, milli-mədəni məzmununun, eləcə də Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri kontekstindəki

mövqeyinin tədqiqinə mühüm töhfələr vermişlər. 2024-cü ildə Seyidnisə Lətifli tərəfindən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda plan işi çərçivəsində “Azərbaycan və Qazax ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşması (Cəmşid Əmirov və Kemel Tokayevin yaradıcılığı əsasında)” mövzusunda illik tədqiqat işi hazırlanaraq yerinə yetirilmişdir.

Kemel Tokayev yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi Azərbaycan-Qazax ədəbi əlaqələrinin, xüsusilə detektiv nəsrin milli xüsusiyyətlərinin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

Abdullayev, Ç. (2022). Müqəddəs borc. Mənbə: K. Tokayev, *Gecə açılan atəş*. Bakı: Qanun.

Aytmatov, Ç. (2018). *Kassandra damğası (XX əsrin cəfəngiyatlarından)*. Bakı: Elm və təhsil.

Barthes, R. .. (1974). New York: Hill and Wang.

Baxtin, M. (1975). *Вопросы литературы и эстетики*. 234-236.

Cavid, H. (2022, oktyabr 2). Hüseyn Cavid Mühəribə və ədəbiyyat. *Ədəbiyyat qəzeti*, ss. 4-5.

Cəfərov, N. (2023, oktyabr 21). Qazax yazıçısı Azərbaycan dilində - Kemel Tokayevin "Gecə açılan atəş" kitabı haqqında. *Ədəbiyyat* , ss. 10-12.

Eco, U. (1979). *he role of the reader: Explorations in the semiotics of texts* . Indiana University Press.

Eco, U. (1979). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington: Indiana University Press.

Emsley, C. &-M. (2006). *Police detectives in history, 1750-1950*. . Ashgate Publishing.

Göyalp, Z. (1991). *Türkçülüğün əsasları*. Tərc. edən. E. Mustafaoğlu. Bakı: Maarif.

Həsənli, M. (2021). Çingiz Aytmatovun romanları mətn-lərarası əlaqələr kontekstində. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, 59-65.

Hümmətova, X. (2026). Kemel Tokayevin "Sirli iz" povestində tarixi gerçəkliklər. *Türk dünyası: ortağ tarixi-mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış*. Bakı: Füyüzat .

Hüseynov, A. (1983). *Müxtəlifliyin birliyi*. Bakı: Yazıçı.

Kazımov, İ. (2018, iyul 13). Tələbatdan yaranmış fenomen: tərcümə mədəniyyətimizin bariz göstəricisi. *525-ci qəzet*, ss. 7-8.

Lətifli, S. (2022). Detektiv nəsrə müharibə mövzusu (Cəmşid Əmirov və Kemel Tokayevin yaradıcılığı əsasında). *Global-lashuv davrida Turkiy tıllar integratsiyası" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyaning.*, (ss. 148-150). Özbəkistan, Navoiy.

Lətifli, S. (2023). Cəmşid Əmirovun "Brilyant məsələsi" və Kemel Tokayevin "Damğalı Qızıl" povestlərində polis detektivinin əlamətləri. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. N1*, 105-109.

Lətifli, S. (2023). Cəmşid Əmirovun "Brilyant məsələsi" və Kemel Tokayevin "Damğalı qızıl" povestlərində polis detektivinin əlamətləri. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, 105-109.

Lətifli, S. (2023). Cəmşid Əmirovun "Brilyant məsələsi" və Kemel Tokayevin "Damğalı qızıl" povestlərində polis dedektivinin əlamətləri. *Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq(1)*, 2023, 108.

Lətifli, S. (2023). Cəmşid Əmirovun Brilyant məsələsi və Kemel Tokayevin Damğalı qızıl povestlərində polis detektivinin əlamətləri. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, 105-109.

Lətifli., S. (2025). Kemel Tokayev: detektivinin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri. *Asiya xalqları ədəbiyyatı: ənənələr və müasir tendensiya*lar , (s. 57). Bakı.

Lotman, Y. (1970). *Структура художественного текста*. İskusstvo.

Məmmədova, İ. (2021). Amerika ədəbiyyatında detektiv janrın əsas ideoloji aspektləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2125.

Məmmədova, İ. (2021). Amerika ədəbiyyatında dedektiv janrın ideoloji aspektləri. *Akademik Tarih ve Düşünce*, 21-25.

Məmmədova.İ. (2021). Amerika ədəbiyyatında dedektiv janrın ideoloji aspektləri. *Akademik Tarih ve Düşünce*, 21-25.

Moran, B. (2003). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3: Sevgi Sosyal'dan Bilge*.

Muxtar, İ. (1991). *Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm: 60-70-ci illər*. Bakı: Elm .

Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. New York: Prentice hall.

Omerbekova, M. (2020, may 10). Подвиги наших земляков: вклад Кемеля Токаева в БОБ.

Qasımzadə, Q. (1982). *Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik*. Bakı: Elm.

Rahmetali, A. (2008, August 12). Qazax detektivi hansı səviyyədədir? *Kazak әдебиеті*.

Şerifova, S. (2024). Qazax detektiv janrına yol açmış yazıçı - Kemel Tokayev. *Akademik Dil və Edebiyat Dergisi*, 1102-1120.

Seyidnisə, L. (2024). Cəmşid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" və Kemel Tokayevin "Sirli iz" povestlərinin bədii xüsusiyyətləri . *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, 41-47.

Seyidnisə, L. (2024). Cəmşit Emirovun Sahil emeliyyatı və Kemel Tokayevin Sirli iz anlatılarının sanatsal özellikleri. *Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq*, 2(1), 43.

Symons, J. (1985). *Bloody Murder: From The Detective Story To The Crime Novel*. New York.

Tağısoy, N. (2024). Kemel Tokayev qazax ədəbiyyatında dedektiv janrının banisi kimi. *Poetika.izm*. N2, 20-28.

Tağısoy, N. (2024). Kemel Tokayev qazax ədəbiyyatında detektiv janrının banisi kimi. *Poetika.izm*, 25.

Teymurov, T. (2020). *Muxtar Auezovun "Abay" romanında sənətkarlıq məsələləri*. *Beynəlxalq Türk Akademiyası*. Nur-Sultan: Nur-Sultan.

Todorov, T. (1977). *The Poetics of Prose*. Cornell University Press.

Tokayev, K. (2022). *Gecə açılan atəş (povestlər)*. Bakı: Qanun.

Tokayev, K. (2023). *Seçilmiş Əsərlər*. Ankara: Arslanoğlu .

Tokayev, K. (2023). *Seçilmiş Əsərləri*. Ankara: Arslanoğlu.

Tokayev, K. (2023). *Seçme Eserler. Kemel Tokayev`in 100.yılı Anısına*. İstanbul.

Tokayev, K. (2024). *Xüsusi tapşırıq*. Bakı: Azərnəşr.

Tokayev, K. J. (2022). Atam haqqında söz. Mənbə: K. Tokayev, *Gecə açılan atəş* (s. 50). Bakı: Qanun.

Агеева, М. К. (2010). Концепция реальности в детективе Полицейской процедуры. *Вестник Вятского государственного университета*, 210-220.

Базарбаев. (2023, August 14). Слово о писателе и человеке. Кемел Таламгер.

Бахтин, М. (1975). *Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет*. М.: Худож. лит.

Борев, Ю. (2002). *Эстетика. Учебник*. Высшая школа.

В Румынии презентована книга Касым-Жомарта Токаева “Слово об отце” . (tarixsiz).

Валгина, Н. С. (2003). *Теория текста*. М.: Логос.

Галанов, А. (1966). С высоты эстетического идеала. *Вопросы литературы*.

Гюльнар, М. (2022). *Кемел Тоқаев – дара тұлға*. Алматы: Қазақ университеті.

Есенжол., А. (tarixsiz). Основоположник казахского детектива.

Жунусова, А. (2021). Жазушы Кемел Тоқаев шығармашылығы және ұлттық детектив жанры (А.К.Жунусова. Творчество писателя Кемеля Токаева и жанр

национального детектива). *Вестник Карагандинского университета. Серия "Филология". №2, 75-80.*

Кадыр Мырза, А. (2009). Мечта писателя. *Независимый Казахстан*, 4.

Когабай., С. (2001). Происхождение. *Независимый Казахстан*, 6.

Кожевникова, В. П. (1987). *Литературный энциклопедический словарь*. Сов. Энциклопедия.

Краткая Литературная Энциклопедия. (1963). Сов. энциклопедия.

Мұқажанова, Р. (2018). Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа үрдіс. *Жоғары білім беру жүйесі: дәстүр мен инновация*, 90-92.

Мырза, К. (2009). А. Мечта писателя . *Независимый Казахстан*, 4.

Нигматуллина, Ю. Г. (1970). Национальное своеобразие эстетического идеала. Изд. Казан. ун-та.

Нұрғазықызы, И. С. (2021). Қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының атасы.

Оразбекова, Ф. (2023, October 23). Кемель Токаев — основатель детективного жанра.

Сарсекеев, К. (2001). Происхождение / Кога-бай Сарсекеев. *Независимый Казахстан*, 4.

Тагисой, Н. М. (2024). КРАТКИЙ ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ ДЕТЕКТИВА В МИРОВОЙ И В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. *Endless light in science*, 63-68.

Тоқаев, К. (2018). *Ж. Слово об отце: монография*. Алматы: 152.

Фримен, Р. О. (1990). Искусство детектива. *Как сделать детектив*, 28-37.

Фримен, Р. О. (1990). Искусство детектива. . *Как сделать детектив*, 28-37.

Шакиев, М. (2022). Наследие Кемеля Токаева и воспоминания современников. *Известия Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук*, 116-122.

Шакиев, М. (2022). Наследие Кемеля Токаева и воспоминания современников . *Известия Коми научного центра УРО РАН*, 116-119.

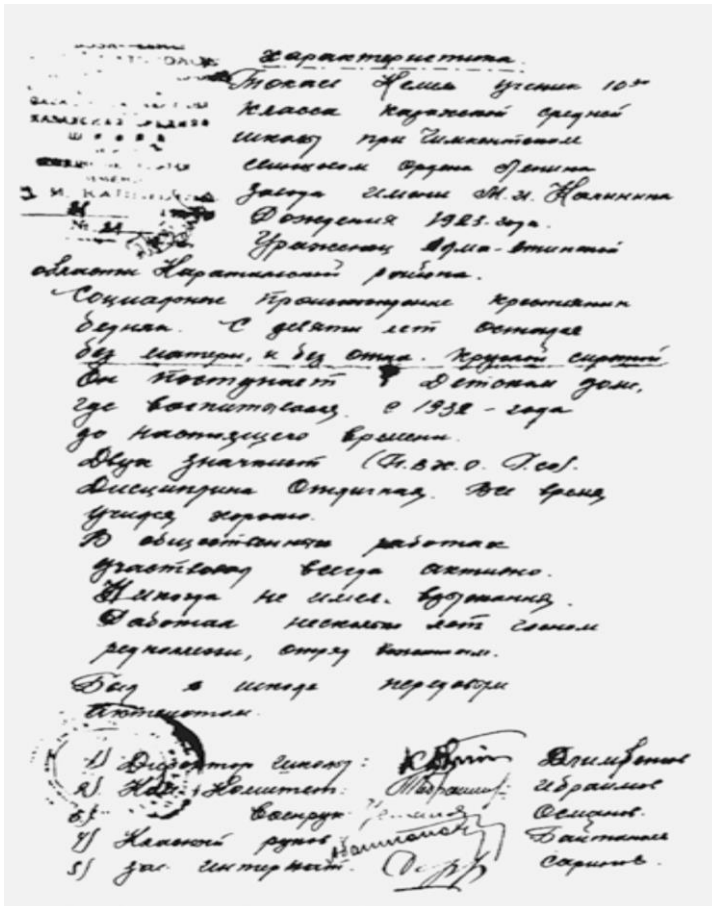
Шафизаде, С.Т. (2021). Процесс глобализации и проблема национального характера в контексте “Восток – Запад” (на примере современных турецких и азербайджанских рассказов). *BULLETIN of ALFRED NOBEL UNIVERSITY*, 113-121.

FOTO-ALBOM

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Kemel Tokayev (1923-1986)

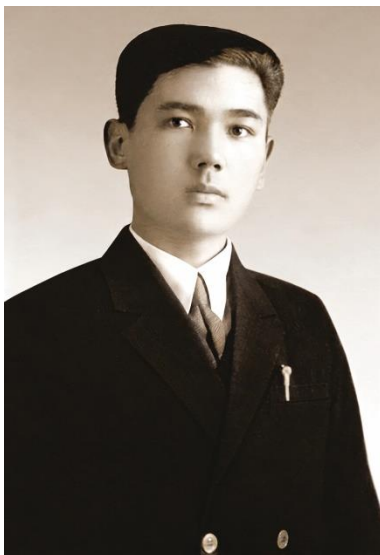
*Kemel Tokayevin Çimkent məktəbində
təhsil alarkən verilən referant yazısı
(1940)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

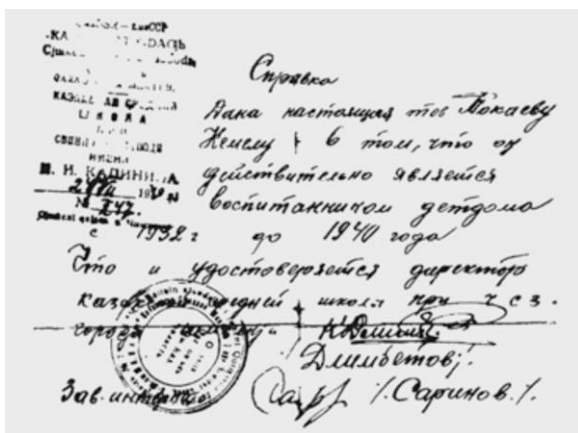

*Çimkent məktəbi 10-cu sinif şagirdləri
Kemel Tokayev sağ tərəfdən alt sıranın ortasında
(1940)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Savaşa getməmişdən öncə
(1942)

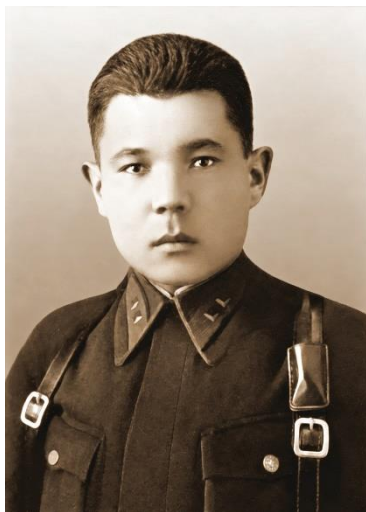

1932-1940-cı illər arasında Kemel Tokayevin
yetim evində təhsil aldığına dair sənəd

Kemel Tokayev
(1943)

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Kemel Tokayevin qardaşı Kasım Boltayev
22 fevral 1942-ci ildə Dünya Savaşında şəhid olub.*

*Kemel Tokayev Qazax Dövlət Universitetinin məzununu
(1948)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Kemel Tokayevin Stalingradın düşmən hücumundan müdafiəsində iştirakı ilə bağlı verilən medal vəsiqəsi

*Yoldaşı Turar, Kemel Tokayev və oğlu Qasım Comart
(1953)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Gülbarış Baytoğayeva, Kemel Tokayev, Turar Şabarbayeva
(1950)*

*Kemel Tokayev "Qazaxıstan pioneri" qəzetinin redaktoru
(1954)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Kemel Tokayev "Qazaxıstan pioneri" qəzetinin
əməkdaşları ilə*

*Soldan sağa: Kemel Tokayev, K.Salıkov, B.Ordabayev
(1950)*

Kemel Tokayevin gənclik illəri

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Kemel Tokayev və Askar Tokmagambetov

*“Sosialist Qazaxıstan” qəzeti redaksiyasında
(1957)*

[illegible]

Kemel Tokayevin kitabının əlyazması
(1963)

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Yoldaşı Turar xanım

KDÜ məzunları

Sağdan sola: Kemel Tokayev, Müslüm Bazarbayev

Показания Анненкова Бориса
Владимировича.

2 В марте 1920 г. много был отъезжал
по отдельной Самаркандской армии отъезжал
войск за границу к Китай после груп-
пировки. Северная группа имела в своем
составе около 12,5 тысяч бойцов и
большое количество блуждающих, около 13
тысяч и много укреплений, эвакуированных
из оренбургской армии, отъезжал из Самар-
кандской армии. Эта группа командовал
генерал Токмак. Южная группа, состав-
ная, главные образцы, из Самаркандских
казаков и части Самаркандской армии, имела
свой состав около 10 тысяч бойцов и 2
тысячи блуждающих. Этот группой коман-
довал войсковой атаман Самаркандской
Жагатиной войска, генерал Щербатов.

3 Центральная группа, составная, глав-
ные образцы, из калгановских полков,
имела в свой состав около 9 тысяч блуж-
дающих и этой группе совсем не было.

Sovet senzurasının baxışı

Uşaqları Bakıtbek, Saltanat və Roza Kayırbayeva

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Partizan hərəkətinə qatılan qazilərlə birlikdə
Sağdan üçüncü: Kasım Kaysenov, soldan ikinci: Kemel Tokayev
(1963)*

*Kemel Tokayev
(1967)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Kemel Tokayev və Seytagın Jamanbayev
(1973)*

Amantay Baytanayev və Kemal Tokayev

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Qazaxıstan Ali Şurasının sədri S.Niyazbekov
Kemel Tokayevi mükafatlandırarkən
(1970)*

*İkinci oğlu Bakıtbek Şabarbayev
(1971)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Kemel Tokayevin 50 illik yubileyində

*Mərkəzi qəzetlərdə çalışan jurnalist həmkarları ilə birlikdə.
Petropavl iş səfərində*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Kemel Tokayev Ali Şura Rəyasət Heyətinin
Müxbirlər Ofisinin redaktoru
(1973)*

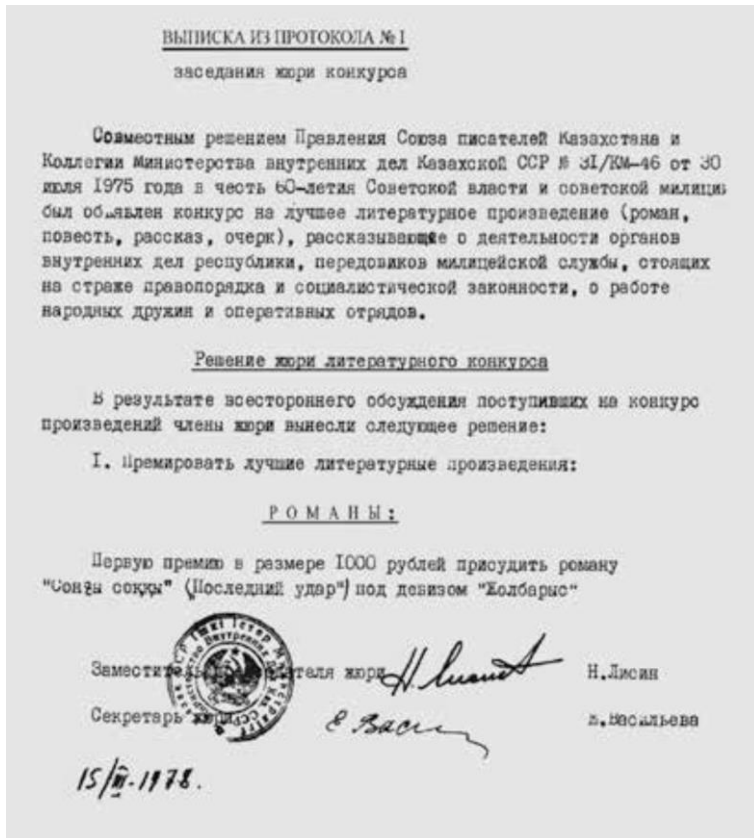
Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

İkiqat Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Talqat Biqeldinovla

Kemel Tokayev dostları ilə birlikdə

"Son zərbə" kitabının mükafat sənədi

*Yazıçılarla birlikdə Şimali Qazaxıstan bölgəsində
(1972)*

*Kemel Tokayev Ali Şurada məruzə ilə çıxış edərkən
(1974)*

*İkinci Dünya müharibəsində qələbənin 35-ci ildönümündə
(1977)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Ali Şuranın sədri müharibə veteranları ilə birlikdə
(1970)*

Kemel Tokayev polis qüvvələrinin üzvləri ilə birlikdə

Уважаемый. Токаев К.

Наш народ знает и глубоко уважает Вас как воина-освободителя, защитившего Отечество от фашистского порабощения.

Вас, ветерана Великой Отечественной войны и писателя, мы любим и чтим не только за Ваши правдивые книги о ратных подвигах советских людей, но и как солдата, прошедшего трудными дорогами войны и громившего врага штыком и пером.

Пусть Ваш талант вечно служит народу, а Ваши пламенные слова всегда утверждают мир во всем мире!

Горячо поздравляем Вас с 35-й годовщиной Великой Победы и от души желаем здоровья, счастья и новых творческих успехов!

ПРАВЛЕНИЕ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
КАЗАХСТАНА

*İkinci Dünya müharibəsində qələbənin 35-ci ildönümü
münasibətilə Yazıçılar Birliyinin təbriki*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Yazıcılarla birlikdə
(1981)*

Rımtay İzbastinla birlikdə

Akim Tarazi, Kemel Tokayev və Kabdeş Cumadilov

*Kostanaydakı oxucularla görüş
(1980)*

*Qızılorda gəzintisi
(1980)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşları ilə birlikdə
(1984)*

*Akim Tarazi və Kemel Tokayev
(1983)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Kemel Tokayevin övladları
(2000)*

Üştöbe kəndindəki Kemel Tokayevin adını daşıyan məktəb

450124
г. АЛМА-АТА
по АБАР 343
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЖАЛЫН
телеф. 42-29-83
42-03-87

Қазақстан Республикасының
Сыртқы істер министрі
Қасымжоларт ТОҚАЕВҚА

Құрметті ҚАСЫМЖОЛАРТ КЕМЕЛҮЛІ!

Республикалық "Жалын" баспасы 1994-жылдан бастап шымылдық хикаллы /детектив/ шығармаларға арнаулы бөйге жарыллаған болатын. Биылғы Наурыз мерекесінде ол бөйге мәреге жетіп, баспа ұжымының шешімі бойынша қазақ халқының дарынды перзенті, белгілі жазушы Кемел Тоқаев атындағы конкурстың алғашқы сыйлықтары берілді. Бұл конкурсты баспа жыл сайын тұрақты жүргізіп отырмыз. Қазақ әдебиетінің алтын қорына "Түнде атылған оқ", "Сарғабанда болған оқиға", "Таңбалы алтын" секілді тамаша шығармалар қосқан алулы әкеңіз Кемел Тоқаевқа баиланысты осы қууышты хабарды Сізге хабарлауды өзіміздің парызымыз деп білдік.

Шынайы құттықтап құрметпен

"Жалын" баспасының

деректірі

Б.НҮРМЕКЕУЛЫ

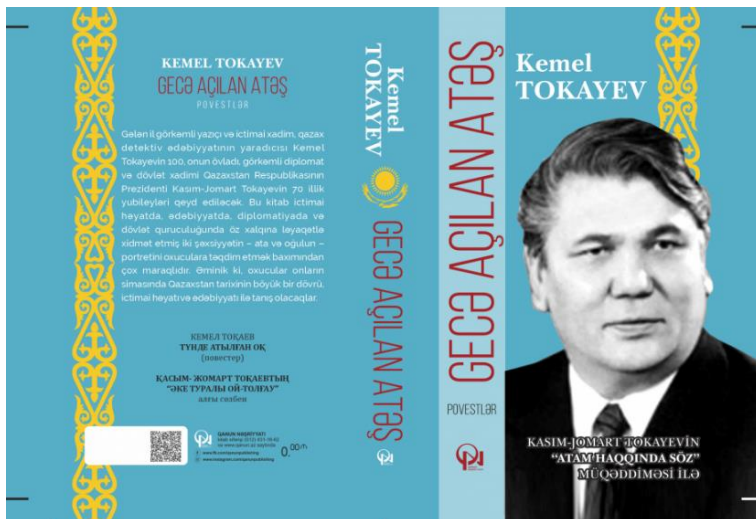
Kemel Tokayevin əsərlərinin müsabiqəsi ilə bağlı məktub

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Üştöbe kənd orta məktəbində Kemel Tokayevin anım günü

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Türk Dünyası Ədəbiyyatının talantları mövzusunda
Beynəlxalq Konfrans
(22 sentyabr 2023)*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Azərbaycan Milli Kitabxanasında Kemel Tokayevin
“Gecə açılan atəş” kitabının müzakirəsi*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Qazaxıstan Respublikası prezidentinin müşaviri
Malik Otarbayev Kemal Tokayevin “Xüsusi tapşırıq”
romanının təqdimatında*

*Akademik İsa Həbibbəyli X Beynəlxalq Kitab Sərgisində Kemal
Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” romanının təqdimatında*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Professor Aktotı Raimkulova X Beynəlxalq Kitab Sərgisində
Kemel Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” romanının təqdimatında*

*Xalq yazıçısı Anar X Beynəlxalq Kitab Sərgisində
Kemel Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” romanının təqdimatında*

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

*Bakıda keçirilən X Beynəlxalq Kitab Sərgisində Kemel Tokayevin
"Xüsusi tapşırıq" romanının təqdimatı
(2 oktyabr 2024)*

BƏLƏDÇİ

Görkəmli qazax detektiv yazıçısı Kemel Tokayevin tale romanı və sənət dünyası <i>akademik İsa Həbibbəyli</i>	3
--	---

I FƏSİL. KEMEL TOKAYEVİN HƏYAT YOLU VƏ SƏNƏT İDEALI	17
Kemel Tokayevin həyatı <i>professor Məmməd Əliyev</i>	18

Kemel Tokayevin detektiv əsərlərində estetik ideal <i>professor Nizami Məmmədov</i>	37
--	----

II FƏSİL. DETEKTİV YARADICILIQDA MƏZMUN, PROBLEM VƏ AXTARIŞLAR	63
Kemel Tokayevin “Sirli iz” povestində tarixi gerçəkliklər <i>filologiya elmləri doktoru Xuraman Hümətova</i>	64

Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” povesti polis detektivi kontekstində <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyidnisə Lətifli</i>	77
---	----

Kemel Tokayevin “Gecə açılan atəş” əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri: müharibə və insan taleyi <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Turan Teymurov</i>	88
--	----

Kemel Tokayevin “Xüsusi tapşırıq” povestində sənədlilik və bədii təxəyyül <i>filologiya elmləri doktoru Mehman Həsəni</i>	104
---	-----

Kemel Tokayevin “Sui-qəsd” əsərində baş obrazdakı milli xarakterik xüsusiyyətlər <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sima Şəfizadə</i>	112
---	-----

Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı

Kemel Tokayevin “Dağdan gələn səda” povestinin

psixoloji-semantik kodları

filologiya elmləri doktoru Eşqanə Babayeva 122

III FƏSİL. KEMEL TOKAYEVİN SƏNƏT DÜNYASI 137

Kemel Tokayevin detektiv əsərlərinin

sənətkarlıq xüsusiyyətləri

filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifova 138

IV FƏSİL. KEMEL TOKAYEV VƏ AZƏRBAYCAN 163

Kemel Tokayevin irsi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyidnisə Lətifli 164

ƏDƏBİYYAT 175

FOTO-ALBOM 181

**“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından
çap olunmuş kitablar**

1. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 332 s.
2. Yadigar Əsgərova. Səməd Mənsur. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 2019. 176 s.
3. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 208 s.
4. Lətifə Mirzəyeva. Kərim Məşrutəçi Sönməz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
5. Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi. Bakı, “Elm”, 2019, 136 s.
6. Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 344 s.
7. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (kollektiv monoqrafiya). Bakı, “Elm”, 2019, 400 s.
8. Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası (kollektiv monoqrafiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 148 s.
9. Əfzələddin Xaqani. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya). Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 395 s.
10. Mehman Həsənlı. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 406 s.
11. Almaz Ülvı. Əlişir Nəvainin əsri və nəsrı (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri). Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.
12. İslam Qəribli. Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.

13. Elmira Babayeva. Mövlud Süleymanlı: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 204 s.
14. Lətifə Mirzəyeva. Həsən Məcidzadə Savalan: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 200 s.
15. Solmaz Daşdəmirova. Pərvin Etisaminin həyat və yaradıcılığı. Bakı, "ULU" İKF, 2020, 68 s.
16. Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanov (həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı). Bakı, "Nurlar", 2020, 552 s.
17. Əlizadə Əsgərli. Teymur Əhmədov: ədəbiyyat və mətbuat xadimi. Bakı, "Nurlar", 2020, 338 s.
18. Muxtar Auezov: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 180 s.
19. İsa Həbibbəyli, İsmixan Osmanlı. Qabdulla Tukay və Azərbaycan. Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 536 s.
20. Bədirxan Əhmədli. Rabindranat Taqor: Yeni Hindistanın manifesti. Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 372 s.
21. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 484s.
22. Salidə Şərifova. Fərəc Fərəcov yaradıcılığının problematikası, janr müxtəlifliyi və bədii xüsusiyyətləri. Bakı, "Qanun", 2021, 164 s.
23. İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif. Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 160 s.
24. Bəsirə Əzizəli. Məhəmməd İqbal. Eşq və düşüncə şairi. Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 228 s.
25. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, "Elm", 2021, 982 s.
26. Qəndab Haqverdi. Fədai Şair Qaflantının həyatı və sənəti. Bakı, 2022, 232 s.

27. İsa Həbibbəyli. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-maarifçi fəaliyyəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 84 s.
28. Mahmizər Mehdibəyova. Zeynalabdin Marağalının həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 178 s.
29. İslam Qəribli. Xurşidbanu Natəvan: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 280 s.
30. İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 152 s.
31. Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 342 s.
32. Əlizadə Əsgərli. Bəxtiyar Vahabzadə (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 556 s.
33. İsa Həbibbəyli. Hüseyn Cavid (həyatı və sənəti). Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 104 s.
34. Gülçin Babayeva. Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsi: Cahanşah Həqiqi və Həbibbi. Bakı, "Elm", 2022, 160 s.
35. Səadət Vahabova. Ömər Faiq Nemanzadə: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 164 s.
36. Elnarə Qaragözova. Yunus Oğuz: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 118 s.
37. Bahar Bərdəli (Məmmədova). Elçin İsgəndərzadə: həyatı, yaradıcılığı. Bakı, "Vektor" Beynəlxalq Nəşrlər Evi. 2023, 160 s.
38. Kifayət Məmmədova. Qulamrza Səbri Təbrizinin elmi-bədii fəaliyyəti. Bakı, "OPTİ-MİST" MMC çap mərkəzi", 2022, 174 s.
39. Əmir Xosrov Dəhləvi (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 184 s.
40. Baba Babayev. Həsən Seyidbəyli: həyatı və nəsr yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 220 s.

41. Abid Tahirli. Məhəmməd Altunbayın həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Xəzər Universiteti Nəşriyyatı", 2023, 136 s.
42. Akademik Kamal Talibzadə–100. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 288 s.
43. Uşaq ədəbiyyatında Tofiq Mahmud imzası (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 170 s.
44. Şahbaz Şamioğlu (Musayev). Əhməd Ağaoğlu: həyatı, mühiti, nəsr və epistolə irsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 172 s.
45. Vəqif Yusifli. Poeziyamızın ağ çiçəyi Nurəngiz Gün. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 262 s.
46. Səfurə Quliyeva. Qasım Qasımzadənin yaradıcılıq yolu. Bakı, "Elm", 2023, 236 s.
47. Lütviyyə Əsgərzadə. Şeyx Məhəmməd Rasizadə. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 224 s.
48. Elnarə Qaragözova. Yusif Səmədoğlunun həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Xan", 2024, 132 s.
49. Lətifə Mirzəyeva. Mərziyə Əhmədi Üsküi Dalgə: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 2024.
50. Həmid Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Füzuli kitabxanası–4. Bakı, "Elm", 2024, 352 s.
51. Səlidə Şərifova. Leyla Əliyevanın poetik dünyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 280 s.
52. Asif Rüstəmli. Cəmo bəy Cəbrayılbəyli: həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 204 s.
53. Təranə Aslanova. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı, ədəbi-elmi yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 154 s.
54. Səlidə Şərifova. Bayram İsgəndərlinin həyatı, bədii yaradıcılığı və publisistikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 80 s.

55. Vaqif Yusifli. Məmməd Araz dünyası (həyat və yaradıcılığı). Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 216 səh.
56. Əsmər Hüseynova. Bəkir Nəbiyevin tənqidçi fərdiyyəti. Bakı, AFpoliqrAF, 2024, 160 s.
57. İsa Həbibbəyli. Bütün yönləri ilə yaradıcı (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 144 s.
58. Solmaz Həyatova. İbrahim bəy Musabəyovun həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2024, 178 s.
59. Abid Tahirli. Abay Dağlının həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 168 s.
60. Məhəmməd Füzuli: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı, "Elm", 2025, 1200 s.
61. Mir Cəlal Paşayev: Görkəmli yazıçı və elm xadimi (kollektiv). Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 312 s.
62. Gülnar Yunusova. Haruki Murakami. Postmodern ədəbiyyatın kultu. Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 260 s.
63. Mehman Həsənlı. Əbdürrauf Fitrət və özbək cədidçiliyi. Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 132 s.
64. Fikrət Süleymanoğlu. Gəncəli Sabahi (həyat yolu və ədəbi irsi). Bakı, "Füyuzat", 2025, 164 s.
65. Mənzər Niyarlı (Hüseynova). Salidə Şəmmədqızının kiçik bədii nəsrı. Bakı, "Elm və təhsil", 2026, 100 s.
66. Abid Tahirli. Nağı Şeyxzamanlının həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "CBS" nəşriyyatı, 2026, 176 s.
67. Lütviyyə Əsgərzadə. Cəlal Bərgüşad. Bakı, "Elm və təhsil", 2026, 386 s.
68. İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov. Bakı, "Elm", 2026, 556 s.

69. Nizami Məmmədov Tağısoy. Ələkbər Salahzadənin avanqart poetik sistemində tarixi yaddaşı. Bakı, "Elm və təhsil", 2026, 304 s.

70. Kemel Tokayev: Həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı: "Elm", 2026, 236 s.

Naşir: **fil.f.d. Səbuhi Qəhrəmanov**

Nəşriyyat redaktoru: **fil.f.d., dos. Töhfə Talıbova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektor: **Sevinc Ramazanova**

Çapa imzalanmışdır: 29.09.2026
Şərti çap vərəqi: 15. Sifariş: № 80
Format: 60x84 ¹/₁₆. Tiraj: 300

“Elm” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 28

